

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Наукове видання

Випуск 2 (18) 2021

Видавництво Політія
Київ – 2021

ISSN 2518 – 7546

Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії політичних наук України. Київ. Видавництво Політія, 2021. Випуск 2 (18) 2021. 328 с.

У виданні вміщено праці вчених, які висвітлюють фундаментальні та прикладні наукові дослідження проблем політичної науки у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus international (Варшава, Польща)

18 грудня 2018 року.

Статті журналу прирівнюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Академії політичних наук України
(протокол № 19 від 2 листопада 2021 року)*

Журнал видається за сприяння **Юрія Павловича Бишовця**

Свідоцтво про державну реєстрацію
наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»
Серія КВ № 24370 – 14210ПР від 13 березня 2020 року
видано Міністерством юстиції України

ISSN 2518 – 7546

© Редакційна колегія, 2021
© Академія політичних наук України», 2021
© Автори статей, 2021

ISSN 2518 – 7546

Редакційну колегію наукового видання
«Суспільно-політичні процеси»
затверджено рішенням Вченої ради
Академії політичних наук України,
протокол № 18 від 30 червня 2021 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Петро Мироненко – головний редактор, доктор політичних наук.
Володимир Горбатенко – доктор політичних наук, професор.
Віктор Андрущенко – доктор філософських наук, професор.
Марія Кармазіна – доктор політичних наук, професор.
Лариса Кочубей – доктор політичних наук, професор.
Валентин Малиновський – доктор політичних наук, професор.
Олег Рудакевич – доктор політичних наук, професор.
Ганна Малкіна – доктор політичних наук, професор.
Володимир Смолянюк – доктор політичних наук, професор.
Ойрас Спарітіс – доктор мистецтвознавства, професор,
Латвія
Олена Стойко – доктор політичних наук.
Василь Ткаченко – доктор історичних наук, професор.
Лілія Шевцова – доктор історичних наук, професор, Росія.
Леонід Шкляр – доктор політичних наук, професор.
Олексій Шуба – доктор політичних наук, професор.

ЗМІСТ

Розділ І.

ДО 100-РІЧЧЯ РИЗЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ ВІД 18 БЕРЕЗНЯ 1921 РОКУ

Мироненко П. В. Передмова	8
РИЗЬКИЙ ДОГОВІР	15

Розділ ІІ.

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Шморгун О. О. Проблеми прикордонних відносин у політиці національних держав (засоби протидії сепаратизму та анексії)	46
Олійник А. Ю. Інтеграціоналізм як новітня політологічна теорія	131

Розділ III

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ

Ткаченко В. М. Росія: Передчуття фашизації	141
---	-----

Розділ IV

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Батанов О. В. Децентралізація як політико-правовий феномен та міжнародний стандарт	187
---	-----

Тимошенко В., Дрьомов С. Проблеми правового регулювання в Україні інституту громадянства та шляхи його удосконалення	209
---	-----

Ткаченко О. А. Мапа популістів в Україні	233
---	-----

Розділ V

ОБЕРЕГИ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ

Мельниченко В. Ю. «Сердечне привітання всім, хто шанує пам'ять великого українського поета»: Володимир Короленко	287
---	-----

Розділ VI

РЕЦЕНЗІЇ

- Горбатенко В. П.** Систематизація і суттєве прирощення футурологічних знань. Рецензія на наукову працю Петра Сухорольського «Основи футурології: монографія». Львів: Видавництво «Апріорі», 2021. 628 с. 312
- Баймуратов М. О. Конституційно-правові проблеми сучасного унітаризму: вітчизняний та зарубіжний досвід. Рецензія на колективну наукову працю «Сучасний унітаризм: доктрина і практика»: монографія / Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, О. В. Батанов та ін.; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2021. 514 с. 317

Розділ VII

СТОРІНКИ ПАМ'ЯТІ

- Рудакевич О. М. Пам'яті Івана Варзаря – одного із фундаторів вітчизняної політичної науки 320

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індіферентну масу, якій вже все одно де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе – припиняє своє існування.

*Петро МIRONENKO,
головний редактор*

РОЗДІЛ І.

ДО 100-РІЧЧЯ РИЗЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ ВІД 18 БЕРЕЗНЯ 1921 РОКУ

УДК 323.15

Мироненко Петро Володимирович,
доктор політичних наук,
академік АПН України
aps-ua@ukr.net

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОЇ ЧАСТИНИ ТЕКСТУ РИЗЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ ВІД 18 БЕРЕЗНЯ 1921 РОКУ

Минуло 100 років з часу вступу в силу Версальсько-Вашингтонської системи світового правопорядку (1919-1921 рр.), запровадженій переможцями Першої світової війни державами Антанти – Францією, Великою Британією та США, що заклала політико-правові засади домінування їхніх інтересів у світі, суттєво змінила географічну мапу Європи та усього світу.

Усе це відбувалося в умовах піднесення національно-визвольних змагань поневолених народів Російської, Австро-Угорської, Османської та Німецької імперій у 1917-1920 рр., розпаду останніх та успішного при сприятливих міжнародних умовах формування суверенних держав на їхніх етнічних територіях. На руїнах цих 4-х багатонаціональних монархій, виникли, відродилися чи розширилися десятки держав у Європі та на Близькому Сході. Серед них й Україна.

На основі нового територіального правопорядку у Європі почала формуватися дещо інша система міжнародних відносин, зокрема при формуванні державних кордонів більше уваги приділялося етно-історичним чинникам у порівнянні з попередніми епохами, коли державно-історичні принципи цілковито домінували і спиралися виключно на юридичну легітимацію права переможця на ту чи іншу територію.

*Президент АПН України Петро Мироненко
22 вересня 2021 року знайомиться з Ризьким Договором
у Палаці Чорноголових в Ризі, де 18 березня 1921 року
Договір підписувався*

Нова система міжнародного порядку хоча й переважала попередню, однак не спромоглася забезпечити рівні права для усіх країн, тим більше для бездержавних народів, носила дискримінаційний і грабіжницький характер стосовно переможених держав. Етноісторичний чинник у міжнародних відносинах посилювався, зокрема започаткувалося при формуванні державних кордонів нових чи відроджених держав врахування етнічних принципів. Проголошені лідерами країн Антанти у кінці 1917 – початку 1918 рр. принципи про мир без анексій і контрибуцій, про право народів багатонаціональних монархій на самовизначення торкалися лише переможених держав і реалізовувалися переважно у вигідний для переможців спосіб. Нав'язані переможеним державам положення мирних угод були перенасичені великодержавницькими мотивами. До того ж, переможці війни, Франція і Великобританія, подібних перетворень не допускали у своїх колоніях. Але на практиці визначення кордонів завершилося значною мірою за рахунок етнічних територій повалених великих багатонаціональних імперій. Версальська система явилася лише певним кроком уперед у порівнянні з попередньою Вестфальською системою міжнародних відносин.

Політика Франції, Британії та відроджених чи розширених держав Центрально-Східної Європи, союзниць країн Антанти, негативно позначилася конкретно і на майбутньому України. Жодна з великих чи нових держав не підтримувала формування української держави будь-якої моделі і на будь-якій території. Такою антиукраїнською позицією Антанта надіялася створити надійне підґрунтя для задоволення інтересів імперіалістичного Заходу та комуністичного Сходу і досягнення компромісу між ними.

Версальська система уже з перших місяців її запровадження спонукала більшовицьку Росію та Польщу до боротьби за реалізацію власних реваншистських планів, спрямованих на відновлення їх державності у кордонах відповідно до 1917 та 1772 років. Об'єктом їхньої політики стали землі молодих Української та Білоруської республік. Показовим у цьому відношенні виглядає тривалий процес переговорів та умови Ризького мирного договору між радянською Росією та Польщею.

Завдяки підтримці Антанти у протистоянні більшовицькій Росії, Польща спробувала походом на Схід весною-літом 1920 р. від-

родити свої східні кордони до першого поділу Речі Посполитої у 1772 р., тобто повернути до Польщі не тільки Західну Україну, але й усю Правобережну Україну та Білорусь. Британія відмовилася підтримувати такі агресивні наміри Польщі і наполягла на етнічних кордонах між Польщею та Україною й Білоруссю на основі лінії, визначеної у грудні 1919 р. за етнічним принципом міністром закордонних справ цієї країни лордом Керзоном. Спочатку Польща не погодилася з цим і вдалася до війни проти Росії по захопленню України та Білорусі. Але після того як упродовж осені 1920 р. більшовицькі війська Росії, України і Білорусі розгромили польську армію і у листопаді наблизилися до Варшави, Польща прискорила завершення розпочатих ще у липні 1920 р. таємних переговорів з радянською Росією у Ризі, перенесених у жовтні до Мінська, прийняла компромісні умови мирного договору Польщі з радянськими Росією, УСРР та БСРР. У цій новій ситуації Антанта остаточно відійшла від підтримки Української держави і вдалася до задовільнення інтересів Росії та Польщі шляхом гнучкого поділу українських етнічних земель між ними. Кордони між Польщею та УСРР, БСРР були погоджені 18 жовтня 1920 р. у Мінську на основі компромісу між РСФРР, БСРР, УСРР, з одного боку, та Польщею за посередництва Антанти, з другого боку. Вони посувалися значно східніше від лінії Керзона і відповідали кордонам після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р.

18 березня 1921 р. у Ризі (Латвія) було підписано мирний договір між РСФРР (за повноваження уряду БСРР) та УСРР, з одного боку, та Польщею, з другого боку, який вступив в силу 30 квітня 1921 р. Західна Білорусь та Західна Україна, загальною площею 180 тис. кв. км з населенням майже 14 млн. чол. (переважно український та білоруський етноси), перейшли до складу Польщі. Польща визнала незалежність УСРР та БСРР, зобов'язалася припинити діяльність органів влади та організацій УНР на своїй території. Обидві сторони зобов'язалися не втручатися у внутрішні справи одна одної. РСФРР, УСРР, БСРР відмовилися від претензій на території, що лежали західніше від проведеного кордону, відповідно до положень Ризького мирного договору, тобто від лінії Керзона. Польща відмовилася від земель на схід від встановленого у 1921 р. кордону майже до середнього Подніпров'я, що входили до першої Речі Посполитої до 1772 р.

Таким чином, Лівобережна Україна стала підрадянською, Правобережна Україна була поділена між Росією та Польщею. До Польщі відійшли Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся. Східна Волинь відійшла до радянської України. Доля Східної Галичини не була вирішена остаточно у Ризькому мирному договорі. Це сталося лише після другої «сепаратної» угоди (перша була укладена у Брест-Литовську з Німеччиною з Україною 9 лютого 1918 р., а Росією – 3 березня 1918 р.) радянської Росії з Німеччиною у м. Рапалло (Італія) 16 квітня 1922 р. про відновлення дипломатичних і торговельно-економічних відносин. Цим самим розбивалася політична і економічна блокада цих обох країн з боку Антанти, започаткувалося тісне співробітництво Москви і Берліна у економічному, воєнному і культурному відношенні. 24 квітня 1926 р. між Німеччиною та СРСР було укладено Договір про дружбу і нейтралітет. У кінці 20-х рр. на долю Німеччини випадало 30% зовнішньоторговельного обороту СРСР.

В якості помсти Москві за ці сепаратистські угоди з Німеччиною Конференція послів країн Антанти у Парижі негайно ухвалила 14 березня 1923 р. рішення про остаточну передачу Східної Галичини (Західної України) до Польщі за умови надання їй широких автономних прав, які з боку Польщі не були виконані.

З підписанням Ризького мирного договору завершилася ліквідація Української державності, що відродилася на українських етнічних теренах у 1917-1918 рр., та розчленування її земель між Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

Чотири серед десяти договорів Версальської системи, зокрема Сен-Жерменський з Австрією 10 вересня 1919 р., Тріанонський з Угорщиною 4 червня 1920 р., Севрський з Румунією 10 серпня 1920 р., Ризький між Польщею та РСФРР, БССР, УРСР 18 березня 1921 р. започаткували процес ліквідації Української держави і завершили розчленування українських етнічних земель між Чехословаччиною, Румунією, Росією та Польщею.

Національно-визвольна боротьба за незалежну Україну на кілька десятиліть втратила міжнародну підтримку. Поділ українських територій між західними та східними державами задля досягнення певного балансу сил у Європі виявилось недостатньо для забезпечення тривалого мирного співіснування ворогуючих державних союзів.

У міжнародних відносинах міжвоєнного періоду політика колаборації та гегемонізму великих держав Європи за рівнем реакційності набула апогею. Заради досягнення великодержавницьких інтересів тоталітарні режими різних моделей загарбували чи розчленовували етнічні землі цілих народів, їхні права на соборність і формування суверенної держави ставали нездійсненними.

Через дуже суперечливі наслідки Версальська система міжнародного правопорядку виявилася неспроможною забезпечити наближеного до оптимального панування міжнародного права та демократизацію міжнародних відносин. Напередодні Другої світової війни та за її наслідками ця система була демонтована під натиском Німеччини та СРСР, які швидко мілітаризувалися і замахнулися на світове лідерство. Досягнутого останніми вражаючого потенціалу виявилось достатньо для демонтажу Версальської системи, але замало для нового у мирний спосіб переділу світу на користь країн Осі, що призвело до Другої світової війни між країнами (Осі, СРСР, Атлантики). Переможці у цій війні країни Заходу та СРСР (Антинімецька коаліція) запровадили новий світовий порядок, який залишається чинним до нинішнього часу.

Усі версальські договори, якими вирішувалася доля українських земель, зокрема: Сен-Жерменський з Австрією від 10 вересня 1919 р., Тріанонський з Угорщиною від 4 червня 1920 р., Севрський з Румунією від 10 серпня 1920 р. та Ризький з Польщею від 18 березня 1921 р., втратили силу після Другої світової війни і укладення СРСР відповідних договорів з: Угорщиною – 25 січня, ЧСР – 29 червня, Польщею 16 серпня 1945 р. Закарпатська Україна, Західна Україна, а згідно із статтею 1 Паризького мирного договору з Румунією від 10 лютого 1947 р. відповідно – Північна Буковина і Південна Бессарабія були повернуті чи відійшли до складу УРСР у складі СРСР.

Ризький мирний договір втратив силу 16 серпня 1945 р. після підписання Договору між СРСР та Польською Республікою про радянсько-польський кордон. Цей Договір, що вступив в дію після ратифікації 5 лютого 1946 р., зафіксував перехід Західної України (Східної Галичини) і Західної Білорусі від Польщі до СРСР. На цей раз кордон було встановлено трохи західніше від лінії, визначеної Керзоном у грудні 1919 року. До СРСР переходили території нинішніх Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської

областей. За Польщею залишилися українські етнічні землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя.

За підсумками Другої світової війни усі вищевказані двосторонні угоди про кордони були схвалені Паризьким мирним договором 10 лютого 1947 р. і після цього вони набули статусу кво.

З розпадом СРСР і проголошенням незалежності України та вступу в силу підписаних відповідних двосторонніх договорів України з кожною із сусідніх держав її кордони, у тому числі й з Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією, залишаються чинними.

Упродовж століть, починаючи з монголо-татарського нашествия, міжнародні відносини негативно позначалися на долі Руси-України. Лише з демонтажем тоталітарних режимів, спочатку в Німеччині, а потім і в СРСР, перемогою у кінці XX ст. демократичного центру світової політики – країн Атлантики – для української нації та її державності склалися сприятливі міжнародні умови, завдяки яким Українська державність відродилася і успішно розвивається. Про це слід пам'ятати і докладати усіх зусиль, щоб позитивні для суверенної і соборної України міжнародні чинники й умови залишалися незмінними й у майбутньому.

TRAKTAT POKOJU

MIEDZY

POLSKA

A

ROSJA i UKRAINA

15 marca 1923 roku Konferencja Ambasadorów Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Japonii uznała granicę wschodnią Rzeczypospolitej.

16 marca 1923 roku ówczesny premier RP Władysław Sikorski wygłosił w Sejmie przemówienie, w którym stwierdził, że ten akt uznania granic wraz z traktatem ryskim i uzgodnieniem kwestii śląskiej stanowiły uwieńczenie dzieła wskrzeszania niepodległej Polski.

31 sierpnia 1923 roku Związek Sowiecki, w odpowiedzi na memoriał rządu polskiego, potwierdził wszystkie traktaty, umowy i konwencje. Sprawę kończyły wzajemnie wymienione noty 13 i 14 grudnia 1923 roku.

TRAKTAT POKOJU

MIEDZY

POLSKA

A

ROSJĄ i UKRAINĄ

PODPISANY W RYDZE DNIA 18 MARCA 1921 ROKU.

*Gen. F. Mikrynskij
na polecenie Francji
Ryga 18. III. 1921.*

202-237. Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. Z dedykacją Jana Dąbskiego

УГОДА ПРО РЕПАТРІАЦІЮ

УЛОЖЕНА

УКРАЇНОЮ й РОСІЄЮ

з одної сторони

й

ПОЛЬЩЕЮ

з другої сторони

В ВИКОНАННЯ АРТИКУЛУ VII

ДОГОВОРУ ПРО ПРЕЛІМІНАРНІ УМОВИ МИРУ

ВІД 12 ЖОВТНЯ 1920 РОКУ.

У виконання артикулу VII Договору про преліминарні
умови миру від 12 жовтня 1920 року нижчепідписані
належно уповноважені представники

УРЯДІВ

УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ

й

РОСІЙСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ ФЕДЕРАТИВНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

з одної сторони

й Уряду

ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

з другої сторони,

постановляють нижчеслідуюче:

ВІДДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ.

Артикул I.

Укладаючі договір сторони обов'язуються негайно після підписання цієї угоди розпочати якомога швидше репатріацію всіх закладників, горожанських полонених, інтернованих, бранців, біженців і емігрантів, які перебувають в межах їх територій.

Артикул II.

§ 1.

Горожанськими полоненими й інтернованими вважаються:

- 1) Всі громадяне одної з укладаючих договір сторін, які перебувають на території другої сторони і які є чи були ув'язнені або перебувають під адміністративним доглядом, рівнож і громадяне, що підпадають чи підпадали під інші судові або адміністративні репресії за політичні або державні злочини, чи злочини на користь другої сторони, або, коли ці репресії вжиті, чи були вжиті відносно них з метою застереження можливості згаданих злочинів.
- 2) Всі особи, які підпадають зазначеним в п. I цього артикулу репресіям і визнані були польською владою — українськими або російськими горожанськими полоненими, чи українською й російською владами — польськими горожанськими полоненими.
- 3) Закладники.

§ 2.

Бранцями вважаються: комбатанти одної з укладаючих договір сторін, заповнені арміями другої сторони на українсько-російсько-польському фронті, рівнож і не комбатанти, що входили в склад оперуючих збройних сил і заповнені арміями другої сторони, а також особи, що входили в склад окремих польських військових частин і загонів, заповнені українсько-російськими арміями і на других фронтах і розброєні й інтерновані українською й російською владами.

§ 3.

Біженцями вважаються особи, що до 1 серпня 1914 року мешкали на території одної з укладаючих договір сторін і нині перебувають на території другої сторони, які залишили під час світової війни 1914—18 років чи українсько-російсько-

польської війни, чи горожанської війни, заняті чи загрожені ворогом райони, або виселені розпорядженням військової чи горожанської влади.

До біженців прирівнюються також бувші бранці світової війни, що до 1 серпня 1914 року мешкали на території одної з укладаючих договір сторін і перебувають на території другої сторони, а також не взяті в полон регулярно польською армією бувші військові службовці українсько-російської армії, які перебувають на території Польської Республіки.

§ 4.

Емігрантами вважаються громадяне одної з укладаючих договір сторін, що до 1 серпня 1915 року з огляду на переслідування за свої політичні переконання й національну чи релігійну приналежність емігрували на територію другої сторони.

Артикул III.

Репатріація вищезазначених осіб є добровільною і тому примус посередній чи безпосередній не може бути вжитий.

Артикул IV.

Призначені до відправлення особи, після здачі ними справ, повинні бути звільнені від службових обов'язків з попередженням їх про це на місці праці за місяць до дня від'їзду. При цьому, звільнення від службових обов'язків повинно відбутись не пізніше ніж за тиждень до дня від'їзду.

При звільненню повинна бути виплачена недоdana або незархована заробітня платня.

Договори особистого найму, арендні, а також найму помешкань і будинків, уложені вищезгаданими особами, будуть вважатись, при умові попередження за місяць до дня від'їзду, стратившими силу без права вимоги протилежною стороною будь якого відшкодування з цього приводу.

Артикул V.

Укладаючі договір сторони обов'язуються забезпечити задовольняюче утримання або можливий заробіток всім бранцям, горожанським полоненим, інтернованим і закладникам, що перебувають на їхніх територіях і підлягають цій угоді.

До хвилі передачі бранці підлягають встановленим в країні неволі порядкові й дисципліні, при чому сторони обов'язуються забезпечити їм належні умови існування і ні в якому разі не поділяти їх з метою погіршення стану на групи й категорії, непередбачені міжнародним правом і звичаями.

Артикул VI.

Кожна з укладаючих договір сторін обов'язується повернути ті видатки на утримання своїх військово-заполонених громадян, які зробила друга сторона, оскільки ці видатки не

покриті працею бранців в державних або приватних підприємствах. Розплата має бути зроблена валютою тієї держави, яка утримувала бранця.

Видатки на утримання бранця, що належать поверненню, складаються з вартості затраченого на нього продовольчого пайка, річового й грошового забезпечення.

При відправленню бранцям повертається їх власне майно, відібране у них владою, заповолившою їх держави, а також видається ще невивплачена, або незарахована частина їхнього заробітку.

Артикул VII.

Особам зазначеним в артикулі I цієї угоди при поверненню до рідного краю надається право вивозити своє майно з додержанням слідуєчих правил:

§ 1.

Крім ручного багажа дозволяється вивозити ще й свій багаж, вага якого не повинна бути більшою 8 пудів для голови родини й одиноких осіб, 5 пудів для кожного члена родини, 2 пудів для дітей молодших 10 років.

§ 2.

В числі інших річей багажу дозволяється вивозити:

- 1) Одіж і білизну. Одіж і взуття не більш двох штук або пар кожної назви (хутро тільки одне) і білизни не більш 6 змін на особу.
- 2) Необхідні при подорожі речі в кількості не переважаючій звичайної потреби в дорозі, наприклад: подушки, простирадла, ковдри, рушники, чайник і т. ин.
- 3) Особам фахової професії, тоб-то: робітникам, ремісникам, хліборобам, медикам, містцям, ученим і т. ин. дозволяється вивозити необхідні їм для їхньої професійної діяльності речі і зверх встановленої ваги, по особливій заяві в кожному разі.

§ 3.

Не дозволяється вивозити:

- 1) Друкованих творів, актів і документів, фотографій і різного роду паперів, що не мають помітки про перегляд їх відповідними установами.
- 2) Зброї, військового знаряддя й польових біноклів.
- 3) Мануфактурних, кушнірських, шкуряних, галантерейних і інших річей для торгу, а не для особистого вжитку.
- 4) Річей живности в кількості більш 20 фунтів на кожну людину, в тому числі більш 8 фунтів муки або печива, 5 фунтів м'ясних продуктів, 3 фунтів молочних продуктів і 4 фунтів інших припасів живности — в тому числі цукру більш одного фунта и чаю більш $\frac{1}{4}$ фунта.

- 5) Домашньої скотини й домашньої птиці.

Біженцям, які повертаються не по залізниці, дозволяється вивозити їх власну домашню скотину й домашню птицю, за винятком випадків безсумнівної спекуляції.

- 6) Автомобілів, мотоциклів, велосипедів, різного роду екіпажів, возів і саней.

Біженцям, які повертаються не по залізниці, дозволяється вивозити екіпажі, вози й сані, коли вони є складовою частиною їх власного господарства.

- 7) Необроблених коштовних металів, коштовного каміння без оправ, золотих і срібних грошей.

- 8) Річей з золота й платини, вагою більш ніж 16 золотників кожна, виробів з золота й платини в кількості загалом переважаючій 16 золотників на одну особу і вироби з срібла переважаючі один фунт на одну особу. Золоті або срібні годинники, шлюбні перстні, срібні папіросниці, срібні жіночі гаманці дозволяється вивозити по одній речі на кожну дорослу людину, при чому вага зазначених річей не входить в установлену цим пунктом норму.

- 9) Виробів з коштовного каміння (діамантів, бріліантів, сапфірів, смарагдів і рубінів), загальна вага котрих більше одного карата. Теж стосується й до перлів.

- 10) Різного роду машини й частин машин, фізичних апаратів, хірургічних і музичних інструментів, крім зазначених в пункті 3 § 2 цього артикулу.

Швальні машини дозволяється вивозити по одній на родину.

- 11) Тютюнових виробів (цигарок більш 500 штук або $\frac{1}{2}$ фунта тютюну на кожну дорослу людину старішу 18 років).

- 12) Мила більш одного кавалка туалетного на одну особу й 1 фунта звичайного на родину.

- 13) Паперових грошей різних випусків більш 20,000 карбованців (рублів) з України й Росії і 40,000 марок польських з Польщі на кожну особу.

Більш встановленої в цьому пункті суми можливо вивезти лише з особливого дозволу.

- 14) Закордонної валюти без особливого дозволу.

- 15) Російських відсоткових, дивідентних і облігаційних паперів, в тому числі випущених акційними й іншими товариствами, які діяли в межах України й Росії. Ці папери можуть бути вивезені тільки по спеціальному дозволу. Рівнож по спеціальному дозволу можуть бути вивезені векселі, транспортні квитки й варантні свідоцтва.

- 16) Річей, які мають художнє й антикварне значіння, на вивіз котрих не одержано особливого дозволу.

Артикул VIII.

Майно, яке складає на підставі законів і правил існуючих в державі, яка відправляє, власність зазначених в артикулі I цієї угоди осіб, може бути ними, в межах вищезгаданих законів і правил, безборонно зліквідоване або залишене.

Що до майбутньої ліквідації або пересилання до рідного краю згаданого в I уступі цього артикулу залишеного майна, то особи зазначені в артикулі I цієї угоди, які являються громадянами тієї держави, до котрої вони виїхали, будуть користуватись тими правами, які будуть визнані Мировим Договором за опантами.

Артикул IX.

Особи, які від'їздять на підставі цієї угоди, а також їх багаж звільняються від будь яких податків і мит, зв'язаних з від'їздом.

ВІДДІЛ II.

МІШАНІ КОМІСІЇ.

Артикул X.

Для догляду й допомоги виконанню цієї угоди, для прискорення репатріації й допомоги її організації, а також для захисту інтересів, зазначених в артикулі I цієї угоди осіб, і допомоги їм, утворюються дві Мішаних Комісії: одна в Москві для Української Соціалістичної Радянської Республіки й Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки й друга в Варшаві для Польської Республіки.

Кожна Мішана Комісія складається з двох Делегацій, які призначаються відповідними Урядами.

Кожна Делегація складається з трьох членів і двох їх заступників, а також необхідного допомагаючого персоналу, не більш 30 осіб.

Особистий склад кожної Делегації і її допомагаючого персоналу заздалегідь буде сповіщений другій стороні; як що на протязі 10 день з часу сповіщення не буде зроблено заперечень, то склад цей вважається прийнятим.

Мішані Комісії повинні бути утворені не пізніше місяця з дня підписання цієї угоди.

Артикул XI.

Мішаним Комісіям надається право делегувати частину свого складу й осіб допомагаючого персоналу для праці й в інші місцевості, при чому в такому разі делеговані особи вважаються уповноваженими Мішаною Комісією і користуються правом безборонних зносин з Мішаною Комісією й зі своєю Делегацією.

Артикул XII.

До компетенції Мішаних Комісій належить:

- 1) Вироблення на підставі цієї угоди інструкцій для Мішаної Комісії.
- 2) Вияснення кількості, місця перебування й походження означених в артикулі I цієї угоди осіб, які підлягають репатріації, а також догляд за їх реєстрацією.
- 3) Вияснення точних і повних списків умерших із числа зазначених в артикулі I цієї угоди осіб, а також вживання заходів до встановлення тотожності вмерших зі складу згаданих категорій.
- 4) Догляд і контроль за правильним виконанням цієї угоди.
- 5) Піклування й в міру необхідності різного роду матеріальна допомога зазначеним в артикулі I цієї угоди особам, а також захист їх інтересів в межах цієї угоди.
- 6) Одвідування таборів, в'язниць, шпиталів і інших місць перебування зазначених в артикулі I цієї угоди осіб.
- 7) Допомога правильності організації й пляномірному ходу репатріації й догляд за ними, а також розроблення відповідних технічних заходів.
- 8) Розгляд, розрішення або надсилання по належності заяв і пропозицій, що вносяться кожною з Делегацій до Мішаної Комісії.
- 9) Право безпосереднє звертатись до Уряду й до центральних органів держави, в якій ділає Комісія, в справах зауважених хиб і неправильностей в виконанню цієї угоди.
- 10) Безпосереднє подавати до відповідних центральних установ списки осіб, які підлягають репатріації, а також виправлення й доповнення зазначених списків.
- 11) Видання офіційних повідомлень в справах репатріації, при чому ці повідомлення повинні бути опубліковані в пресі за підписом голів обох Делегацій і надіслані до місць перебування осіб, що підлягають репатріації.
- 12) Посередництво в пересиланню звичайної й грошової кореспонденції, що надсилається з рідного краю на ім'я зазначених в артикулі I цієї угоди осіб, рівнож як і в пересиланню звичайної й грошової кореспонденції цих осіб до рідного краю, — в обох випадках в межах існуючих з приводу цього законів і правил.
- 13) Одержання й надсилання виписок із книг метричного й горожанського стану особам, що виїхали на підставі цієї угоди, а також різного роду особистих документів.
- 14) Збірання й подача інформацій в справах, що належать до компетенції Мішаної Комісії, а також розгляд заяв і скарг в справах повернення до рідного краю.
- 15) Установлення дійсних витрат, зроблених сторонами на утримання бранців і вияснення дійсних розмірів належної бранцям заробітної платні за виконану ними

працю під час перебування в полоні, рівно ж як і недоданої або незарахованої їм заробітної платні, — згідно з артикулом VI цієї угоди.

- 16) Розгляд всіх інших непередбачених попередніми пунктами справ, що стосуються до виконання цієї угоди.

Артикул XIII.

Укладаючі договір сторони обов'язуються подати до розпорядження Мішаних Комісій всі матеріали й необхідні засоби, які можуть полегшити їх завдання, а рівнож дозволити Мішаним Комісіям або їх уповноваженим вступ до таборів, в'язниць, шпиталів і інших місць перебування осіб, які підлягають репатріації.

Так само укладаючі договір сторони обов'язуються забезпечити можливо швидко допомогу в виконанні цієї угоди з боку своїх державних і громадських установ і органів самоврядування.

Артикул XIV.

Укладаючі договір сторони обов'язуються якомога найшвидше подати до розпорядження Мішаних Комісій точні відомости про всіх перебуваючих у межах їх територій бранців, горожанських полонених і інтернованих, а також про закладників, де вони є.

Артикул XV.

Членам Делегацій другої сторони в Мішаних Комісіях і їх заступникам, укладаючі договір сторони гарантують право дипломатичної недоторканости.

Так само згаданим членам Делегацій, їх заступникам і всьому допомагаючому персоналу гарантується особиста безпечність, як і безпечність необхідного їх власного й державного майна.

Артикул XVI.

Делегаціям другої сторони в Мішаних Комісіях надається право постійних, без перешкод зносин зі своїми Урядами по апарату Юза, по радіо, через дипломатичних кур'єрів, а також листовно й телеграфно.

Так само згаданим Делегаціям надається право користування шифром і своєю офіційною печаткою, при чому всі листи й посилки опечатані цією печаткою, рівнож як листи й посилки відповідних Урядів до своїх Делегацій не підлягають ні відкриттю, ні цензурі.

Артикул XVII.

До компетенції Делегацій другої сторони в Мішаних Комісіях належить:

1. Право засвідчування (візування) списків осіб, які відправляються на підставі цієї угоди в свої держави.

2. Піклування і в міру потреби різного роду матеріальна допомога зазначеним в статті I цієї угоди особам, захист їх інтересів в межах цієї угоди, а також збирання й подача відповідних інформацій.

Стаття XVIII.

Делегаціям другої сторони в Мішаних Комісіях надається право купівлі, з додержанням існуючих законів і правил на території сторони, в межах якої діє Комісія, або постачання з рідного краю і з-за кордону живності, одягу, медикаментів і інших річ першої необхідності для задоволення потреб зазначених в статті I цієї угоди осіб.

Кожна з укладаючих договір сторін постачає в межах своєї території для провозу вищезгаданих річ необхідні засоби транспорту.

Вищезгадані закуплені або імпортовані речі не підлягають ні конфіскації, ні ревізії, як до, так і після розподілення й звільняються від усяких податків, таможених, ввозових, фрахтових і т. п. мит.

Для збереження цих річ означеним Делегаціям надається право одержання в разі потреби помешкань під склади.

Стаття XIX.

Делегаціям другої сторони в Мішаних Комісіях і допомагаючому персоналу відповідні Уряди постачають по твердих цінах потрібні помешкання під канцелярію й для мешкання, а також паливо й освітлення.

Стаття XX.

Всякі заяви, листи й документи, заадресовані до Мішаних Комісій або Делегацій, а також і ті, що виходять від них, звільняються від гербової й всякої іншої оплати.

ВІДДІЛ III.

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕПАТРИАЦІЇ.

Стаття XXI.

Регістрація зазначених в статті I цієї угоди осіб, які підлягають репатріації й складання ешелонних списків провадиться відповідними установами держави, яка відправляє.

Згаданим особам надається право безборонного звертання до Мішаної Комісії й Делегації свого Уряду, а також пошто-телеграфних зносин з ними на загально-державних підставах.

Артикул XXII.

Списки осіб які мають бути відправлені, повинні складатись окремо для кожної категорії зазначених в артикулі I цієї угоди осіб, і мати слідуючі данні:

- 1) Призвище, ім'я й по-батькові.
- 2) Зріст.
- 3) Національність.
- 4) Вірування.
- 5) Родинний стан.
- 6) Теперішнє місце фактичного мешкання.
- 7) Постійне місце мешкання в рідному краю з зазначенням губернії, повіту, волости (гміни), села або міста.
- 8) Праця.
- 9) Зазначення документів, які стверджують право репатріації.
- 10) Уваги.

Списки бранців повинні мати слідуючі данні:

- 1) Призвище, ім'я й по-батькові.
- 2) Зріст.
- 3) Місце народження або постійного мешкання в рідному краю.
- 4) Дата й місце заповнення.
- 5) Частина, в якій служив бранець.
- 6) Чин, військове звання або посада.
- 7) Останнє місце перебування в полоні.
- 8) Чи був засуджений під час полонення за карні злочини, за які власне й коли.
- 9) Стан здоров'я.
- 10) Уваги.

Артикул XXIII.

Органи держави, що відправляє, передають до Мішаної Комісії списки осіб, які підлягають відправленню, звідки вони в двох примірниках надсилаються до Делегації другої сторони для засвідчення (візування).

Засвідчені списки повинні бути повернені згаданою Делегацією не пізніше двадцяти день з часу їх одержання.

Не повернення списків на протязі цього терміну рахується згодою на прийняття зазначених в них осіб.

Делегаціям надається право не прийняти окремих осіб з числа зазначених в списках і не засвідчити перепуск їх на територію своєї держави, оскільки згадані особи не підходять під категорії, встановлені артикулом I цієї угоди, однак

про всі такі випадки повинна бути повідомлена Мішана Комісія.

Особи, яким Делегація відмовила в перепуску можуть бути по заяві згаданої Делегації внесені вдруге в списки осіб, які підлягають відправленню.

Артикул XXIV.

Особам, які повертаються на підставі цієї угоди надається право при від'їзді разом з собою брати родини, при чому в складі родин можуть від'їздити: дружина, коли вона фактично живе спільно з своїм чоловіком, діти, мати й непрацездатний батько, онуки, годуваники й вихованці, а також домівники (домочадці), оскільки вони ведуть спільне господарство з головою родини, який повертається до рідного краю.

Артикул XXV.

При репатріації біженців і емігрантів в першу чергу по можливості підлягають відправленню особи непрацездатні, які не можуть обійтись без сторонньої допомоги, хворі, інваліди, старі люде, одинокі жінки й діти, особи, які існують з державного забезпечення, а також особи, члени родин котрих перебувають на території другої сторони.

З додержанням цих умов репатріація починається з районів найбільш несприятливих в продовольчому, мешкальному й інших побутових відношеннях для осіб, які підлягають репатріації.

Артикул XXVI.

З першими транспортами повинні бути повернені горожанські полонені, інтерновані й закладники.

Артикул XXVII.

Відправлення транспортів з бранцями розпочнеться до утворення Мішаних Комісій і у всякому разі не пізніше 10 день з часу підписання цієї угоди.

Відправлення транспортів з іншими категоріями осіб, що підлягають репатріації, почнеться при першій можливості після утворення Мішаних Комісій, але не пізніше двох тижнів з часу їх утворення.

Укладаючі договір сторони обов'язуються доставляти до передаточних пунктів не менш 4.000 людей що-тижня.

Артикул XXVIII.

Обміну підлягають всі бранці, як козаки, так і старшини, комісари й офіцери, по принципу всі за всіх.

Кількість бранців, що повертаються до рідного краю, повинна складатись не менш як 1,500 бранців в тиждень, при

чому загальна кількість репатріантів всіх категорій, 4,000 людей в тиждень, ні в якому разі не може бути зменшена аж до повного вичерпання всіх категорій репатріантів і, в разі вичерпання інших категорій, повинна цілком складатись з бранців.

В першу чергу повинні бути відправлені бранці хворі й інваліди й ті групи й категорії бранців, котрі перебувають в країні неволі в найгірших умовах утримання.

Артикул XXIX.

Передаточними пунктами є: станції Койданове—Стовбці, на колії Мінськ—Барановичи й станція Здовбунове для обох сторін на колії Шепетівка—Рівне.

З обох боків передаточних пунктів повинні бути влаштовані за кошт відповідних Урядів бараки й санітарно-харчові пункти.

Надалі пункти передачі можуть бути змінені й встановлені нові.

Артикул XXX.

Відправлення до передаточних пунктів провадиться ешелонами або окремими вагонами, але не поодинокі.

Доставка в пункти відправлення ешелонів або вагонів в залежності від місцевих умов провадиться по можливості також групами й поодинокі.

Провіз людей і багажу в усіх цих випадках у межах своєї території кожна з укладаючих договір сторін провадить за свій кошт, а також і забезпечує належний санітарний догляд і досить задовольняюче харчування в дорозі.

Артикул XXXI.

Перевіз в холодну пору провадиться в опалених вагонах, а хворих і недужих незалежно від пори по можливості в санітарних потягах.

Хорі на гостро-заразні хвороби не можуть бути зараховані до транспорту й підлягають відправленню лише після одужання.

Артикул XXXII.

Під час передачі транспортів представник держави, яка відправляє, доручає під розписку представнику держави, яка приймає, складений згідно з артикулом XXII цієї угоди список осіб, що знаходяться в транспорті.

В разі відправлення транспорту з незасвідченими Делегацією держави, яка приймає, списками, згадана Делегація, згідно з артикулом XXIII цієї угоди, обов'язується своєчасно повідомити свою кордонну владу про перепуск такого транспорту. В такому разі на транспортних списках голова Делегації держави, яка відправляє, робить відповідну помітку.

ВІДДІЛ IV.

КІНЦЕВІ ПОСТАНОВИ.

Артикул XXXIII.

Товариства Червоного Хреста і їх представники, котрі в цей час допомагають і піклуються про осіб, зазначених в артикулі I цієї угоди, зберігають свої уповноваження до початку праці Мішаних Комісій, при чому до утворення Мішаних Комісій при їх допомозі провадиться й репатріація.

Артикул XXXIV.

Обидві укладаючі договір сторони обов'язуються негайно після підписання цієї угоди видати відповідне розпорядження про припинення судових, адміністративних, дисциплінарних і всяких інших переслідувань проти горожанських полонених, осіб інтернованих, закладників, біженців, емігрантів і бранців, а також про негайне припинення виконання кар, накладених на цих осіб, в якому б то не було порядку.

Припинення виконання кари може й не мати своїм наслідком визволення з в'язниці, але в цьому випадкові такі особи повинні бути негайно видані владі своєї держави з усім діловодством.

Однак же, як що данна особа заявить про своє небажання повернутись до рідного краю, або, як що влада рідного краю відмовиться її прийняти, то така особа може бути знов ув'язненою.

Артикул XXXV.

Укладаючі договір сторони погоджуються на тому, що всі питання, зв'язані з репатріацією зазначених в артикулі I цієї угоди осіб, вирішуються на підставі цієї угоди, оскільки в Мировому Договорі не буде інших постанов.

Артикул XXXVI.

Ця угода обома укладаючими договір сторонами доводиться до загального відому в двохтижневий термін з часу її підписання.

Артикул XXXVII.

Ця угода складена українською, російською й польською мовами в трьох примірниках.

При її інтерпретації всі три тексти вважаються автентичними.

Артикул XXXVIII.

Ця угода, як уложена з метою переведення в життя артикулу VII ратифікованого Договору про преліминарні умови миру від 12 жовтня 1920 року, не підлягає ратифікації й одержує силу обов'язковости з хвили її підписання.

В засвідчення чого уповноважені обох сторін власноручно підписали цю угоду.

Р и г а, дня двадцять четвертого лютого тисяча дев'яťсот двадцять першого року.

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО УГОДИ ПРО РЕПАТРІАЦІЮ.

В доповнення до підписаної цього числа Угоди про репатріацію укладаючі договір сторони постановили нижчеслідуюче:

§ 1.

Сторони визнають доцільним і погоджуються проводити окрім масової репатріації також і персональний обмін особами, котрі на це погодяться і в обміні котрих сторони особливо заінтересовані. Особи ці будуть відправлятися позачергою і незалежно від того чи вони є громадянами держави, яка вимагає їх видачі.

Організація індивідуального повернення покладається на Мішані Комісії. Обмін проводиться по списках по взаємній кожен раз угоді сторін в Мішаних Комісіях.

Сторони обов'язуються не робити ніяких перешкод Мішаним Комісіям і Делегаціям при одержанню необхідних для складання списків відомостей і допоможуть їм, надаючи при цьому всіх прав, що визнані за Мішаними Комісіями й Делегаціями Угодою про репатріацію.

§ 2.

Біженцями в розумінню § 3 артикулу II Угоди про репатріацію ні в якому разі не будуть рахуватись особи, котрі в період царського режиму виключно на підставі своєї офіційної посади (військові службовці, горожанські й військові урядовці) перебували на території Польської Республіки.

§ 3.

Репатріація осіб означених в Угоді про репатріацію не буде залежати від виконання або не виконання їми їх права оптації.

§ 4.

Цей протокол є складовою частиною Угоди про репатріацію.

В засвідчення чого уповноважені обох сторін власноручно підписали цей додатковий протокол.

Рига, дня 24 лютого 1921 року.

TRAKTAT RYSKI

Uroczyste podpisanie traktatu ryskiego miało miejsce 18 marca 1921 roku w pałacu Czarnogłowców o godz. 20.30 wobec licznie zgromadzonej publiczności. Przewodniczył Jan Dąbski. Odczytał po polsku dziesięć pierwszych artykułów traktatu, następnie Adolf Joffe po rosyjsku kolejnych dziesięć, a wreszcie Jurij Kociubiński (Jurij Kociubynskij) po ukraińsku resztę artykułów. Jan Dąbski wezwał delegatów do podpisania traktatu. Członkowie obu delegacji podpisali trzy oryginalne egzemplarze traktatu pokojowego i protokołu dodatkowego. Dąbski ogłosił, że traktat pokojowy został w należyty sposób podpisany i wygłosił przemówienie w imieniu delegacji polskiej. Potem miały miejsce przemówienia stron i ministra spraw zagranicznych Łotwy Zygfrida Mejerowicza (Zigfrīds Meierovics). Posiedzenie zakończono o godz. 22.10.

15 kwietnia 1921 roku Sejm upoważnił ustawą Naczelnika Państwa do ratyfikowania traktatu ryskiego w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej. 16 kwietnia 1921 roku Naczelnik Państwa Józef Piłsudski ratyfikował traktat i oświadczył, że będzie on ściśle wykonywany.

Wymiana dokumentów ratyfikacyjnych odbyła się w Mińsku 30 kwietnia 1921 roku. Tego dnia traktat ryski wszedł w życie.

Pokój ryski podpisany przez Polskę, Rosję i Ukrainę Sowiecką składał się z 26 artykułów regulujących żywotne sprawy między układającymi się stronami. Zamieszczony w całości daje możliwość wnikięcia w szczegóły postanowień. Tutaj podajemy tylko jego ogólne streszczenie.

Już pierwsze artykuły (od II do IV) określały obszernie kwestie terytorialno-graniczne. Strony zrzucały się jakichkolwiek praw i pretensji do ziem znajdujących się po obu stronach granicy nieomówionych w traktacie pokojowym. Wytyczał granicę polsko-radziecką, pozostawiając przy Polsce Galicję Wschodnią, zachodnią część byłej guberni wołyńskiej, była gubernię grodzieńską, zachodnią część byłej guberni mińskiej oraz była gubernię wileńską, wszakże bez jej części zachodniej, która należała do Litwy.

Strony gwarantowały sobie poszanowanie suwerenności państwowej i deklarowały powstrzymanie się od mieszania w wewnętrzne sprawy drugiej strony, włączając w to propagandę, agitację i jakąkolwiek ingerencję (art. V).

Traktat zajmował się również sprawami ludnościowymi, tzw. opcją i repatriacją ludności, zapewniał ochronę Polaków w Rosji, na Ukrainie i Białorusi, oraz Rosjan, Białorusinów i Ukraińców w Polsce (art. VI–VII).

Obie strony zrzucały się wzajemnie odszkodowań z tytułu kosztów wojny (art. VIII). Artykuł IX zajmował się jeńcami – szczególnie ich utrzymaniem oraz opieką nad grobami poległych żołnierzy. Artykuł X podejmował kwestię amnestii za zbrodnie i przestępstwa polityczne.

Niezmiernie doniosłą sprawą dla Polski było odzyskanie swojego dziedzictwa kulturowego (zabytków i archiwów) wywiezionych do Rosji po I rozbiorze Polski w 1772 roku (art. XI).

Podobnie ważne było mienie państwowe znajdujące się na terytorium drugiej strony lub podlegające reewakuacji na mocy traktatu, które stanowiło jego niesporną własność (art. XII). Sprawami reewakuacji i rozrachunków finansowych zajmowały się również kolejne artykuły (od XIV do XIX).

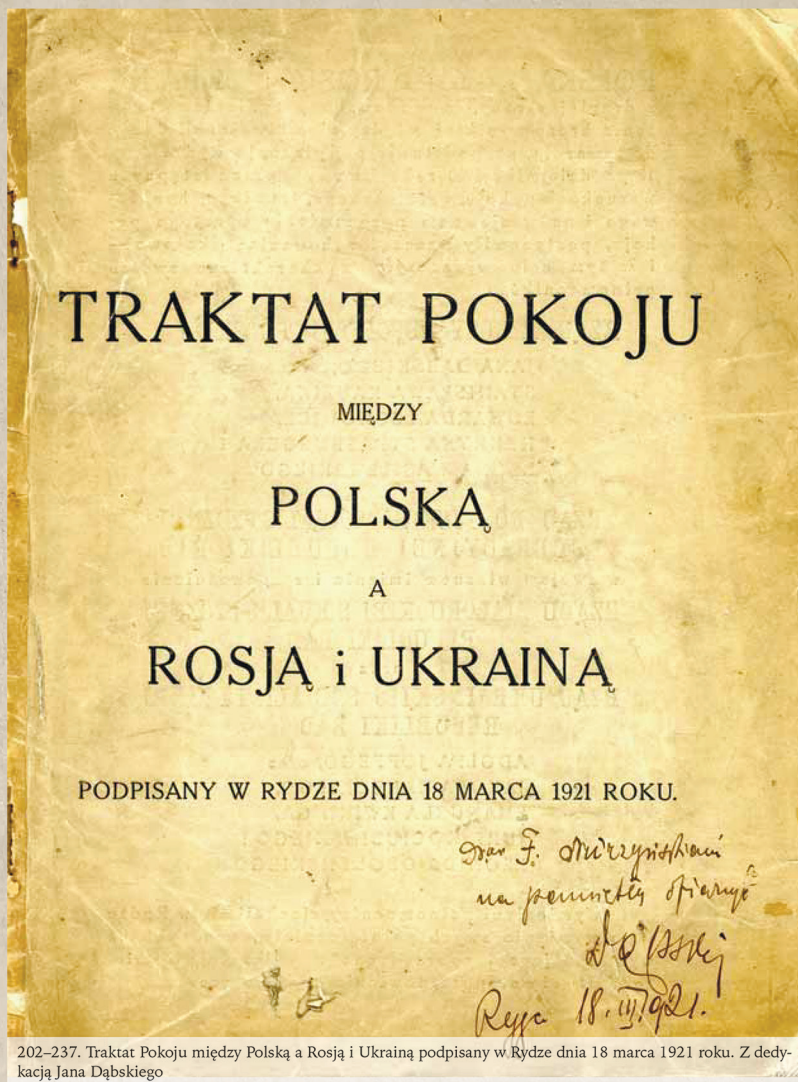
Na podkreślenie zasługuje, że sowieckie Rosja i Ukraina zobowiązały się wypłacić Polsce 30 milionów rubli w złocie z tytułu udziału ziem polskich w życiu gospodarczym cesarstwa, nie później jednak niż w ciągu jednego roku od ratyfikacji układu pokojowego (art. XIII).

Artykuł XXIV mówił o natychmiastowym nawiązaniu stosunków dyplomatycznych przez układające się strony tuż po ratyfikacji traktatu.

15 marca 1923 roku Konferencja Ambasadorów Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Japonii uznała granicę wschodnią Rzeczypospolitej.

16 marca 1923 roku ówczesny premier RP Władysław Sikorski wygłosił w Sejmie przemówienie, w którym stwierdził, że ten akt uznania granic wraz z traktatem ryskim i uzgodnieniem kwestii śląskiej stanowiły uwieńczenie dzieła wskrzeszania niepodległej Polski.

31 sierpnia 1923 roku Związek Sowiecki, w odpowiedzi na memoriał rządu polskiego, potwierdził wszystkie traktaty, umowy i konwencje. Sprawę kończyły wzajemnie wymienione noty 13 i 14 grudnia 1923 roku.

202–237. Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. Z dedykacją Jana Dąbskiego

POLSKA z jednej a **ROSJA i UKRAINA**
z drugiej strony, powodowane pragnieniem po-
łożenia kresu wynikłej między nimi wojnie i dążąc
do zawarcia, na podstawie podpisanej w Rydze dnia
12 października 1920 roku Umowy o przedwstępnych
warunkach pokoju, ostatecznego, trwałego, honoro-
wego i na wzajemnem porozumieniu opartego po-
koju, postanowiły wszcząć rokowania pokojowe —
i w tym celu wyznaczyły w charakterze swoich
pełnomocników:

RZĄD RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

JANA DĄBSKIEGO, oraz
STANISŁAWA KAUZIKĄ,
EDWARDA LECHOWICZĄ,
HENRYKA STRASBURGERA i
LEONA WASILEWSKIEGO

**RZĄD ROSYJSKIEJ SOCJALISTYCZNEJ
FEDERACYJNEJ REPUBLIKI RAD**

w swoim własnem imieniu i z upoważnienia

**RZĄD BIAŁORUSKIEJ SOCJALISTYCZNEJ
REPUBLIKI RAD**

oraz

**RZĄD UKRAIŃSKIEJ SOCJALISTYCZNEJ
REPUBLIKI RAD**

ADOLFA JOFFEGO, oraz
JAKÓBA HANECKIEGO,
EMANUELA KWIRINGA,
JURĄ KOCIUBIŃSKIEGO i
LEONIDA OBOLEŃSKIEGO.

Wymienieni pełnomocnicy zjechali się w Rydze
i po wymianie swych pełnomocnictw, uznanych za
wystarczające i sporządzone w należytej formie,
zgodzili się na postanowienia następujące:

Artykuł I.

Obie układające się strony oświadczają, że stan wojny pomiędzy niemi ustaje.

Artykuł II.

Obie układające się strony, zgodnie z zasadą stanowienia narodów o sobie, uznają niepodległość Ukrainy i Białorusi oraz zgadzają się i postanawiają, że wschodnią granicę Polski, a więc granicę między Polską z jednej a Rosją, Białorusią i Ukrainą z drugiej strony, stanowi linja:

wzdłuż rzeki Dźwiny (Zap. Dwina) od granicy Rosji z Łotwą aż do punktu, w którym granica byłej gubernji Wileńskiej styka się z granicą byłej gubernji Witebskiej;

dalej granicą byłych gubernji Wileńskiej i Witebskiej do drogi, łączącej w. Drozdy z m. Orzechowno (Orzechowo), pozostawiając drogę i m. Orzechowno po stronie Polski;

dalej, przecinając kolej żelazną koło m. Orzechowna i skręcając na południowy zachód, biegnie wzdłuż drogi żelaznej, pozostawiając stację Zahacie (Zagatje) po stronie Polski, w. Zahacie po stronie Rosji, a w. Stelmachowo (Stolmachowo) po stronie Polski (na mapie wieś nieoznaczona);

dalej wzdłuż wschodniej granicy byłej gubernji Wileńskiej do punktu, w którym schodzą się powiaty: Dziśnieński, Lepelski i Borysowski;

dalej wzdłuż granicy byłej gubernji Wileńskiej na przestrzeni około jednej wiorsty do skrzyżowania jej na zachód koło z. Sosnowiec (na mapie nie oznaczono);

dalej linją prostą do źródeł rzeczki Czernicy (Czernica) na wschód od Hornowa (Gornowa), potem wzdłuż rzeczki Czernicy do w. Wielkiej Czernicy (B. Czernica), pozostawiając ją po stronie Białorusi;

dalej na południowy zachód w poprzek jeziora Miadzioł (Miadz'ioł), stamtąd do w. Zarzeczyck (Zarieczick), pozostawiając tę ostatnią oraz w. Chmielewsczyznę (Chmielewsczizna) po stronie Białorusi, a w. Starosiele (Starosielje) i w. Turowszczyznę (Turowszczizna) po stronie Polski;

dalej na południowy zachód do rzeki Wilji (Wilja) aż do ujścia do niej ze wschodu bezimiennej rzeczki na zachód od Drohomicz (Drogomicz), pozostawiając po stronie Białorusi wsie: Uhły (Ugły), Wołbarowicze (Wołbarowiczi), Borowe (Borowyje), Szunówkę (Szunowka), Beztrock (Biestrock), Daleką (Dalekaja), Klackówkę (Klackowski), Zazantów (Ziazantow) i Maciejowce (Matwiejewcy), a po stronie Polski wsie: Komajsk, Raszkówkę (Raszkowa), Osowę (Osowa), Kusk, Wardomicze (Wardomiczi), Sołone (Sołonoje) i Milcz (Mileza);

dalej do szosy Warszawsko-Moskiewskiej, przecinając ją na zachód od w. Filipowicz (Filipowicz) zachodnich, pozostawiając w. Ciecchowę (Ciecchowa) po stronie Białorusi, a w. Jodczyce (Jodczyce) po stronie Polski;

dalej na południe do rzeki Morocz (Morocz) przy w. Choropoli (Choropol), pozostawiając wieś: Stare Mokran (St. Mokran), Zadowrę (Zadowrę), Mokran i Choropol po stronie Białorusi, a wieś: Ciecierowice, Ostaszk, Łozowice (Łozowicz) i Nowe Mokran (N. Mokran) po stronie Polski;

dalej wzdłuż rzeki Morocz aż do ujścia jej do rzeki Słucz (Słucz) mińskiej;

dalej wzdłuż rzeki Słucz aż do ujścia jej do rzeki Prypici (Prypiat);

dalej w ogólnym kierunku na w. Bereże (Biereczy), pozostawiając wieś: Lubowice (Lubowicz), Chłirycze (Chłirycz) i Bereże po stronie Białorusi, a wieś: Łutki północne i południowe po stronie Polski;

dalej wzdłuż drogi na w. Buczę (Bucka), pozostawiając drogę i w. Buczę po stronie Białorusi, a w. Kormę (Korma) po stronie Polski;

dalej w ogólnym kierunku do kolei Saraj-Olesek, przecinając ją między st. Ostki i st. Snowiedowice (Snowiedowicz), pozostawiając po stronie Ukrainy wieś: Wołkowice (Wołkowicz), Sobiezin (Sobiezin), Michałówek (Michajówka) i Budki Snowiedowickie (Budki Snow.), a po stronie Polski wieś: Radziwiłowice (Radziwiłowicz), Raczków (Raczkow), Białowiskę (Bielowitskaja), Białowizę (Bielowitza) i Snowiedowice (Snowiedowicz);

dalej w ogólnym kierunku do w. Myszakówki (Myszakowka), pozostawiając po stronie Ukrainy wieś: Majdan Hołyszewski (Majdan Hołyszewskij), Zaderewie (Zadierewie), Mariampol, Żolny, Klonowe (Klenowaja) i Rudnie Klonowska (Rudnia Klen.), a po stronie Polski wieś: Derę (Dierę), Okopy, Nettebę (Nietrewa), Woniace, Peretyśiankę (Pieretyśianka), Nową Hutę (Now. Guta) i Myszakówkę (Myszakowka);

dalej do ujścia rzeki Korczyka (Korczik), pozostawiając w. Mlynek (Mlynok) po stronie Ukrainy;

dalej w górę rzeki Korczyka, pozostawiając m. Korzec (Korciec — N. Miasto) po stronie Polski;

dalej w kierunku ogólnym do w. Milatyna (Milatin), pozostawiając po stronie Ukrainy wieś: Podubocze (Podubocz), Kiliżijów (Kiliżijew), Dubiki, Narażówkę (Parajewka), Ułaszczanówkę (Ułaszczanowka) i Marjanówkę (Marjanowka), a wieś: Bohdanówkę (Bohdanowka), Czernicę (Czernica), Kryłów (Krylow), Majków (Majkow), Dolbę (Dolga), Friederland (Friderland), Porębę Kuraską (Kuraskij-porub) i Milatyn po stronie Polski;

dalej wzdłuż drogi z w. Milatyna do m. Ostroga (Ostrog), pozostawiając wieś: Moszczanówkę (Moszczanowka), Krywiny (Krywin) i Solowję po stronie Ukrainy, a wieś: Moszczaniec (Moszczanica), Bodówkę (Bodowka), Wilbowno, miasto Ostrog i drogę po stronie Polski;

dalej w górę rzeki Wilji (Wilja) do w. Chodaki, która zostaje po stronie Polski;

dalej rzeką Wilją aż do traktu, idącego na południe od m. Dołhinowa (Dołginow);

dalej na południe do w. Baturyna (Boturino), pozostawiając po stronie Białorusi cały trakt i wieś: Rahozin (Ragozin), Tokary (Tokari), Polosy i Hłuboczany (Hłuboczany), a po stronie Polski wieś: Owsiatniki, Czarnorucz (Czarnorucz), Żurawę (Żurawa), Ruszczyce (Ruszczy), Zaciemie (Zatimej), Borki, Czerwiaki i Baturyn (Boturino);

dalej na m. Radoszkowice (Radoszkowicz), pozostawiając po stronie Białorusi wieś: Papyrze (Papyrzy), Sieliszcz, Podworany (Podworani), Trusowice (Trusowicz) północne, Doszki, Cyganowa, Dworzyszcz (Dworiszcz) i Cyrewice (Czirewicz), a po stronie Polski wieś: Łukawice (Lunkowicz), Morday, Rubes (Rubcy), Ławcowice (Ławcowicz) północne i południowe, Budziki (Bucki), Klimonty, Wielkie Bakszty (B. Bakszty) i m. Radoszkowice (Radoszkowicz);

dalej po rzece Wiązówce (Wiazowka) do w. Lipienie (Lipien), pozostawiając ostatnią po stronie Polski, stąd na południowy zachód, przecinając kolej i pozostawiając st. Radoszkowice (Radoszkowicz) po stronie Białorusi;

dalej na wschód od m. Rakowa (Rakow), pozostawiając po stronie Białorusi wieś: Wiekszyce (Wiekszciz), Dołżenie (Dołżen), Mietkowie (Mietkowi), W. Borodyńkę (B. Borodyńka) i Koziełszczyne (Koziełszczina), a po stronie Polski wieś: Sypowalę (Sypowalę), Maczewice (Maczewicz), Stary Raków (S. Rakow), Kuczuny i m. Raków (Rakow);

dalej do m. Wołny (Wołna), pozostawiając po stronie Białorusi wieś: Wielkie Siolo (Wielkoje sielo), Maławkę (Maławka), Łukasze (Łukaszi) i Szczepki, a po stronie Polski wieś: Duszkowo (Duszkowa), Chimorydy (Chimaridy), Jankowce (Jankowcy) i m. Wołnę (Wołna);

dalej wzdłuż traktu od m. Wołny do m. Rubieżewicz (Rubieżewicz), pozostawiając ten trakt i miasteczko po stronie Polski;

dalej na południe do karczmy bezimiennej w punkcie przecięcia kolei żelaznej Baranowicz—Mińsk i traktu N. Swierżen — Mińsk (według mapy 10 wiorstowej nad literą „M” w wyrazie Miezinowa, zaś według mapy 25 wiorstowej przy Kołosowie), pozostawiając karczmę po stronie Polski, przycen po stronie Białorusi pozostają wieś: Papki, Żywica (Żiwica), Poloniewicze (Poloniewicz) i Osińówka (Osinówka), zaś po stronie Polski wieś: Lichacze (Lichacz) i Rożanka;

dalej do środka drogi między Nieświeżem (Nieświz) a Cinkowiczami (Cimkowicz) na zachód od Kukowicz (Kukowicz), pozostawiając wieś: Swierynowo (Swierynow), Kutiec, Luninę (Lunina), Jajwinę (Jajwina) północną, Bieliki, Jajwin (Jajwin), Rymasze (Rymasz) i Kukowicze (wszystkie trzy) po stronie Białorusi, a po stronie Polski wieś: Kul, Buczne (Bucznoje), Dwianopol, Żurawy, Posieki, Juszewicze (Juszewicz), Lisny północne i południowe, Sułtanowszczyznę (Sułtanowszcżina) i Pleszewicze (Pleszewicz);

dalej w połowie drogi między Kleckiem (Kleck) a Cinkowiczami (między wsiami Puzowo i Prochody), pozostawiając po stronie Białorusi wieś: Rajówkę (Rajuwka), Sawicze (Sawicz), Żarakowce (Żarakowcy) i Puzowo, zaś po stronie Polski wieś: Marusin, Smolicze (Smolicz) wschodnie, Lecieszyn (Lecieszin) i Prochody;

— 4 —

dalej w kierunku ogólnym do m. Białozórki (Bielozorka), pozostawiając po stronie Ukrainy wieś: Wielka Borowice (B. Borowice), Stepanówkę (Stepanowka), Bajmaki północne i południowe, Liaki, Sitki, Wołoski, m. Jampol, wieś: Didkowce (Diedkowcy), Wiazowice (Wiazowice) i Krzywczuki (Kriwczuki), a po stronie Polski wieś: Bołozówkę (Bołozewka), Sadi, Obory, Szakrobotówkę (Szakrobotowka), Pańkowce (Pańkowcy), Grzybówkę (Gribowa), Lysohorkę (Lysogorka), Mołodżików (Mołodkow) i m. Białozórki (Bielozorka);

dalej do rzeki Zbrucza (Zbrucz), pozostawiając drogę i w. Szczernówkę (Szczaszowka) po stronie Polski;

dalej wzdłuż rzeki Zbrucza do ujścia jej do rzeki Dniestr (Dniestr).

Granica powyższa jest opisana według mapy wydania rosyjskiego (w skali 10 wiorst w celu angielskim), dołączonej do Traktatu niniejszego, i wyznaczona na niej czerwona barwa. W razie różnicy między tekstem i mapą będzie rozstrzygał tekst (Załącznik № 1 — mapa).

Szuczna zmiana poziomu wody na granicznych rzekach i jeziorach, powodująca zmianę biegu na odcinkach, stanowiących linię graniczną, albo też zmianę średniego poziomu wody na terytorium strony drugiej, nie jest dopuszczalna.

Na granicznych odcinkach rzek obu układającym się stronom służy prawo wolnej żeglugi i spławu.

Szczególne wyznaczenie i przeprowadzenie na miejscu powyższej granicy państwowej oraz ustalenie znaków granicznych należy do Mieszanej Komisji Granicznej, powołanej na podstawie artykułu I Umowy o przedwstępnych warunkach pokoju z dnia 12 października 1920 roku i zgodnie z Protokołem Dodatkowym w przedmiocie wykonania artykułu powyższego, podpisanym w Rydze dnia 24 lutego 1921 roku.

Przy ustalaniu granicy Mieszana Komisja Graniczna kieruje się następującymi zasadami:

- Przy określaniu granicy, przebiegającej wzdłuż rzeki, rozumie się przy rzekach żeglownych i spławnych nurt głównego koryta, a przy rzekach nieżeglownych i niespławnych — środkową linię największego ramienia.
- W wypadkach, gdy granica oznaczona została liniami bliżej nieokreślonymi i brak jest dokładnych wskazówek, należy przy wyznaczaniu jej w terenie brać pod uwagę lokalne potrzeby gospodarcze oraz przynależność etnograficzną. W wypadkach, gdy przynależność etnograficzna jest sporna, ustala się ją na wniosek Połkomisji Granicznych przez zbadanie opinii ludności. Grunta indywidualnych posiadaczy należy włączyć do całosci gospodarczych najbliższych wsi.
- W wypadkach, gdy granica określona jest przy pomocy wyrażenia „pozostawiając daną wieś po czyjejś stronie”, należy wieś tę pozostawić po danej stronie granicy wraz ze wszystkimi gruntami, jakie do niej należały do czasu objęcia danego terenu przez Polskę, unikając pozostawiania szachownic.
- W wypadkach, gdy granica oznaczona jest drogą, sama droga przyłączona zostaje do tej strony, po której znajdują się obie wieś, bezpośrednio przez nią łączące.

— 6 —

- W wypadkach, gdy granica określona jest przy pomocy wyrażenia „pozostawiając stację kolejową”, granica na miejscu przeprowadzona zostaje, zależnie od warunków topograficznych, od półtora do trzech kilometrów od wyjściowego semaforu (lub, o ile go nie ma, — od wyjściowej zwrotnicy), uwzględniając zachowanie całosci jednostek gospodarczych, przylegających do linii kolejowej.

Każda z układających się stron zobowiązuje się wycofać, nie później niż w ciągu 14 dni po podpisaniu Traktatu niniejszego, wojska i administrację z tych miejscowości, które przy obecnym opisie granicy uznane zostały za przynależne stronie drugiej. W miejscowościach, leżących na samej linii granicznej, o ile w Traktacie niniejszym nie zaznaczono ich przynależności do tej lub innej strony, istniejące obecnie władze administracyjne i graniczne pozostają nadal aż do przeprowadzenia granicy na miejscu i określenia przynależności tych miejscowości przez Mieszaną Komisję Graniczną; poczem władze te winny być wycofane na swe terytorium z zachowaniem zasad, podanych w § 9 Umowy o rozjeździe z dnia 12 października 1920 roku.

Sprawę archiwów, związanych z terytorium Polski, rozstrzyga artykuł XI Traktatu niniejszego.

Artykuł III.

Rosja i Ukraina zrzekają się wszelkich praw i pretensji do ziem, położonych na zachód od granicy, oznaczonej w artykule II Traktatu niniejszego. Ze swej strony Polska zrzeka się na rzecz Ukrainy i Białorusi wszelkich praw i pretensji do ziem, położonych na wschód od tej granicy.

Obie układające się strony zgadzają się, że o ile w skład ziem, położonych na zachód od oznaczonej w artykule II Traktatu niniejszego granicy, wchodzi terytorja sporne między Polską a Litwą, — sprawa przynależności tych terytoriów do jednego z tych dwóch państw należy wyłącznie do Polski i Litwy.

Artykuł IV.

Z poprzedniej przynależności części ziem Rzeczypospolitej Polskiej do byłego Imperjum Rosyjskiego nie wynikają dla Polski w stosunku do Rosji żadne zobowiązania i obciążenia, z wyjątkiem przewidzianych w Traktacie niniejszym.

Zarówno, z poprzedniej łącznej przynależności do byłego Imperjum Rosyjskiego nie wynikają żadne wzajemne zobowiązania i obciążenia, z wyjątkiem przewidzianych w Traktacie niniejszym, między Polską a Białorusią i Ukrainą.

Artykuł V.

Obie układające się strony zapewniają sobie nawzajem całkowite poznanowanie suwerenności państwowej i powstrzymanie się od jakiegokolwiek mieszania się do wewnętrznych spraw drugiej, w szczególności od agitacji, propagandy i wszelkiego rodzaju interwencji lub od ich popierania.

— 7 —

Obie układające się strony zobowiązują się nie tworzyć i nie popierać organizacji, mających na celu walkę zbrojną z drugą układającą się stroną, bądź czyniących zamach na jej całość terytorjalną, bądź przygotowujących obalenie jej ustroju państwowego lub społecznego drogą gwałtu, jak również organizacji, przypisujących sobie rolę rządu strony drugiej lub części jej terytorjum. Wobec tego strony zobowiązują się nie zezwalać na przebywanie na swem terytorjum takich organizacji, ich urzędowych przedstawicielstw i innych organów, wzbudzić werbowania wojskowego oraz wwozu na swe terytorjum i przewozu przez swe terytorjum sil zbrojnych, broni, amunicji i wszelkiego rodzaju materiałów wojennych, przeznaczonych dla tych organizacji.

Artykuł VI.

1. Wszystkie osoby, które ukończyły lat 18 i w chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego znajdują się na obszarze Polski, a w dniu 1 sierpnia 1914 roku posiadały obywatelstwo byłego Imperjum Rosyjskiego i są zapisane, lub mają prawo być zapisane do ksiąg ludności stałej byłego Królestwa Polskiego, lub były zapisane do gminy miejskiej lub wiejskiej, albo do jednej z organizacji stanowych na ziemiach byłego Imperjum Rosyjskiego, jakie wchodzi w skład Polski, mają prawo zgłosić życzenie w przedmiocie opcji obywatelstwa rosyjskiego lub ukraińskiego. Od byłych obywateli byłego Imperjum Rosyjskiego innych kategorii, znajdujących się w chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego na terytorjum Polski, takie zgłoszenie nie jest wymagane.

2. Byli obywatele byłego Imperjum Rosyjskiego, którzy ukończyli lat 18, znajdują się w chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego na obszarze Rosji lub Ukrainy i są zapisani lub mają prawo być zapisani do ksiąg ludności stałej byłego Królestwa Polskiego, lub były zapisani do gminy miejskiej lub wiejskiej, albo do jednej z organizacji stanowych na ziemiach byłego Imperjum Rosyjskiego, jakie wchodzi w skład Polski, będą uważani za obywateli polskich, jeśli w przewidzianym w artykule niniejszym trybie opcji wyrażą odpowiednie życzenie.

Również uważane będą za obywateli polskich osoby, które ukończyły lat 18 i znajdują się na obszarze Rosji lub Ukrainy, jeśli w przewidzianym w artykule niniejszym trybie opcji wyrażą odpowiednie życzenie i udowodnią, że pochodzą od uczestników walk o niepodległość Polski w okresie od 1830 do 1865 roku, lub że są potomkami osób, które — nie dalej niż w trzecim pokoleniu — stale zamieszkiwały na terytorjum dawnej Rzeczypospolitej Polskiej, oraz udowodnią, że one same swą działalnością, używaniem języka polskiego jako mowy potocznej i wychowywaniem swego potomstwa zaznaczyły w sposób oczywisty przywiązanie swe do narodowości polskiej.

3. Przepisy o opcji stosują się również do osób, odpowiadających wymaganiom punktów 1 i 2 artykułu niniejszego, o ile osoby te znajdują się poza granicami Polski, względnie Rosji i Ukrainy, i nie są obywatelami państwa, w którym przebywają.

4. Wybór męża roziąga się na żonę i dzieci do lat 18, o ile pomiędzy małżonkami nie nastąpi w tym przedmiocie porozumienie odmienne. Jeśli małżonkowie nie mogą się porozumieć, żona ma prawo samodzielnego wyboru obywatelstwa; w tym wypadku wybór żony roziąga się na dzieci przez nią wychowywane.

— 8 —

W razie śmierci obojga rodziców wybór odkłada się do dojścia dziecka do lat 18 i od tej daty liczą się wszystkie terminy ustalone w artykule niniejszym. Za innych niezadowolonych do działań prawnych wyboru dokonana zastępca prawny.

5. Oświadczenia o wyborze obywatelstwa winny być składane przed konsulem lub innym przedstawicielem urzędowym tego państwa, za którym dana osoba się oświadcza, w terminie rocznym od chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego; dla osób zamieszkałych na Kaukazie i w Rosji Azjatyckiej termin ten przedłuża się do 15 miesięcy. Oświadczenia te będą w tych samych terminach składane właściwym urzędem tego państwa, w którym osoba ta się znajduje.

Obie układające się strony zobowiązują się w ciągu jednego miesiąca od dnia podpisania Traktatu niniejszego wydać i ogłosić oraz podać sobie wzajemnie do wiadomości przepisy, określające władze, powołane do przyjmowania oświadczeń o wyborze obywatelstwa. Strony zobowiązują się również podawać sobie do wiadomości w terminach trzechmiesięcznych w drodze dyplomatycznej spisy osób, które złożyły oświadczenia o wyborze obywatelstwa, z wymienieniem oświadczeń uznanych za ważne i oświadczeń uznanych za nieważne.

6. Osoby, składające oświadczenie o wyborze obywatelstwa, nie mający przez to przynależności obranej.

Gdy osoba, która złożyła oświadczenie o wyborze obywatelstwa, odpowiada warunkom, wyszczególnionym w punktach 1 i 2 artykułu niniejszego, konsul lub inny przedstawiciel urzędowy państwa, na którego rzecz dokonywa się wybór, wydaje o tem decyzję i przesyła odmowne zaświadczenie wraz z dokumentami optanta do Ministerstwa (Komisariatu Ludowego) Spraw Zagranicznych. W terminie jednomiesięcznym od dnia przesłania zaświadczenia Ministerstwo (Komisariat Ludowy) Spraw Zagranicznych bądź komunikuje wymienionemu przedstawicielowi sprzeciw co do jego decyzji, i wówczas sprawę rozstrzyga się w drodze dyplomatycznej, bądź też uznaje decyzję przedstawiciela i przesyła mu zaświadczenie o wyjściu optanta z poprzedniego obywatelstwa oraz wszystkie inne dokumenty optanta, oprócz dokumentu na prawo pobytu.

Nieotrzymanie w terminie jednomiesięcznym zawiadomienia Ministerstwa (Komisariatu Ludowego) Spraw Zagranicznych uważa się za zgodę na decyzję przedstawiciela.

W razie jeżeli osoba optująca odpowiada wszystkim wymienionym w punktach 1 i 2 warunkom, państwo, na którego rzecz dokonywa się opcja, nie ma prawa odmówić przyjęcia do obywatelstwa osoby optującej, zaś państwo, w którym dana osoba przebywa, nie ma prawa odmówić zwolnienia z obywatelstwa.

Decyzję konsula lub innego urzędowego przedstawiciela państwa, na którego rzecz dokonywa się wybór, winny zapisać w terminie najwyżej dwumiesięcznym od chwili otrzymania zgłoszenia wyboru; termin ten dla osób, przebywających na Kaukazie i w Rosji Azjatyckiej, przedłuża się do trzech miesięcy.

Dokonanie wyboru wolne jest od stempelowych, paszportowych i wszelkich innych opłat, oraz od opłat za publikację.

7. Osoby, które ważne dokonały wyboru, będą mogły wyjechać bez przeszkód do państwa, na którego rzecz wybór został dokonany. Wszakże, rząd państwa, w którym osoby te przebywają, może nakazać, aby skorzystały one z przysługującego im prawa wyjazdu; wyjazd winien wówczas nastąpić w przeciągu 6 miesięcy od dnia zawiadomienia.

Optanci mają prawo zachować lub likwidować prawnie posiadane mienie ruchome i nieruchome; w razie wyjazdu mogą wywieźć je ze sobą według norm, ustalonych w Załączniku № 2 do Traktatu niniejszego. Mienie, przekraczające ustalone dla wywozu normy i pozostawione, będzie mogło być wywiezione później, z chwilą polepszenia warunków transportu. Wywóz mienia będzie wolny od wszelkich cel i opłat.

8. Do chwili ważnie dokonanej opcji optanci podlegają wszystkim prawom, obowiązującym w tym państwie, w którym przebywają; po jej dokonaniu uważani są za cudzoziemców.

9. Gdy osoba, która dokonała ważnie wyboru, znajduje się bądź pod śledztwem lub sądem, bądź też odbywa karę, będzie wówczas pod strażą wraz z aktami sprawy wysłana do państwa, na którego rzecz dokonała wyboru, jeśli państwo to wydania jej zażąda.

10. Osoby, które ważnie dokonały wyboru, uznane będą pod każdym względem za obywateli tego państwa, na którego rzecz dokonały wyboru, i wszelkie bez wyjątku prawa i przywileje, przyznane obywatelom tego państwa bądź Traktatem niniejszym, bądź umowami przyszłymi, będą przysługiwały w równej mierze optantom tak, jak gdyby już w chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego byli obywatelami państwa, na którego rzecz optują.

Artykuł VII.

1. Rosja i Ukraina zapewniają osobom narodowości polskiej, znajdującym się w Rosji, Ukrainie i Białosii, na zasadzie równouprawnienia narodowości, wszystkie prawa, zabezpieczające swobody rozwój kultury i języka oraz wykonywanie obrządków religijnych. Wzajemnie Polska zapewnia osobom narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej, znajdującym się w Polsce, wszystkie te prawa.

Osoby narodowości polskiej, znajdujące się w Rosji, Ukrainie i Białosii, mają prawo, w ramach ustawodawstwa wewnętrznego, pielęgnować swój język ojczysty, organizować i popierać własne szkolnictwo, rozwijać swoją kulturę i tworzyć w tym celu stowarzyszenia i związki. Z tych samych praw, w ramach ustawodawstwa wewnętrznego, korzystają będą osoby narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej, znajdujące się w Polsce.

2. Obie układające się strony zobowiązują się nawzajem nie mieszać się bezpośrednio ani pośrednio do spraw ustroju i życia Kościoła oraz związków wyznaniowych, znajdujących się na terytorium strony drugiej.

3. Kościoły i stowarzyszenia religijne, do których należą osoby narodowości polskiej w Rosji, Ukrainie i Białosii, mają prawo, w granicach prawodawstwa wewnętrznego, samodzielnie urządzać swoje wewnętrzne życie kościelne.

Wyżej wymienione kościoły i stowarzyszenia religijne mają prawo, w granicach prawodawstwa wewnętrznego, użytkowania i nabywania majątku ruchomego i nieruchomego, koniecznego do wykonywania obrządków religijnych oraz utrzymywania duchowieństwa i instytucji kościelnych.

Na tych samych zasadach mają one prawo korzystania z kościołów i instytucji, koniecznych do wykonywania obrządków religijnych.

Z tych samych praw korzystają osoby narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej w Polsce.

— 10 —

Artykuł VIII.

Obie układające się strony zrzekają się wzajemnie zwrotu swych kosztów wojennych, t. j. wydatków państwowych na prowadzenie wojny między nimi, jak również odszkodowania za straty wojenne, t. j. za straty, które były wyrządzone im lub ich obywatelom na terenie operacji wojennych przez działania i zarządzenia wojenne w czasie wojny polsko-rosyjsko-ukraińskiej.

Artykuł IX.

1. Układ o repatriacji, zawarty między Polską a Rosją i Ukrainą w wykonaniu artykułu VIII Umowy o przedwstępnych warunkach pokoju z dnia 12 października 1920 roku, podpisany w Rydze dnia 24 lutego 1921 roku, pozostaje w mocy.

2. Rozrachunek i wypłata rzeczywistych kosztów utrzymania jeńców wojennych winny następować w terminach trziesiętnych. Sposób obliczania i wysokości tych kosztów ustalać Komisje Mieszane, przewidziane we wspomnianym powyżej Układzie o repatriacji.

3. Obie układające się strony zobowiązują się szanować i odpowiednio utrzymywać groby jeńców wojennych, zmarłych w niewoli, a także groby żołnierzy, oficerów i innych wojskowych, poległych na polu bitew, a pochowanych na ich terytorium. Strony zobowiązują się pozwalać w przyszłości na wznoszenie, po porozumieniu się z władzami lokalnymi, pomników na grobach, jak również zezwalać na ekshumację i przewóz zwłok do kraju ojczystego według taryfy ulgowej, z uwzględnieniem przepisów własnego ustawodawstwa oraz wymagań zdrowia publicznego.

Przepisy powyższe stosują się również do wszystkich grobów i zwłok zakładników, jeńców cywilnych, osób internowanych, wygnańców, uchodźców i emigrantów.

4. Obie układające się strony zobowiązują się wzajemnie dostarczać sobie aktów zejścia osób wyżej wymienionych oraz podawać sobie do wiadomości liczbę i miejsce grobów wszystkich osób zmarłych i pochowanych bez stwierdzenia ich tożsamości.

Artykuł X.

1. Każda z układających się stron zapewnia obywatelom strony drugiej zupełną amnestję za zbrodnie i przestępstwa polityczne.

Przez zbrodnie i przestępstwa polityczne rozumie się czyny, skierowane przeciwko ustrojowi lub bezpieczeństwu państwa, jakoteż wszelkie czyny, popełnione na korzyść strony drugiej.

2. Amnestja rozciąga się również na czyny, ścigane w drodze administracyjnej lub innej pozasądowej, oraz na wykroczenia przeciwko przepisom, obowiązującym jeńców wojennych i osoby internowane, oraz wogóle obywateli strony drugiej.

3. Zastosowanie amnestji w myśl punktów 1 i 2 artykułu niniejszego pociąga za sobą zobowiązanie nie wszczynania nowych dochodzeń, umorzenia postępowania wszczętego oraz nie wykonywania kar już wymierzonych.

4. Wstrzymanie wykonania kar może nie powodować wypuszczenia na wolność; w tym jednak wypadku osoby te winny być natychmiast wydane władzom ich państwa wraz ze wszystkimi aktami.

— 11 —

Jeśli jednak dana osoba oświadczy, iż nie życzy sobie powrotu do ojczyzny, lub władze ożyczone nie zgodzą się na jej przyjęcie, osoba ta może być ponownie pozbawiona wolności.

5. Osoby, pociągnięte do odpowiedzialności, lub znajdujące się pod śledztwem albo pod sądem za przestępstwa prawa państwowego, a również odbywające karę za te przestępstwa, będą na ładanie państwa, którego są obywatelami, natychmiast wydane wraz ze wszystkimi aktami.

6. Przewidziana w artykule niniejszym amnestia rozciąga się na wszystkie powyżej wymienione czyny, popełnione do chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego.

Wykonanie wyroków śmierci za czyny wyżej wymienione wstrzymuje się z chwilą podpisania Traktatu niniejszego.

Artykuł XI.

1. Rosja i Ukraina zwracają Polsce następujące przedmioty, wywiezione do Rosji lub Ukrainy od 1 stycznia 1772 roku z terytorium Rzeczypospolitej Polskiej:

- wszelkie trofea wojenne (naprzykład chorągwie, sztandary, wszelkie znaki wojskowe, działa, broni, regalia pułkowe i t. p.), jak również trofea zabrane od roku 1792 Narodowi Polakom w jego walce o niepodległość przeciw carskiej Rosji. Nie podlegają zwrotowi trofea polsko-rosyjsko-ukraińskiej wojny 1918—1921 roku;
- biblioteki, księgozbiory, archeologiczne i archiwalne zbiory, dzieła sztuki, zabytki oraz wszelkiego rodzaju zbiory i przedmioty o wartości historycznej, narodowej, artystycznej, archeologicznej, naukowej lub w ogóle kulturalnej.

Zbiory i przedmioty, omówione pod literami a i b punktu niniejszego, podlegają zwrotowi bez względu na to, wśród jakich okoliczności lub z jakich rozporządzeń ówczesnych władz były wywiezione i bez względu na to, do jakiej osoby prawnej lub fizycznej należały pierwotnie lub po wywozie.

2. Obowiązek zwrotu nie rozciąga się:

- na przedmioty, które wywiezione zostały z terytorium, położonego na wschód od granic Polski, ustalonych przez Traktat niniejszy, o ile zostanie dowiedzione, że przedmioty te stanowią produkt kultury białoruskiej lub ukraińskiej i że zostały się w swoim czasie do Polski nie w drodze dobrowolnej transakcji lub spadkobrania;
- na przedmioty, które dostały się na terytorium Rosji lub Ukrainy od prawowitego właściciela drogą dobrowolnej transakcji bądź spadkobrania albo też zostały wywiezione na terytorium Rosji lub Ukrainy przez ich prawowitego właściciela.

3. Gdyby w Polsce znalazły się zbiory i przedmioty kategorii, omówionej pod literami a i b punktu 1 artykułu niniejszego, wywiezione z Rosji lub Ukrainy w tym samym okresie, ulegają one zwrotowi Rosji i Ukrainie na zasadach, wymienionych w punktach 1 i 2 artykułu niniejszego.

— 12 —

4. Rosja i Ukraina zwracają Polsce wywiezione z terytorium Rzeczypospolitej Polskiej poczynając od 1 stycznia 1772 roku i odnoszące się do terytorium Rzeczypospolitej Polskiej archiwa, registry, archiwa, akta, dokumenty, rejestry, mapy, plany i rysunki, jak również płyty i klisze, tłoki pieczętnic, pieczęcie i t. p. wszelkich urzędów, instytucji państwowych, samorządowych, społecznych i duchownych.

Te jednak z wyżej wymienionych przedmiotów, które aczkolwiek nie odnoszą się w całości do terytorium obecnej Rzeczypospolitej Polskiej, lecz nie mogą być podzielone, będą zwrócone Polsce.

5. Rosja i Ukraina przekazują Polsce powstałe w okresie od 1 stycznia 1772 roku do 9 listopada 1918 roku podczas zarządu rosyjskiego ziemiami, które wchodziły w skład Rzeczypospolitej Polskiej, archiwa, registry, archiwa, akta, dokumenty, rejestry, mapy, plany i rysunki instytucji ustawodawczych, centralnych, prowincjonalnych i lokalnych organów wszystkich ministerstw, urzędów oraz zarządów, jak również ciał samorządowych, instytucji społecznych i publicznych, o ile przedmioty powyższe odnoszą się do terytorium obecnej Rzeczypospolitej Polskiej i znajdują się faktycznie na terytorium Rosji lub Ukrainy.

Gdyby w Polsce znalazły się przedmioty, wymienione w tym punkcie, a odnoszące się do terytorium, pozostających przy Rosji lub Ukrainie, Polska zobowiązuje się przekazać je Rosji i Ukrainie na tych samych zasadach.

6. Postanowienia punktu 5 artykułu niniejszego nie rozciągają się:

- na archiwa, registry i t. d., dotyczące walki po roku 1876 byłych władz carskich z ruchami rewolucyjnymi w Polsce, a to do czasu zawarcia osobnej umowy pomiędzy obiema stronami o zwrocie ich Polsce;
- na przedmioty, stanowiące tajemnicę wojskową, a odnoszące się do okresu po roku 1870.

7. Obie układające się strony, zgadzając się, że usystematyzowane, naukowo opracowane i zamknięte kolekcje, stanowiące podstawę zbioru o wszechstronnym znaczeniu kulturalnym, nie powinny podlegać zburzeniu, stanowią, co następuje: jeżeli usunięcie jakiegokolwiek przedmiotu, podlegającego na zasadzie punktu 1 b artykułu niniejszego zwrotowi do Polski, mogłoby zburzyć całość takiej kolekcji — to przedmiot ten, w każdym wypadku ściśle jego związku z historią lub kulturą Polski, powinien pozostać na miejscu za zgodą obu stron Komisji Mieszanej, przewidzianej w punkcie 15 artykułu niniejszego, za ekwiwalent w przedmiocie równiej wartości naukowej lub artystycznej.

8. Obie układające się strony oświadczają gotowość zawarcia umów specjalnych, dotyczących zwrotu, wykupu lub wymiany przedmiotów kategorii, wymienionych w punkcie 1 b artykułu niniejszego, w wypadkach, gdy przedmioty te przeszły na terytorium strony drugiej w drodze dobrowolnej transakcji lub spadkobrania, o ile przedmioty te stanowią dorobek kulturalny strony zainteresowanej.

9. Rosja i Ukraina zobowiązują się reewakuować do Rosji lub Ukrainy przyniesione lub dobrowolnie z terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od 1 sierpnia n. st. 1914 roku, t. j. od początku wojny światowej, do 1 października n. st. 1915 roku, a należące do państwa lub jego instytucji, ciał samorządowych, do instytucji społecznych lub publicznych i w ogóle wszelkich osób prawnych lub fizycznych:

- a) wszelkiego rodzaju archiwa, registratury, akta, dokumenty, rejestry, księgi rachunkowe i handlowe, pisma i korespondencje, instrumenty miernicze i pomiarowe, płyty i klisze, flaki pieczętnicze, mapy, plany i rysunki z ich szkicami i pomiarami, z wyjątkiem przedmiotów, mających obecnie cechy tajemnicy wojkowej i należących do instytucji wojkowych;
- b) biblioteki, księgozbiory, archiwalne i artystyczne zbiory, ich inwentarze, katalogi i materiał bibliograficzny, dzieła sztuki, zabytki oraz wszelkie zbiory i przedmioty o charakterze historycznym, narodowym, naukowym, artystycznym lub w ogóle kulturalnym, dzwony i wszelkie przedmioty kultu religijnego wszystkich wyznań;
- c) naukowe i szkolne laboratoria, gabinety i zbiory, naukowe i szkolne pomoce, instrumenty i przyrządy, a także wszelkie takie materiały pomocnicze i dowiadczalne.

Podlegające reewakuacji wymienione w punkcie niniejszym pod literą c przedmioty mogą być zwrócone i nie w naturze, lecz w odpowiednim ekwiwalencie, ustalonym za zgodą obu stron Komisji Mieszanej, przewidzianej w punkcie 15 artykułu niniejszego. Wszelkie przedmioty powstałe przed rokiem 1870, lub też ofiarowane przez Polaków, mogą być zwrócone nie w naturze, lecz w odpowiednim ekwiwalencie jedynie za zgodą obu stron wyżej wymienionej Komisji Mieszanej.

10. Obie układające się strony zobowiązują się wzajemnie reewakuować na tych samych zasadach zbiory i przedmioty, wymienione w punkcie 9 artykułu niniejszego, ewakuowane dobrowolnie lub przymusowo na terytorium drugiej strony po dniu 1 października n. st. 1915 roku.

11. Przedmioty, wymienione w punktach 9 i 10 artykułu niniejszego, nie będące własnością państwa lub instytucji państwowych, winny być reewakuowane na żądanie rządów, oparte na deklaracjach właścicieli, w celu oddania właścicielom.

12. Przedmioty, wymienione w punktach 9 i 10 artykułu niniejszego, podlegają zwrotowi, o ile rzeczywiście znajdują się lub okazały się w posiadaniu rządowych lub społecznych instytucji państwa zwracającego.

Obowiązek udowodnienia, że przedmiot uległ zniszczeniu lub zaginął, ciąży na państwie zwracającym.

Jeżeli przedmioty, wymienione w punktach 9 i 10 artykułu niniejszego, znajdują się w posiadaniu osób trzecich, fizycznych lub prawnych, winny im być odebrane w celu reewakuacji.

Również winny być reewakuowane na żądanie właściciela przedmioty, wymienione w punktach 9 i 10 artykułu niniejszego, znajdujące się w jego posiadaniu.

13. Koszty, związane ze zwrotem i reewakuacją w obrębie własnego terytorium do granicy państwowej, ponosi państwo zwracające.

Zwrot i reewakuacja winny być dokonane bez względu na zakazy lub ograniczenia wywozu i nie będą obciążone żadnymi poborami i opłatami.

14. Każda z układających się stron zobowiązuje się wydać stronie drugiej mienie kulturalne lub artystyczne, ofiarowane lub zapisane do 7 listopada n. st. 1917 roku przez obywateli lub instytucje strony drugiej swemu państwu lub jego instytucjom społecznym, naukowym i artystycznym, o ile te darowizny lub zapisy były dokonane z zachowaniem ustaw obowiązujących w danym państwie.

— 14 —

Obie układające się strony zastrzegają sobie prawo zawierania w przyszłości umów specjalnych w sprawie wydania wyżej wymienionych darowizn i zapisów, udzielanych po 7 listopada 1917 roku.

15. Dla wprowadzenia w życie postanowień artykułu niniejszego utworzona zostanie, nie później jak w ciągu 6 tygodni od chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego, Specjalna Komisja Mieszana na zasadach równości, z siedzibą w Moskwie, składająca się z 3 przedstawicieli z każdej strony i niezbędnych ekspertów.

Komisja ta w działalności swojej kierować się powinna Instrukcją, stanowiącą załącznik Nr 3 do Traktatu niniejszego.

Artykuł XIII.

Obie układające się strony uznają, że mienie państwowe wszelkiego rodzaju, znajdujące się na terytorium jednego z układających się państw, albo podlegające reewakuacji do tego państwa na podstawie Traktatu niniejszego, stanowi jego niepodważalną własność. Za mienie państwowe uważa się wszelkiego rodzaju mienie oraz prawa majątkowe samego państwa, jakoteż wszelkich instytucji państwowych, mienie i prawa majątkowe, apłazowe, gabinetowe, pałacowe, wszelkiego rodzaju mienie i prawa majątkowe byłego cara rosyjskiego i członków byłego domu carskiego, wreszcie wszelkiego rodzaju mienie i prawa majątkowe nadane przez byłych carów rosyjskich.

Obie układające się strony zrzekają się wzajemnie wszelkiego roszczenia z tytułu rozdziału majątku państwowego, o ile Traktat niniejszy odmiennie nie stanowi.

Na rzecz Rządu Polskiego przechodzą wszystkie prawa i roszczenia skarbu rosyjskiego, obciążające wszelkiego rodzaju mienie, znajdujące się w granicach Polski, oraz wszystkie roszczenia do osób fizycznych i prawnych, jeżeli prawa te i roszczenia podlegają wykonaniu na terytorium Polski, i przysługują tylko w wysokości nieumorzonych przez wzajemne roszczenia dłużników, oparte na punkcie 2 artykułu XVII Traktatu niniejszego i podlegające zaskarżeniu.

Dokumenty i akty, stwierdzające wskazane w tym artykule prawa, przekazuje Rząd Rosyjski — o ile znajdują się one w faktycznym jego posiadaniu — Rządowi Polskiemu. W wypadku niemożności wykonania tego w terminie jednego roku od dnia ratyfikacji Traktatu niniejszego, dokumenty te i akty uznaje się za zaginione.

Artykuł XIII.

Z tytułu uznanego przez Umowę o przedwstępnych warunkach pokoju z 12 października 1920 roku aktywnego udziału ziem Rzeczypospolitej Polskiej w życiu gospodarczym byłego Imperium Rosyjskiego — Rosja i Ukraina zobowiązują się wypłacić Polsce trzydzieści milionów rubli złotych w złotych monetach albo sztabach nie później, niż w ciągu jednego roku od chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego.

Artykuł XIV.

1. Reewakuacja majątku państwowego kolejowego z Rosji i Ukrainy do Polski będzie dokonana według zasad następujących:

- a) Tabor kolei szerokości ogólnoeuropejskiej ma być zwrócony Polsce w naturze w ilości i na warunkach, wskazanych w Załączniku Nr 4 do Traktatu niniejszego.

— 15 —

b) Tabor kolei szerokotorowych oraz tabor kolei szerokości ogólnieuropejskiej, przerobiony w Rosji i Ukrainie do dnia podpisania Traktatu niniejszego na szerokotorowy, pozostaje w Rosji i Ukrainie w ilości i na warunkach, wskazanych w Załączniku Nr 4 do Traktatu niniejszego.

c) Inne, poza taborami, mienie kolejowe częściowo zwraca się Polsce w naturze, częściowo pozostaje w Rosji i Ukrainie w ilości i na warunkach, wskazanych w Załączniku Nr 4 do Traktatu niniejszego.

Wartość mienia kolejowego, wskazanego wyżej pod literami a, b, c — obie strony ustalają na sumę dwudziestu dziesięciu milionów rubli złotych.

2. Obie układające się strony zobowiązują się wzajemnie zwrócić sobie na ogólnych zasadach, przewidzianych w artykule XV Traktatu niniejszego, państwowe mienie rzeczne (statki, mechanizmy, urządzenia techniczne i nadbrzeżne oraz inne mienie transportu rzecznoego), a także mienie zarządów szosowych, o ile zarówno jedno jak i drugie mienie znajduje się lub okaza się w zawiadywaniu instytucji rządowych lub społecznych państwa zwracającego.

Wprowadzenie w życie postanowień punktu niniejszego oraz rozstrzygnięcie wszelkich związków z tem spraw przekazuje się Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej, przewidzianej w artykule XV Traktatu niniejszego.

Artykuł XV.

1. Rosja i Ukraina zobowiązują się na żądanie Rządu Polskiego, oparte na deklaracjach właścicieli, reewakuować do Polski w celu oddania właścicielom mienie ciał samorządowych, zarządów miejskich, instytucji, osób fizycznych i prawnych, ewakuowane dobrowolnie lub przymusowo z terytorium Rzeczypospolitej Polskiej do Rosji i Ukrainy od 1 sierpnia n. st. 1914 roku, t. j. od początku wojny światowej, do 1 października n. st. 1915 roku.

2. Obie układające się strony zobowiązują się wzajemnie reewakuować na żądanie rządu drugiej strony, oparte na deklaracjach właścicieli, mienie ciał samorządowych, instytucji, osób fizycznych i prawnych, ewakuowane dobrowolnie lub przymusowo na terytorium strony drugiej po 1 października n. st. 1915 roku.

3. Mienie, wymienione w punktach 1 i 2 artykułu niniejszego, podlega reewakacji, o ile rzeczywiście znajduje się lub okaza się w zawiadywaniu rządowych lub społecznych instytucji państwa zwracającego.

Obowiązek udowodnienia, że przedmiot uległ zniszczeniu lub zginiął, ciąży na państwie zwracającym.

O ile wymienione w punktach 1 i 2 artykułu niniejszego mienie stanowi środki produkcji i znajdowało się uprzednio w zawiadywaniu instytucji rządowych albo społecznych państwa zwracającego, później zaś uległo zniszczeniu lub zginiło nie wskutek siły wyższej (vis maior), rząd państwa zwracającego obowiązany jest dać odpowiedni ekwiwalent za te przedmioty.

Jeżeli mienie wskazane w punktach 1 i 2 artykułu niniejszego znajduje się w posiadaniu osób trzecich, fizycznych i prawnych, winno być im odebrane w celu reewakuacji.

— 16 —

Również winno być reewakuowane na żądanie właścicieli mienie, wskazane w punktach 1 i 2 artykułu niniejszego, znajdujące się w ich posiadaniu.

4. Mienie podlegające reewakacji na zasadzie punktów 1, 2 i 3 artykułu niniejszego może być, za zgodą stron, zwrócone i nie w naturze, a w odpowiednim ekwiwalencie.

5. Z tytułów, związanych z ewakuowaniem mieniem, winien być dokonany w ciągu 18 miesięcy od dnia ratyfikacji Traktatu niniejszego całkowity wzajemny rozrachunek między właścicielami reewakuowanego mienia a rządem państwa zwracającego.

W szczególności rozrachunek ten będzie obejmował z jednej strony wydane na ewakuację subsydia, pożyczki i otwarte kredyty, z wyjątkiem zabezpieczonych papierami wartościowymi, z drugiej zaś strony — wydatki związane z ewakuacją oraz należności za surowce, półfabrykaty, towary i kapitały, zabrane przez państwo zwracające; do rozrachunku tego również włączone będzie wynagrodzenie za częściowe lub całkowite zużycie w procesie produkcji mienia, podlegającego reewakacji.

Rządy układające się stron gwarantują zapłatę z tytułu wyżej wymienionego rozrachunku.

Rozrachunek ten nie może wstrzymywać reewakuacji.

6. Koszt reewakuacji w obrębie własnego terytorium do granicy państwowej ponosi państwo zwracające.

Reewakuacja mienia winna być dokonana bez względu na zakazy lub ograniczenia wywozu i nie będzie obciążona żadnymi poborami i opłatami.

7. W celu wprowadzenia w życie postanowień artykułu niniejszego utworzona zostanie nie później niż w ciągu 6 tygodni od chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego, Mieszana Komisja Reewakuacyjna na zasadach równości, składająca się z 5 przedstawicieli i niezbędnych ekspertów z każdej strony — z siedzibą w Moskwie.

Obowiązkiem Komisji tej będzie, w szczególności, ustalanie ekwiwalentu w wypadkach, przewidzianych w punktach 3 i 4 artykułu niniejszego, ustalanie zasad rozrachunku właścicieli z rządem strony przeciwnej i nadzór nad jego prawidłowością, wyjaśnianie w razie wątpliwości kwestji przynależności państwowej osób fizycznych i prawnych, oraz, w razie potrzeby, współdziałanie z właściwymi organami rządowymi w odzyskiwaniu mienia podlegającego reewakacji.

Jako dowód dokonanej ewakuacji dopuszcza się nie tylko nakazy ewakuacyjne, lecz wszelkie inne dokumenty i dowód ze świadków.

Obie układające się strony zobowiązują się współdziałać w pełni i wszechstronnie z powyżej wskazaną Komisją Mieszaną przy spełnianiu przez nią jej obowiązków.

Nie podlega reewakacji mienie, należące do osób fizycznych i prawnych państwa zwracającego.

Za rosyjskie, ukraińskie i białoruskie akcyjne lub inne spółki uważa się takie, w których większość akcji lub udziałów, przedstawionych na ostatnim przed ewakuacją z Polski do Rosji i Ukrainy walnem zgromadzeniu akcjonariuszów lub udziałowców, należała do obywateli rosyjskich, ukraińskich i białoruskich.

Za polskie akcyjne i inne spółki uważa się takie, w których większość akcji lub udziałów, przedstawionych na ostatnim przed ewakuacją z Rosji i Ukrainy do Polski walnem zgromadzeniu akcjonariuszów lub udziałowców, należała do obywateli polskich.

Przynależność państwa akcjonariuszów lub udziałowców do jednej ze stron określa się na podstawie Traktatu niniejszego.

Polska bierze na siebie odpowiedzialność za wszelkie pretensje państw trzecich do Rosji i Ukrainy, jakie mogłyby być do nich zgłoszone z powodu reewakuacji do Polski mienia, należącego do obywateli lub osób prawnych tych państw, przyczem Rosja i Ukraina zachowują sobie prawo regresu do Polski z tego tytułu.

8. Wszystkie żądania reewakuacji mienia winny być zgłoszone do Mieszanej Komisji Reewakacyjnej w terminie jednorocznym od dnia ratyfikacji Traktatu niniejszego; po upływie tego terminu żadne żądania przez państwo zwracające przyjmowane nie będą.

Decyzja Mieszanej Komisji Reewakacyjnej zapadła winna w ciągu trzech miesięcy od dnia otrzymania przez nią żądania; reewakuacja mienia winna być dokonana w przeciągu pół roku od chwili decyzji Mieszanej Komisji Reewakacyjnej; upływ dwóch ostatnich terminów nie zwalnia państwa zwracającego od obowiązku reewakuacji mienia, które było zażądane w terminie właściwym.

Artykuł XVI.

1. Rosja i Ukraina zobowiązują się dokonać z Polską rozrachunku z tytułu legowanych lub darowanych polskim osobom prawnym i fizycznym funduszy i kapitałów, które na mocy postanowień obowiązujących znajdowały się w depozycie, lub na rachunkach w kasach państwowych lub w instytucjach kredytowych byłego Imperium Rosyjskiego.

2. Rosja i Ukraina zobowiązują się dokonać rozrachunku z Polską z tytułu kapitałów polskich instytucji publicznych, które na mocy postanowień obowiązujących znajdowały się w depozycie lub na rachunkach w kasach państwowych lub w instytucjach kredytowych byłego Imperium Rosyjskiego.

3. Rosja i Ukraina zobowiązują się dokonać rozrachunku z Polską z tytułu mienia i kapitałów polskiego pochodzenia, które zostały przejęte w zawiadywanie Rządu rosyjskiego i zostały zlikwidowane, bądź złane z sumami skarbowymi, a należały do instytucji i towarzystw społecznych, kulturalnych, religijnych i dobroczynnych, oraz mienia i kapitałów, które były przeznaczane na utrzymanie kościołów i duchowieństwa.

4. Rosja i Ukraina zobowiązują się dokonać z Polską rozrachunku z tytułu specjalnych kapitałów i funduszy, jak również z tytułu kapitałów ogólnopństwowych, przeznaczonych na cele opieki społecznej, które znajdowały się w zawiadywaniu poszczególnych zarządów, a były związane według pochodzenia i przeznaczenia częściowo lub całkowicie z terytorium lub obywatelami Rzeczypospolitej Polskiej.

5. Jako termin ustalenia salda rozrachunków, przewidzianych w punktach 1, 2, 3 i 4 artykułu niniejszego, obie układające się strony zgodziły się uznać dzień 1 stycznia st. st. 1916 roku.

6. W miarę dokonywania rozrachunku z tytułu kapitałów, mających rachunki ze skarbem państwa, winna być przeprowadzona uprzednia likwidacja tych rachunków; sumy asygnowane ze skarbu na zasilenie kapitałów nie będą uważane za dług kapitałów względem skarbu.

Rosja i Ukraina zobowiązują się w miarę zakończenia rozrachunków, przewidzianych w punktach 1, 2, 3 i 4 artykułu niniejszego, przekazywać Polsce odpowiednie mienie, kapitały i saldo sum w gotówiznie.

— 18 —

7. Przy dokonywaniu rozrachunku z tytułu kapitałów i funduszy, które znajdowały się w depozycie u skarbu, lub jako wkłady w państwowych lub prywatnych instytucjach kredytowych byłego Imperium Rosyjskiego, Rosja i Ukraina zobowiązują się uwzględnić na korzyść Polski utratę części siły nabywczej rosyjskiej papierowej jednostki pieniężnej w czasie od 1 października 1915 roku do dnia zakończenia rozrachunku.

Przy dokonywaniu natomiast rozrachunku z tytułu kapitałów specjalnych i funduszy, które znajdowały się w zawiadywaniu oddzielnych urzędów i złanych z sumami skarbu byłego Imperium Rosyjskiego, nie uwzględni się zmiany wartości jednostki pieniężnej.

8. Przy dokonywaniu ostatecznego rozrachunku z tytułu kapitałów specjalnych, funduszy i mienia będzie zwrócone Polsce mienie ruchome, o ile okaże się ono w zawiadywaniu Rządu Rosji i Ukrainy. W tych wypadkach, gdy okaże się, że mienie to zostało przez nie zlikwidowane, będzie ono zwrócone w odpowiednim ekwiwalencie; to ostatnie postanowienie nie stosuje się do rosyjskich papierów wartościowych.

9. Powyższe rozrachunki będą dokonane przez Mieszana Komisja Rozrachunkowa, przewidziana w artykule XVIII Traktatu niniejszego.

Artykuł XVII.

1. Rosja i Ukraina zobowiązują się dokonać rozrachunku z Polską z tytułu wkładów, depozytów i kaucji polskich osób prawnych i fizycznych w rosyjskich i ukraińskich państwowych, znacjonalizowanych lub zlikwidowanych instytucjach kredytowych, jak również w państwowych instytucjach i kasach.

Przy uiszczaniu należności, wynikających z tego punktu, Rosja i Ukraina przynajmniej polskim osobom prawnym i fizycznym wszystkie te prawa, które były we właściwym czasie przyznane rosyjskim i ukraińskim osobom prawnym i fizycznym.

W stosunku zaś do osób fizycznych przy dokonywaniu wyżej wspomnianego rozrachunku Rosja i Ukraina będą uwzględniały na ich korzyść utratę części siły nabywczej rosyjskiej jednostki pieniężnej od 1 października 1915 roku do dnia zakończenia rozrachunku.

2. Rozstrzygnięcie spraw o uregulowaniu stosunków prywatno-prawnych między osobami fizycznymi i prawnymi układających się państw, a także rozstrzygnięcie spraw o uregulowaniu opartych na tytułach prawnych rozstrzeń osób fizycznych i prawnych do rządu i instytucji państwowych strony przeciwnej i odwrotnie — o ile sprawy te nie są rozstrzygnięte przez Traktat niniejszy — oddaje się Mieszanej Komisji Rozrachunkowej, przewidzianej w artykule XVIII Traktatu niniejszego.

Punkt niniejszy dotyczy stosunków prawnych, które powstały do dnia podpisania Traktatu niniejszego.

Artykuł XVIII.

1. W celu dokonania rozrachunków, przewidzianych w artykułach XIV, XV, XVI i XVII Traktatu niniejszego, i ustalenia zasad tych rozrachunków w wypadkach nieprzewidzianych Traktatem niniejszym, a także w celu ustalenia wysokości, sposobów i terminów płatności z tytułu pomienionych rozrachunków tworzy się w ciągu 6 tygodni od dnia ratyfikacji Traktatu niniejszego Mieszana Komisja Rozrachunkowa, składająca się z 5 przedstawicieli z każdej strony i niezbędnej liczby ekspertów — z siedzibą w Warszawie.

— 19 —

Wymiana dokumentów ratyfikacyjnych nastąpi w Mińsku w terminie czterdziestu pięciu dni od dnia podpisania Traktatu niniejszego.

Wszędzie, gdzie w Traktacie niniejszym lub w jego załącznikach wymienią się jako termin chwilę ratyfikacji Traktatu Pokojowego, rozumie się przez to chwilę wymiany dokumentów ratyfikacyjnych.

Na dowód czego pełnomocnicy obu układających się stron własnoręcznie podpisali Traktat niniejszy i opatrzyli go swemi pieczęciami.

Sporządzono i podpisano w Rydze dnia osiemnastego marca tysiąc dziewięćset dwudziestego pierwszego roku.

РОЗДІЛ II

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 94:329,1 (44)

Шморгун Олександр Олександрович

кандидат філософських наук, доцент
академік АПН України

ПРОБЛЕМИ ПРИКОРДОННИХ ВІДНОСИН У ПОЛІТИЦІ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ СЕПАРАТИЗМУ ТА АНЕКСІЇ)

На відміну від переважної більшості публікацій, присвячених проблематиці прикордоння з їх переважно прикладними підходами, в пропонованій статті механізми транскордонного співробітництва та транскордонних конфліктів проаналізовані на рівні всесвітньої історії. З цією метою розкрито сукупність кліматичної, географічної (фізичної та політичної), демографічних складових, які визначають місце та час виникнення, а також розмір площі кожної держави, нарешті менталітет етносів, які виступають у якості державотворців.

Визначено функціональні особливості прикордоння у різних за розміром державах, а також додаткові специфічні особливості межових територій, які виникають в модерних державах-націях одночасно зі становленням національних ринків та базових засад сучасної західної демократії.

Окремий фрагмент дослідження присвячено спростуванню імперських шовіністичних та реакційних пораженьських міфів щодо буцімто принципової бездержавності української ментальності і, тим більше, нездатності українського народу створити політичну націю та національну державу модерного взірця.

Також в руслі проголошеного навіть на рівні нашого Основного закону євроінтеграційного курсу докладно проаналізована концепція «Європа регіонів». Доведено, що ідея «чотирьох просторів»,

покладена в основу цього підходу, суперечить базовим документам Євросоюзу, в яких декларується зміцнення державного суверенітету всіх постійних членів Співдружності, і у випадку продовження подальшої її реалізації виникає реальна небезпека перетворення прикордоння європейських держав на вибухонебезпечні регіони, ворожі реальним загальнонаціональним інтересам.

Доведено, що головною причиною подібного деструктивного курсу є ліберально-тоталітарна орієнтація на глобальний транснаціоналізм, який сповідують тіньові фінансово паразитичні клани, які стоять за фасадом брюсельської бюрократії. Саме звідсіля і наростає протистояння гегемонам Євросоюзу – Німеччині та Франції з боку штучно створеної європейській периферії і, насамперед, країн Вишеградської групи.

Показано, що неприйняття лідерами Східної Європи, в тому числі і геополітичними сусідами України, неоліберальних концептів мультикультуралізму, політкоректності, гендерної рівності обумовлене їх несумісністю з фундаментальними традиційними європейськими цінностями міцної родини, патріотичного виховання, збереження культурних національних традицій, які лежать в основі істинної суверенності. Оскільки ж формування повноцінної політичної нації на основі титульного українського етносу є головною передумовою проведення реальних реформ в Україні, доцільно посилити орієнтації України на більш тісне співробітництво саме з країнами Вишеграду; особливо на тлі ймовірних подальших кризових явищ у самому Європейському Союзі, обумовлених продовженням курсу на створення не об'єднання незалежних держав, а все тих же «Сполучених штатів Європи».

Розроблено концепцію культурної протидії гібридній агресії російського імперіалізму, а також сформульовані економічні, політичні культурні та геополітичні механізми поглибленої інтеграції з сусідніми країнами на заході України, здатні у перспективі привести до відмови правлячих лідерів цих країн від територіальних претензій до українського прикордоння.

Ключові слова: проблеми прикордоння, нація і регіон, територіальні виміри держави, транскордонне співробітництво, механізми інтеграції України до ЄС

До постановки проблеми

Очевидно, прикордонна зона контакту держав із зовнішнім світом може відгравати як гранично позитивну, так і вкрай негативну, навіть руйнівну роль, стимулюючи або, навпаки, стримуючи їх поступальний розвиток. Адже, з одного боку, йдеться про зону посиленних безпосередніх економічних, культурних, демографічних, етнічних контактів із сусідніми країнами, а з іншого – про місце зіткнення інколи антагоністичних національних інтересів або навіть безпосереднього експансіоністського тиску та агресивних територіальних зазіхань. Все це, особливо на тлі нинішнього глобального переструктурування геополітичного простору, робить вкрай актуальною розробку загальної концепції облаштування прикордонних територій, що виступає одним з найважливіших чинників забезпечення ефективного транскордонного співробітництва.

Разом з тим, незважаючи на значну кількість публікацій щодо проблематики прикордоння, їх зміст здебільшого ще далекий від вирішення завдання побудови реальної працюючої моделі міждержавних відносин. На мій погляд, це зумовлено тим, що проблема прикордоння зазвичай розглядається у суто прикладному аспекті, з позицій дисциплін, які покликані акцентувати аналіз на описі поточного стану досліджуваного феномену, коштом його більш масштабного бачення, що, своєю чергою, передбачає пошук закономірних системних зав'язків та механізмів самоорганізації, притаманних будь-яким сталим соціально-просторовим утворенням. *Але відсутність глибинної аналітики з необхідністю призводить до впадання у крайність граничної абстрактності, лише позірно протилежної акцентованому емпіризму.* Замість вивчення об'єкта аналізу в його динаміці та цілісності, часто-густо в публікаціях, присвячених цій темі домінує перелік та коментування регулятивних документів, прийнятих у ЄС, та окремих державах з приводу транскордонного співробітництва та регіоналізації: різноманітних законних та підзаконних актів, резолюцій, комюніке, програм, стратегій, пакетів ініціатив, реалізація яких насправді нерідко так і залишається на рівні декларацій про наміри та благих побажань.

Наведу, як на мене, типовий приклад, як на мене, такого гранично абстрактного визначення прикордонного регіону, яке ні на

йоту не наближає до розв'язання поставленої проблеми. У статті з вельми красномовною назвою «Прикордонний регіон як об'єкт дослідження регіональної економіки» О. Мілашовська дає наступне визначення: «Прикордонний регіон є економічною підсистемою зі значним взаємозв'язком своїх основних елементів. В прикордонному регіоні існує взаємовплив доходів і платоспроможного попиту на регіональне виробництво, споживання та інвестиції, розвиток соціальної сфери, а також вплив виробництва на зайнятість і доходи. Економіка прикордонного регіону відчуває вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на її функціонування, а також вплив конкуруючих і доповнюючих ринків товарів, праці і капіталу»[37].

Більше того, авторка пропонує визначення потенційно вибухонебезпечного прикордонного Карпатського регіону: «Пропонується авторське визначення дефініції **«Карпатський регіон»** – сукупність регіональних господарських комплексів декількох суміжних адміністративно-територіальних одиниць (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька), кожна з яких з певною часткою автономності в рамках загальнодержавних законів функціонує як цілісна територіальна економічна одиниця, але об'єднання зусиль яких створює додаткові можливості для раціоналізації територіально-галузевої структури господарства, ефективного використання природно-ресурсного, транзитного та транскордонного потенціалів»[37]. Важко не погодитись з правильністю висунутих тез, як і їх повною відірваністю від реальних, потенційно гранично вибухонебезпечних для всієї української держави проблем даного краю. Причому подібна картина відриву від реальності та ігнорування чинників, що ускладнюють політику національних держав у царині прикордоння та транскордонного співробітництва здебільшого спостерігається як у вітчизняних, так і західних публікаціях[41].

Водночас, дана проблема має дуже важливі виміри саме глобального масштабу. *Йдеться вже не просто про збереження, а й про відтворення політичних націй, які за останні десятиліття безпрецедентно деградували, що, за великим рахунком, є головною причиною загальносвітової кризи, що неухильно поглиблюється.* Саме тому, за моїм переконанням, дану проблему необхідно розглядати під кутом зору не просто історичної, а всесвітньо-історичної науки.

Традиційні механізми формування держави та її прикордоння

Розглянемо деякі універсальні механізми формування держав, які, попри всю позірну стихійність цього процесу, безпосередньо впливають на особливості тієї чи іншої країни, а отже, і її прикордонних територій. Своєрідність будь-якої держави обумовлена низкою важливих чинників, які в кінцевому підсумку визначають час походження держави (ступінь її стародавності), просторовий розмір державного утворення та кількість жителів, що проживають на цій територіально обмеженій території, нарешті специфіку народного господарства за часів архайки та навіть сучасності. Вони ж безпосередньо впливають на ступінь етнічної однорідності чи строкатості, особливості менталітету титульного етносу, а пізніше і політичної нації, які визначають її поведінку на міжнародній арені.

Всі ці детермінанти, що впливають на формування навіть суспільного ладу певної країни, намагались визначити вже представники географічного детермінізму, які намагались розкрити зв'язок між кліматом, географією та особливостями державотворення. Це насамперед Ш.-Л. Монтеск'є, який виводив із географічного положення етнічні характеристики – характер і звичаї народів, їх господарський і політичний устрій; англійський історик Г. Букль, французький географ Ж.-Ж. Реклю, який надавав вирішального значення впливові природних умов, що визначаються насамперед географічним положенням спільноти, та під цим кутом зробив опис усіх країн земної кулі, водночас характеризуючи їх господарство. Також варто згадати американського географа Е. Гантінгтона, який, подібно до Ш.-Л. Монтеск'є, в працях «Цивілізація та клімат», «Рушійні сили цивілізації» намагався обґрунтувати особливостями клімату та інших природних умов історичну долю різних держав, зокрема причини їх домінування. Нарешті відомий російський вчений українського походження Л. Мечников в роботі «Цивілізація і великі історичні ріки» запропонував своє трактування «географічної теорії прогресу й соціального розвитку», в якому головна роль у формуванні політичної карти світу в процесі людського поступу, відводилась саме географічному середовищу і насамперед річкам та морському простору. За такого підходу, на

думку автора, сам прогресивний розвиток має включати три етапи: річкова цивілізація, середземноморська цивілізація, океанічна цивілізація.

Також суттєвий внесок в подібні дослідження географічних чинників, внесли класики геополітики, витoki якої можна знайти вже у античних мислителів. Зокрема, ідеї географа за фахом та основоположника політичної географії кінця XIX ст. Ф. Ратцеля, який у працях «Дослідження політичного простору», «Держава і ґрунт», «Політична географія. Географія держав, торгівлі і війни» намагався встановити безпосередній зв'язок між політикою країни та її географічним положенням[11].

Спробуємо, рухаючись в напрямі від розгляду об'єктивних чинників до суб'єктивних, що активно впливають на основні характеристики будь-якої держави, конкретизувати базові детермінанти, які визначають означені вище її типологічні характеристики. І, водночас, розкрити зв'язок між основними типами держав та особливостями їх прикордоння. При цьому обов'язково потрібно враховувати існування і зворотної залежності, а саме те, що стан прикордоння в усіх його соціальних вимірах, яке буквально перебуває на передньому краї – *рубежі* як потенційних можливостей, так і небезпек, є об'єктивним індикатором існування загальнодержавних проблем та рівня їх гостроти з точки зору прогнозних перспектив збереження країною своєї суверенності.

Загальновизнано, що насамперед тут необхідно врахувати клімат, з яким так чи інакше пов'язаний розмір держави та густина її населення, а також часто час формування стійкої самоназви певної площі проживання. Адже в суворому кліматі, як мінімум, некомфортного проживання, зазвичай може забезпечити свої потреби дуже обмежена кількість населення. Звідсіля обмаль взаємних територіальних претензій у суворих кліматичних зонах (у тих випадках, коли агресія, як це було, наприклад, з вікінгами, спрямована на пошук більш сприятливих кліматичних зон, самі завойовники активно асимілювалися з місцевим населенням). При цьому території, займані компактними етноспільнотами, як то країни Північної Європи, легко фрагментуються природним шляхом, утворюючи невеликі за розміром держави.

Також важливе значення має існування географічних обмежень для подальшого просторового розширення. Причому йдеться про

географію як фізичну, так і політичну. Йдеться про наявність природних перешкод, пов'язаних з примиканням території проживання, до морського простору, важко здоланих гірських бар'єрів, непрохідних лісів, річок, що часто виступають обмеженнями для зростання площі, держави та визначають природні зони прикордоння. Також внаслідок складності подолання (форсування водних перешкод або проходження військами загарбників складних рельєфів) нерідко саме ці природні бар'єри трансформуються у кордони політичні, до яких примикають прикордонні території. І навпаки, вкрай несприятливий клімат, а значить, і суворі умови для проживання на рівнинній місцевості, не приваблював ані цивілізований Схід, ані Захід (до речі, саме завдяки цьому Росія у якості геополітичного монополіста отримала можливість до безпрецедентного розширення території, що стало основою майбутньої імперії).

Навпаки, «великий попит» завжди існує на сприятливі кліматичні зони, в яких існує можливість отримувати на постійній основі значні врожаї та забезпечувати умови для комфортного проживання, а також на перетини торгівельних шляхів, включаючи прибережні території, на яких розташовані порти, які приймають морські транзитні маршрути або багаті рибними ресурсами річки, доступні родовища корисних копалин, які найбільше цінуються в дану історичну епоху, тощо.

За подібні ареали завжди ведеться активна, а інколи відчайдушна боротьба, включаючи регулярні війни, що можуть тривати протягом мало не століть; з одночасним намаганням якомога швидше «застовбити» цю територію: перейти на осілий спосіб життя та негайно заснувати державу із захищеними кордонами (від ступеню агресивності сусідів, що постійно вторгаються на такі землі та войовничості оборонців залежить ступінь етнічного багатоманіття майбутньої держави).

Нарешті, стародавність виникнення і розмір держави дуже впливають на її можливе потрапляння в зону впливу вже сформованої імперії, яка як правило, проводить експансіоністську політику, ведучи постійні сутички з іншими державними та імперськими утвореннями. Цим і обумовлена можлива примусова затримка у формуванні власної державності етносів, що входять до складу імперії, зокрема поява на європейському континенті так званих бездержавних націй (до яких довгий час належала і Україна).

Очевидно, що вже сама по собі штучність та нелімітованість кордонів, проведених «по живому» в процесі нескінченних бойових зіткнень, тобто не рахуючись з територіальними господарськими та етнокультурними зв'язками, що склались у попередні часи, неминуче призводять до формування особливого типу ментальності населення прикордоння, якому притаманна розпливчатість та неоднозначність у індивідуальній та колективній самоідентифікації.

Особливості прикордоння невеликих держав

Отже, на розмір держави та її етнічну строкатість, а, значить, і специфіку прикордоння, впливає ціла низка об'єктивних та суб'єктивних чинників. Щодо відносно невеликих за розмірами країн, то зазвичай вони утворюються в регіонах з кліматичними умовами та географічними чинниками, сприятливими для успішного ведення господарського життя, часто на територіях, де по периметру знаходиться багато природних перешкод для потенційних загарбників (гори, великі річки), які і визначають існуючі політичні кордони. Також невеликі за розміром держави нерідко виникають на уламках колишніх імперій. Це відбувається внаслідок того, що нові кордони після розпаду з'являються на територіях традиційного проживання національних меншин, що нерідко також є меншинами і за своєю чисельністю.

Через переважно більшу етнічну і мовну однорідність та невелику відстань від центру до державного кордону у незначних за площею країнах, різниця між етнічним походженням, менталітетом та способом життя жителів практично всіх регіонів переважно мінімальна (багатомовні Бельгія і Швейцарія в цьому плані унікальні саме тому, що значною мірою вони є штучними утвореннями, що виникли за Нового та Новітнього часу на перетині декількох держав, можна сказати сформувались на колишніх прикордонних територіях).

Але саме внаслідок існування всіх цих ознак саме поняття прикордоння у державах з обмеженою площею і кількістю населення значною мірою дезактуалізується. *Адже територія таких країн стає свого роду суцільним прикордонням.* Одночасно можливе і трактування прикордоння як поглиненого і розчиненого у дер-

жавному цілому регіону (що особливо характерно для так званих європейських карликових держав). Тому не дивно, що для невеликих держав стає вкрай нагальним – «питанням життя і смерті», – *утворення спільних економічних та воєнно-політичних союзів з метою успішного протистояння будь-яким воєнничим державним «важковаговикам» (особливо імперського типу)*. А це ще більшою мірою, нівелює значення прикордоння як функціонально специфічного ареалу, адже там, де держава межує зі своїм реальним союзником, кордони значною мірою стираються. Типовий приклад із сьогодення: в межах ініціативи «Відкриті Балкани» уряди Сербії, Північної Македонії та Албанії домовилися скасувати взаємний прикордонний контроль з 2023 року [56]. (Між іншим, Югославська федерація значною мірою утворилась саме внаслідок консолідації, обумовленої прагненням до національного визволення у спільній боротьбі подекуди різнотипних етносів з точки зору історичних традицій, релігії та мови спілкування (серби та хорвати) з Османською та Австро-Угорській імперіями, потім у протистоянні нацистському тоталітарному режиму і, нарешті, ще дещо поспіль, у опорі подвійному тиску з боку радянського та американського гегемонізму).

Втім, саме завдяки цьому статусу невеликої держави, *що являє собою свого роду надвелику громаду, посилюється згуртованість всіх громадян, що легко ідентифікують свою національну належність*. За будь-яких скрутних обставин вони діють за принципом «всі як один». Саме завдяки цьому уже у XX столітті навіть у боротьбі з незрівнянно більш потужними агресорами імперського типу невеликі з чисельністю держави та етноси продемонстрували безпрецедентний патріотизм і героїзм, доводячи ту незаперечну істину, що просторова розлогість далеко не завжди дорівнює величчю, а великими у своїй звитязі можуть бути і маленькі держави.

Так, наприклад, сталось під час радянсько-фінської війни 1940 року, або боротьбі сербів за свою незалежність з нацистським вторгненням (що на місяць затримали напад германської армії від нападу на Радянський Союз, і з великою ймовірністю врятувало Червону армію від повного розгрому).

«Імперіальні» держави та специфіка прикордоння

Що ж до великих за розміром та чисельних за населенням держав або супердержав (в граничності – імперії), то вони виникають за умови значного чисельного та військово-технологічного переважання одного з етносів завойовників над місцевим населенням та потенційними конкурентами у боротьбі за даний геополітичний простір. Подібний збіг історичних обставин мав місце в процесі виникнення США, а також ще доколоніальних Китаю та Індії за доби раннього Середньовіччя. Це був період, коли вони були складовими потужної постантичної цивілізації, не просто потужними державами, а цілими державами-світами[75]. Ще більшою мірою «ідеальним типом» (М. Вебер) подібних державних структур виступають Османська, Австро-Угорська та Російська імперія, що потім трансформувалась в СРСР.

Нарешті, великі за просторовими параметрами політичні одиниці можуть утворюватися там, де внаслідок «суворого клімату», наявності великих рівнинних площ, незначної заселеності та відсутності сталих державних форм, через вкрай несприятливі умови для проживання, практично відсутній запит на дану територію. Зрозуміло, що тут поза конкуренцією Російська імперія, якій, завдяки подібним обставинам, врешті-решт, вдалось стати монополістом в освоєнні євразійського простору та захопити одну шосту суходолу планети.

Також слід зазначити, що вельми специфічною, і такою, що потребує окремого дослідження, є Британська імперія, віддалені колонії якої водночас виступають як в якості своєрідного прикордоння далекої метрополії так і її, так би мовити, *закордоння*, що різко ускладнює управління цією периферією і сприяє розпаду подібної, у повному сенсі *наддержави*, (в реальності фактично відбулось переформатування співдружності у своєрідну конфедерацію під егідою Великої Британії).

На перший погляд, «країни велетні», а особливо імперії, мають безсумнівні переваги над територіально обмеженими політичними утвореннями. Адже потенційні економічні, а, значить, воєнні можливості країн з великою територією та кількістю тих, хто проживає в них, часто бувають дуже значними. Нерідко такі політичні монстри займають верхні позиції у загальносвітовому рейтингу

найпотужніших в економічному (а значить, скоріше за все, і воєнному) відношенні держав, а їх авторитет на міжнародній арені не піддається сумніву, що значно збільшує і можливості у пошуку різноманітних союзників (в міжнародній політиці допомагати слабкому зазвичай, як то кажуть, собі дорожче).

Нарешті, у відносно короткі мирні часи прикордоння подібних політичних суб'єктів, стає зоною транзиту товарних та ресурсних потоків, що також дає великий зиск на державному рівні (вже не кажучи про те, що велика площа збільшує ймовірність наявності корисних копалин, та великих обсягів інших природних ресурсів).

Але з іншого боку, все це цілком може сприяти відокремленості прикордоння від основної частини економіки держави та її вкрай слабкої інтегрованості у загальнодержавний політичний простір. Адже, так чи інакше, статус віддаленого і регіонально значного прикордоння заохочує прагнення його мешканців до самостійного отримання ренти від свого положення посередника.

Крім того, сама значна протяжність державних кордонів країн-велетнів не тільки призводить до значної віддаленості периферії від адміністративного центру, але й збільшує ймовірність етнічно-ментального, економічного розмаїття та великої кількості векторів тяжіння прикордонних ареалів до закордонних територій. А це нерідко призводить до того, що її прикордоння виразно відрізняється за своїми характеристиками від решти території, що не йде на користь державі в цілому.

В останньому випадку, особливо за часів нерозвиненості інфраструктури, транспорту та засобів комунікації, це призводить до уповільненості проходження управлінського сигналу від столиці царською або імперською резиденції до «самих до окраїн» та суттєвих його викривлень. Одночасно за умови збільшення периметру кордонів, а значить і безпосередніх контактів з потенційно недружніми територіями неминує зростає мілітаризація прикордоння як першого бастіону на шляху будь-якої навали. Причому значні воєнні контингенти на кордоні, як правило доводиться утримувати на постійній основі, адже і сусідні держави, побоюючись можливості чергової агресії та анексії нерідко також тримають у прикордонній зоні значні збройні угруповання. Більше того, вони, так чи інакше, будуть прагнути відвоювати раніше загарбані території.

Все це призводить до зростання автономізації прикордоння його мінімальної підпорядкованості центру, значної економічної самостійності, а в кінцевому підсумку – до намагання *відособитись від участі у загальнодержавному господарському, політичному і навіть культурному житті.*

Менталітет тих, хто покликаний стати у першій лінії оборони, що має прийняти на себе перший удар загарбників і хоча б деякий час стримувати основні сили ворога, також поступово набуває воєвничості та усвідомлення власної значущості, а, значить, самостійності у прийнятті будь-яких рішень та зневаги до офіційної влади, що перебуваючи у глибокому тилу неминуче втрачає боєздатність, і у прагненні до збереження власного комфорту набуває граничної поступливості.

Цей потяг до автономності може дуже швидко переростати у прагнення до автаркії і навіть відверто сепаратистські настрої периферійних еліт та мешканців прикордоння, спрямовані на відділення від свого нинішнього, часто вимушеного, політичного «сюзерена» і входження до складу сусідньої держави, до складу якої нещодавно належали (до анексування частини її прикордонної території). Більше того, межові ділянки легко можуть стати плацдармом для просування армії вторгнення в глибину країни. З'ясується, що прикордоння далеко не завжди відіграє роль форпосту, першої лінії оборони, нехай і тимчасового бар'єру на шляху будь-яких зовнішніх загроз, здатного дати можливість ефективно провести загальну мобілізацію. *Ця територія може стати, і в реальній історії досить часто виступає своєрідним троянським коном, десантом сусідньої держави, здатним нанести несподіваний підступний удар.*

Адже в складі певної держави ці «прикордонники» можуть перебувати дуже короткий, за історичними мірками, час, етнічно та історично належачи до сусідньої держави. Саме тому представники прикордоння, які ще не забули про власну окупацію цілком можуть прагнути помститися своїм кривдникам та активно допомагати у розграбуванні «глибинки» все ще чужерідної для них держави, яка не визнається у якості своєї батьківщини. Не забуваймо, що подібні настрої підігріває те, що захопивши велику територію і частково «зачистивши» її від місцевих аборигенів, етнос-завойовник розпочинає завжди шовіністичну політику

утисків та асиміляції, яка є необхідною умовою його виживання за неминуче граничної аморфності соціальної структури будь-якої імперії. Своєю чергою, подібна імперська політика, пізніше, на етапі побудови власної державності колишніми імперськими територіями, неухильно породжує так звані травми історичної пам'яті, а також взаємні територіальних претензій у етносів, що колись входили до складу імперій і століттями нацьковувались один на одний (історія України демонструє класичний приклад подібної ситуації).

Обопільні системні недоліки

Для даного дослідження вкрай важливим є саме те, що якщо розглядати державу як соціальну систему, здатну підтримувати збалансованість *взаємно суперечливих функцій самоорганізації*, то виявляється, що два описаних вище типи державності, які знаходяться на протилежних полюсах своїх системних характеристик, з необхідністю породжують *дві типологічно якісно відмінні, якщо не протилежні, моделі прикордоння*. Водночас і надто малі, і надто великі за розмірами держави *однаково мають як переваги, так і серйозні вади, що негативно позначається на перспективах розвитку саме їхнього прикордоння*. В першому випадку домінує доцентрова консолідуюча тенденція, але не вистачає ресурсів для ефективної самостійної самооборони, а тому існує і високий ризик поглинання країни) більш потужними геополітичними гравцями, а зона прикордоння мало впливає на державне життя. Адже відстань між кордоном та життєво важливими центрами надто незначна (невелика країна часто потрапляє в імперську неволю саме внаслідок прагнення заручитись підтримкою «сильних світу цього»).

У другому – відповідно існує великий потенціал не тільки для оборони, а й експансії, але безпеку становить домінуюча відцентрова тенденція. Адже тут має місце небезпечний перекид в напрямку тих сил, що робить території, які знаходяться на окраїнах держави, вельми значущими насамперед у воєнно політичному сенсі, але, водночас, існує небезпека антидержавної поведінки у повному сенсі маргіналізів та посилення відцентрових тенденцій, про що вельми красномовно свідчить розпад всіх імперських

утворень як тоталітарних (нацистської і радянської), так і відносно модерної – Британської.

Крім всього іншого, всі ці небезпеки породжують споконвічний імперський потяг до неперервної просторової експансії, що спирається на свідому чи підсвідому ілюзію позбавлення загроз з боку неспокійних «крайніх країв» за допомогою переміщення їх вглиб власної території, позбавлення можливості контакту з етнічно спорідненими ворогами з близького закордоння, а також максимального відсування власних економічних та політичних центрів від своїх кордонів, що дає можливість у разі необхідності підтягти резерви другого і наступних ешелонів, сконцентрувати основні сили і засоби на напрямку головного удару, а також зберегти власний військово-промисловий потенціал. *Насправді держава проімперського та імперського типу потрапляє у зачароване коло: віддалення прикордоння за допомогою поглинання геополітичного простору веде до появи нового ще більш відчуженого і ворожого прикордоння, яке ще донедавна було форпостом на шляху агресії в сусідній державі з одночасним наближенням до життєво важливих центрів, що ще не втратили свого потенціалу ворожості, до центральної влади.*

За таких обставин центральний уряд вимушений розробляти специфічну регіональну політику, яка зазвичай включає заходи різноспрямованого характеру – тактику «кнути та пряника». У першому випадку йдеться про різноманітні утиски, каральні експедиції проти недавно завойованих межових територій і навіть депортацію місцевого населення (подібні переселення відомі уже з часів стародавнього Єгипту та Ассирії). Обов'язковою є політика мовної та етнокультурної асиміляції, можна сказати різноманітні форми яничарства.

Що ж до заохочення периферії до лояльності, то традиційною є тактика більш тісного залучення прикордоння до господарського життя всієї країни (часто навіть шляхом створення штучних інтегративних зв'язків, як це було в СРСР де підприємства-суміжники, що утворювали єдиний промисловий цикл, могли будуватись на великій відстані, а комплектуючі, не рахуючись із зниженням рентабельності та підвищення собівартості кінцевого продукту, інколи перевозились за тисячі кілометрів).

Нарешті, класичним варіантом цементування державного про-

сторю є традиційне включення прикордонних, особливо військових, еліт до вищого істеблішменту, що переважно складаються з представників титульного етносу і фактичний їх підкуп (імперська політика, що, як відомо застосовувалась відносно до українців російськими царедворцями та польською шляхтою).

Україна як окраїнна країна

Із проведеного попереднього аналізу напрашується висновок про те, що найбільш оптимальними з точки зору здатності до виживання і довготривалого існування є середні за розмірами держави. Адже вони переважно виникають у помірно сприятливому кліматі, з непоганими умовами для проживання, при цьому маючи площу, достатньої для існування такого демографічного та воєнного потенціалу, завдяки якому можна принаймні самостійно боронитись проти одного нападника. Але оскільки повна окупація свого сусіда на політичній карті часто виявляється просто «не по зубах» жодному із тих, хто прагне його захопити, то, як свідчить історія Європи, в процесі боротьби за геополітичне «місце під сонцем», регулярно «із рук в руки» неодноразово переходять переважно саме прикордонні території, мешканцям яких внаслідок цього часто важко визначитись з власною ідентичністю.

Втім проблемою є те, що державам «проміжного розміру», принаймні на початкових етапах їх існування, притаманна поліетнічність. Це обумовлено тим, що подібно до того, як це відбувалось у Європі, різні племінні групи, а потім субетноси, прагнучі захопити принаймні відносно привабливу в економічному та геополітичному плані «екологічну нішу», весь час тіснять та ущільнюють один одного, доводячи вельми розлогий соціальний простір до стану воістину «території компактного проживання».

Але в такому випадку постає питання щодо особливостей формування української державності. Адже загальновідомо, що її становлення відбувалось у зоні з відносно сприятливим кліматом та вдалим економічним розташуванням – практично в центрі Європи, та ще й на основі переважання українського етносу. Це зумовило і майже одночасний перехід цього молодого етнооб'єднання (який, за моїм переконанням, зародився не за часів Київської Русі, а в період перебування нинішньої території України в складі

Галицько-Волинського князівства) до формування політичної нації буржуазного взірця. І тут, з точки зору масштабу займаного політичного та економічного простору, Україна також мала безперечні переваги саме як держава оптимально середніх розмірів (опанувавши територію, що перевищує площу будь-якої європейської держави, Україна все ж таки не вийшла на рівень розмірів східних та західних держав потенційно імперського типу і одночасно на рівень їх проблем).

Більше того, відомий український економіст канадського походження І. Коропецький, проаналізувавши перехід України до формування національного ринку, зазначає, що Україна почала будувати ринкове господарство одночасно з європейськими країнами [33, с.11-39]. До того ж, як вважає навіть за своїм периметром, тобто максимальною довжиною транспортних шляхів (трохи менше тисячі кілометрів) територія України забезпечує високу рентабельність перевезень (на протилежність до тієї ж Росії з її гігантськими відстанями між населеними пунктами)

Втім, подібна інформація лише загострює споконвічну проблему пояснення причин невдач всіх попередніх спроб створення нашої державності, які якраз і породжували відчуття відчаю та зневіри щодо можливостей українського етносу стати державотворчим, щонеодноразово висловлювалось українськими істориками та соціальними мислителями, починаючи з П. Куліша.

Насправді, на превеликий жаль, одна з особливостей, якщо не унікальність, процесу становлення модерної української самостійності та державності полягає в тому, що по всьому периметру її кордонів майже завжди (і практично одночасно) здійснювався безпрецедентний військовий тиск, перетворюючи прикордоння на лінію зіткнення непримиримо ворожих сил, а, значить, і передовий форпост боротьби з черговою навалою. Для теми даного дослідження важливо, що в цілому українські дослідники сходяться у тому, що саме самоназва «Україна» змістовно пов'язана з порубіжною територією, окраїною, тобто найвіддаленішою від центру території, околицею. Цей термін «первісно вживався для позначення порубіжних земель стосовно Київ. землі та/або Переяслав. князівства (межової території з половцями), Галицько-Волинського князівства (пограниччя з Польщею), не маючи на той час певного етнокультурного змісту» [80].

Історик С. Плохій пов'язує саме визначення Україна, з одного боку, з уявленням про прикордоння, яким він вважає Запорізьку січ, а з іншого – саме з процесом модерного національного державотворення, суб'єктом якого якраз і виступало козацтво. Мабуть, найкращим терміном було би «прикордоння». Англійською є слово, яке походить з французької: «frontier», «фронтир». «Фронтир» – не тільки кордон, це не риска; це радше вся територія, яка його охоплює, з одного боку і з іншого. «Фронтир» утворює власний етос. В українському контексті «фронтир» утворює окрему соціальну групу: козаків» [24].

Отже, саме постійна потреба боронити свої кордони відразу на декількох напрямках становлять специфіку України в період становлення нашої державності. Причому якщо Росія і татари безсумнівно перебували на більш низькому рівні розвитку, Річ Посполита, навпаки, ставилась до українців, як до вкрай небезпечних бунтівників на периферії власної держави, проти яких припустимі будь-які, навіть найжорстокіші, засоби ведення війни. Отже, українцям доводилось воювати одночасно з декількома супротивниками, які вели проти нас війну на знищення.

І в цьому плані вельми символічною є назва простору, яке формувало козацьке прикордоння у якості воєнного табору – Дике поле. Підтвердженням сказаного є статистичні підрахунки наведені А. Бульвінським, згідно з якими летальні бойові втрати під час війн на території України у XVII ст. склали щонайменше 600 тис. осіб, із них втрати безпосередньо українського козацтва, тобто найбільш активної державотворчої частини тодішнього населення, становили до 220 тис. осіб. Автор також зазначає, що порівняння із бойовими втратами наймогутніших у тодішній Європі австрійської та французької армій незаперечно свідчить, що, маючи у 3,5 рази менше населення, ніж у Франції та у 2,5 рази менше ніж у Австрії, Україна у XVII ст. втратила у війнах фактично рівну французам та на третину більше, аніж у австрійці в кількість солдатів[3].

Ця вражаюча статистика повністю спростовує міфи про начебто *принципово бездержавний характер українського етносу, який у дійсності майже одразу після свого виникнення почав побудову повноцінної європейської нації*. Безсумнівно, жодна європейська спільнота не змогла побудувати модерну націю і державу за таких

несприятливих геополітичних умов, в яких знаходились українці, що, власне, й стало причиною багатьох українських Руїн.

Пізніше, після загарбання та територіального розподілу України між Річчю Посполитою, Росією, а потім і Австро-Угорщиною, наші автохтонні землі на століття перетворились на прикордоння чужоземних держав, що ще більше ускладнило проблеми вже українського прикордоння після проголошення української незалежності.

Прикордоння за модерної доби

Розглянемо декілька універсальних механізмів, що обумовлюють специфіку прикордоння на етапі становлення модерних націй-держав за часів Нового та Новітнього часу. Насамперед, необхідно взяти до уваги, що формування національного ринку, який стає необхідною передумовою успішного державотворення, неминуче пов'язано з універсалізацією правових та економічних відносин з позицій рівності кожного громадянина перед законом та гарантії «невід'ємних прав людини», зафіксованих у знаменитій «Декларації прав людини і громадянина». Одночасно безпрецедентне ускладнення поділу праці та запуск механізмів ринкової самоорганізації, які стимулюють розвиток власне промислових засобів виробництва, здатних задовольнити масовий товарний попит, раніше чи пізніше *ламає всі феодальні бар'єри, втягуючи все нові території у вже капіталістичний економічний простір.*

Також новий спосіб виробництва, пов'язаний з виникненням якісно нових світоглядних цінностей, практично несумісних з середньовічним способом мислення. Саме тому ренесансне та реформаційне бачення світу різко контрастує з цінностями будь-яких «світових» релігій, що завжди формуються на основі менталітету середньовічного етносу. Не випадково, саме в цей час відбувається гострий конфлікт між традиційною універсалістською християнською церквою, що запанувала за феодалізму, пропагуючи різноманітні форми аскези і пошуку порятунку і гідного існування за межами земного життя, та різноманітними формами протестантизму з його культом національної держави та орієнтацією на цілком раціональні та прагматичні цілі особистого благополуччя, успішність досягнення яких згідно з якісно новою «протестант-

ською етикою» (М. Вебер) є чи не найважливішим показником власної богообраності.

Фактично в даному випадку йдеться про формування економічного приватновласницького інтересу, що виключає позаекономічні форми примусу до праці, замінюючи їх власною зацікавленістю у вільному продажу власної робочої сили з метою забезпечення гідного рівня життя та підвищення професійної кваліфікації. Одночасно головною економічною мотивацією стає не демонстрація особистого високого статусу або накопичення багатства «на чорний день», як це було раніше, а максимізація прибутку та зростання капіталу з метою його подальшого інвестування у прибутковий бізнес. Все це неминуче ламає середньовічні стереотипи мотивації до праці, наповнює якісно новим змістом існуючу за феодалізму станову ієрархію (зокрема земельна аристократія, що звикла жити на природну ренту, трансформується у аристократію фінансову з її гонитвою за рентою грошовою).

Починає активно формуватись нова буржуазна культура, яка пропагує ідеали політичного громадянства, що не залежить від етнічного походження, запроваджує загальнонаціональну мову, строго регламентований (на відміну від сільськогосподарської праці) робочий час, право на вільне пересування з метою пошуку можливості більш прибуткового продажу власної робочої сили або вкладення капіталу, та політичні права. Всі ці запровадження також мають на меті відстоювання насамперед економічних приватних інтересів замість неухильного виконання родових, общинних, цехових вимог.

Але проблема в тому, що всі ці нововведення найперше реалізуються в регіонах, не тільки потенційно найбільш придатних для максимально швидкого розвитку економіки нового типу з точки зору їх наближеності до покладів корисних копалин, традиційних торгівельних шляхів та розвиненої ще у попередні часи міської інфраструктури. За принципом «гроші полюбляють тишу» нові економічні відносини насамперед активно формуються на територіях, якомога більше віддалених від кордонів, наближеність до яких потенційно небезпечна постійною можливістю вторгнення чужоземців. Адже на етапі бурхливого зростання ринкової економіки відбувається інтенсивне збільшення площі сусідніх країн, кожна з яких немовби промацує межі, до яких їй дозволять роз-

ширюватись. Саме тому, попри декларації «вічного миру» проголошені Г. Гроцієм, І. Кантом та Ж.-А. Кондорсе, формування націй-держав нового типу супроводжувалось постійними воєнними зіткненнями та спробами анексії територій, а отже, і неминучим посиленням взаємних територіальних претензій та зростанням прикордонних конфліктів.

З цієї ж причини великі міста, що перетворюються на центри промислового та торговельного розвитку, або навіть виникають з нуля у якості подібних осередків промислового розвитку, як правило, розташовані на віддалені від державних кордонів. За буржуазного суспільного ладу нерідкими навіть є випадки переносу столиці держави з одночасним її перезаснуванням під нові функції подаль від таких потенційно небезпечних геополітичних загроз (саме поняття буржуазності нерозривно пов'язано з терміном «бург». Своєю чергою *burg* – німецька основа для позначення укріпленого міста, яка часто зустрічається у географічних назвах на території Німеччини, Австрії, Росії, а також Великої Британії, США, Франції).

Сказане особливо стосується країн, площа яких є відносно великою. Адже вони мають великий периметр державних кордонів, що автоматично не тільки збільшує потенційну кількість загроз вторгнення чужоземців, але за доби Нового та Новітнього часів водночас надає можливості розташування основних виробничих сил хоча б на відносній віддаленості від принаймні початкового театру воєнних дій. Самі такі держави, як це було і на етапі їх виникнення, завдяки більш потужній економіці та значному людському потенціалу мають не тільки потребу, а й можливість утримання військових контингентів на небезпечних напрямках своїх кордонів, а також перекидання значних військових контингентів на ділянки порубіжжя, найбільш небезпечні з точки зору можливого вторгнення.

Але, з іншого боку, значна відстань між центром та державним кордоном закономірно призводить до послаблення його зворотного зв'язку з прикордонням. А, отже, *головний адміністративний та промисловий центри мають відносно менше можливостей чинити безпосередній управлінський вплив на власну периферію та здійснювати контроль над нею*. Своєю чергою, наслідком цього стає зменшення інтенсивності заснованого на рин-

кових відносинах економічного життя у прикордонні, особливо за ситуації значної мілітаризації цих регіонів та недоцільністю розміщення в їх межах значних виробничих потужностей у зв'язку з реальністю небезпеки їх знищення або захоплення. А слабка включеність у повноцінний національний ринок є головною причиною того, що *в цій зоні більшою, ніж в центрі, мірою зберігаються «пережитки» більш архаїчних суспільно економічних укладів, що функціонують на засадах общинного землеробства та різноманітних місцевих промислів, а значить, і менталітет мешканців цих регіонів має виразну етноценристську, а не загальнонаціональну спрямованість.*

Крім того, національні меншини (субетноси), що проживають компактно в глибокій провінції та зберігають систему місцевих звичаїв та норм спільного співжиття, не тільки релігійних, а подекуди ще й міфологічних поглядів, знаходяться під домінуючим впливом місцевих еліт. Останні ж, значною мірою продовжуючи жити за законами феодального васалітету, в умовах неминуче більшої за капіталізму відкритості та розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, з великою ймовірністю поступово трансформуються в клани мафіозного типу. Часто подібні спільноти, що мають виразне етнічне забарвлення (як це, наприклад, нерідко трапляється на заході України), позаяк їх додатково консолідує спільний діалект. У зонах прикордоння навіть нерідкі випадки, коли місцеві жителі розмовляють мовою, відмінною від загальнодержавної, володіння якою безумовно посилює індивідуальну та колективну, саме домодерну, етноідентичність, ведучи до ще більшої їх автономності (що характерно і для в українського прикордоння).

Нарешті навіть в наш час внаслідок описаних вище історично обумовлених причин, державні кордони нерідко розділяють національну меншину так, що представники одного і того ж субетносу можуть проживати на території двох суміжних держав. І до того ж мати історичний досвід перебування в складі країни, з якою існує спільний кордон. Саме тому мешканцям периферії і насамперед прикордоння особливо притаманна двомовність або білінгвізм (від англ. bilingualism), тобто володіння двома мовами як рідними. Така ситуація, як правило, спостерігається у сім'ях змішаного походження або регіонах зі змішаним населенням (Татарстан, Чечня, Окінава, Уйгурія), прикордонних землях (Ельзас, Галісія, Трансіль-

ванія, Закарпаття, Внутрішня Монголія), колишніх колоніях (Індія, Нігерія, Гонконг, Латвія, Україна, Грузія), а також державах з системою освіти, скерованою на виховання двомовних громадян (Швеція, Норвегія, Швейцарія, Бельгія).

Але проблема в тому, що історично двомовність виникає як наслідок вимушеного пристосування підкорених до мови завойовника чи домінуючого сусіда (русифікація, отурчнення, ополячення тощо) і одночасного прагнення підкорених зберегти свою мову в умовах насаджування іншої панівної мови (Квебек, Фландрія, Ірландія). При цьому державотворчі і особливо імперські етноси, що здійснювали експансію, є переважно одномовними (англійці, німці, французи, турки, росіяни, китайці, японці тощо).

Парадоксальність ситуації, яка в реальній історії часто оберталась конфліктами на національному ґрунті, полягає в тому, що становлення політичної нації, яка проголошує рівноправ'я всіх громадян як членів єдиної спільноти зазвичай *відбувається не тільки на засадах ринкової економіки, а й мови та культури, релігії титульного етносу як найбільш чисельного засновника держави*. Це неминуче нівелює аналогічні показники ідентичності інших національних меншин та в кінцевому підсумку обмежує права їх членів. Класичний приклад – традиційно жорстко унітарна абсолютистська Франція, в якій на етапі становлення буржуазного ладу відбувалось переслідування носіїв говірок, що тривало аж до ХХ століття і саме в цей час французької мова нарешті стала загальнонаціональною [36]. Не менш, якщо не більш жорстко в режимі терору і масових вигнань і навіть рукотворного голодомору придушувала інші етноси Англія. Не випадково саме Ірландія вважається першою колонією Британської імперії, а українські дослідники часто порівнюють історичну долю цієї країни з трагічною історією української державності.

Але й це ще не все, адже етнокультура народності саме в силу своєї своєрідності знаходиться в основі формування відмінної від прагматичного національного інтересу, вже неомодерної альтруїстичної патріотичної мотивації. Саме тому практично всі видатні романтики всіх європейських країн так захоплювались етнографічними вишукуванням. Але з іншого боку процес трансформації народності в народ (різницю між

цими двома типами консолідації зазвичай плутають дослідники[74]) також може привести до трагічних подій, а саме спроб досягти державної самостійності великими національними спільнотами на кшталт басків та каталонців в Іспанії, ірландців у Великій Британії тощо.

В цілому ж, попри безпрецедентне зростання продуктивних сил за капіталізму відносно феодалізму, на основі якого безперечно відбувається становлення нових форм етнонаціоїдентичності та консолідації націй на більш гуманістичних засадах, історична практика підтверджує збереження антагонізму між прикордонням та політичним ядром супердержав навіть на етапі постіндустріалізму. І це незважаючи на загибель Австро-Угорської та Османської європейських імперій, яка відбулась за підсумками Першої світової війни, Британської – за підсумками Другої світової війни, та радянської, яка не витримала війни холодної; а також виникнення внаслідок перемоги у антиколоніальній національно-визвольній боротьбі нових національних держав.

А це означає, що хоча індустріально-ринкова економіка та поява політичних націй європейського взірця, внесли додаткові особливості в статус прикордоння, але все ж таки вони не змогли повністю усунути пов'язані з цими регіонами небезпеки, в тому числі здатності межових ділянок державної території посилювати сепаратистські тенденції. Переконливим доказом цієї тези є відділення від Індії за релігійною ознакою, вже після отримання нею незалежності, Пакистану, який сьогодні має територіальні претензії до всіх сусідніх держав. А прикордонна провінція Кашмір, із-за якої трапилось декілька воєнних конфліктів, виявилась поділеною навіть не на дві, а три частини: індійський штат Джамму і Кашмір (разом з провінцією Ладакх) загальною площею 101 387 км² і населенням 10,1 млн осіб; напівавтономну пакистанську провінцію Азад Кашмір («вільний Кашмір») площею 85 846 км² і населенням 1,3 млн. осіб; і терени під владою Китайської Народної Республіки площею 37 555 км² і декількома тисячами мешканців. Причому всі прилеглі до невизнаного кордону території штату стали навіть не прикордонним, а прифронтовими, позаяк, лінія поділу фактично одночасно є і лінією фронту.

Прикордоння країн світової периферії

Втім, як свідчить історія, поступово всі перераховані вище проблеми так чи інакше, конструктивно вирішуються в межах сучасних економічно розвинених та демократичних націй – держав. Гіршою є ситуація в державах так званого наздоганяючого типу, в тому числі і тих, що належать до «failed state» – «неспроможних держав» чи «країн, що не відбулись» (та часто все ще мають напівколоніальний чи колоніальний статус). Тут влада справді не здатна організувати ефективну прикордонну та митну служби, та нерідко і не прагне це зробити. Адже через значну тінізацію і навіть криміналізацію власної економіки правлячі в них мафіозні клани намагаються максимально корумпувати і процес транскордонного транзиту, в який через легку проникність кордону активно залучається і населення прикордоння (ні для кого не секрет, що подібні вкрай небезпечні явища мають місце в Україні, яку все більше західних фахівців вже відносять саме до «failed state»).

У випадку ж, якщо формування периферійної державності відбувається в умовах феодалної роздрібненості, яка заважає становленню централізованої держави, а також за умов етнічного розмаїття, яке ще не потрапило під каток багатовимірної капіталістичної конвеєрності, ситуація ще більше ускладнюється. Адже за Середньовіччя міждержавні кордони мають погано визначені, вельми мінливі абрисы, зазвичай вони те тільки юридично не врегульовані, а століттями перебувають у статусі спірних територій. Це призводить до того, спільноти які заснували державу весь час вимушені її боронити, часто у численних воєнних зіткненнях одночасно виступаючи то в ролі нападників, то оборонців. Такий спосіб життя формує специфічні риси менталітету, що знаходять своє відображення і в етнокulturі. Йдеться, насамперед, про рішучість, войовничість, схильність до активного та ефективного супротиву будь-якому силовому тиску, прагнення зберегти компактно гарно структуровану та ієрархізовану автаркічність, тобто в опозиції до всієї держави, відстояти кордони, які обмежують територію, що історично вважається «своєю».

Повторюю, навіть за розвиненого капіталістичного ладу всі ці системні риси етнобуття прикордоння можуть *породжувати серйозну відчуженість провінції, граничним проявом якої є прикордон-*

ня, від гегемоністського ринково промислового ядра, а також її активний супротив будь-яким формам ідеологічного та силового тиску столичної влади на місцеву. З подібним феноменом зіткнулись центральні уряди практично всіх новітніх європейських держав-націй, які в процесі неминуче асиміляторської по відношенню до так званих окраїн, політики, на своїх суходільних або морських державних рубежах, зазнали активного супротиву «непокірних горців», «природжених мореплавців» або просто «диких племен», що збереглися у територіальній глушині та різноманітних прикордонних закутках (та ще й за ситуації, коли ці віддалені частини держави у процесі попередньої історії десятки разів переходили із рук в руки).

Рівень непримиренності конфліктів між «цивілізованим» центром політичної нації та її «дикунською» провінцією обумовлений ще й тим, що всі вищезгадані родові риси прикордоння за часів капіталізму в умовах посиленої міждержавної кооперації, а пізніше і міжнародного поділу праці, обертаються активною масовою участю населення цієї специфічної зони, мінімально просякненого духом громадянського націоналізму, в нелегальних формах тіньової економічної, а то й відверто сепаратистської діяльності йдеться про контрабанду, в тому числі й наркотичних речовин, тютюну та алкоголю, а також зброї, коштовностей і рідкісних корисних копалин, і навіть людських органів або жінок і навіть дітей для подальшої сексуальної експлуатації, а також тіньового транзиту кримінальних елементів та емігрантів, що не мають офіційного громадянства тощо (все це «буяє пишним цвітом» на всьому саме пострадянському просторі, який так і не став простором державної суверенності).

Зрозуміло, що схильність до подібної криміналізованої діяльності наносить суттєву економічну, а інколи і політичну, шкоду, знекровлюючи країну та максимально гальмуючи процес модерного націотворення. А це дуже негативно позначається на стані прикордоння, мешканці якого беруть активну участь у цих незаконних оборудках. Все це неминуче призводить до збільшення напруження і зменшення взаємної довіри з більш економічно розвиненими і національно консолідованими сусідами, породжує ставлення до держави, прикордоння якої значною мірою нехтує національними інтересами, як до об'єкту нерівноправного спів-

робітництва і навіть її надекспутації, зокрема вивозу за безцінь неоподаткованих товарів та сировини, максимальне заохочення виїзду з неспроможної у всіх відношеннях країни високоякісної робочої сили, яка зазвичай не може на території проживання отримувати гідну платню.

Причому, прикордонні території, що сьогодні можна спостерігати і в Україні, тепер уже починають активно використовуватись іноземними урядами задля вигоди власних держав чи певних кланів (в обох випадках, як правило, швидко встановлюються тіньові контакти з корумпованими компрадорськими клептократами при владі, які беруть участь у організації незаконного транзиту. Саме тому особливо прикро, що до описаного типу «недодержавності» належать практично всі країни, що утворились на пострадянському просторі, в тому числі, і звичайно ж, Україна, територія якої внаслідок територіального розташування між Європою та Азією має величезний транзитний потенціал.

Об'єднана Європа: кордони без прикордоння?

Втім, на перший погляд, існує, запущений ще всередині минулого століття потужний геополітичний проект, здається, покликаний успішно вирішити всі дилеми, що виникають відносно прикордоння національних держав. Йдеться про все ж таки утворений, після всіх попередніх колізій Європейський Союз. Адже офіційно проголошена мета цього безпрецедентного, континентального за своєю площею, об'єднання – це *встановлення максимальної прозорості національних кордонів між державами – постійними членами Співдружності*, завдяки якій планувалось забезпечити вільну циркуляцію робочої сили, капіталів та технологій всіх постійних її членів, а також завдяки подібній інтеграції досягти кумулятивного ефекту від подібного масштабування національних економік за принципом «ціле більше суми його окремих частин». Подібний перехід до максимально спрощеного режиму перетину кордонів та використання прикордоння для ефективного вирішення цього завдання, за задумом повинен був забезпечити безпрецедентне та стаке зростання сукупної економіки вже практично наддержавного типу (близько 6% на рік).

Декларативно саме для реалізації цієї мети вже багато років розробляється та втілюється в життя концепція «Європи регіонів», що є важливою складовою робочої моделі ЄС, начебто покликана зменшити напругу між центром і периферією всередині кожної з національних держав учасниць, процвітання яких, зокрема подолання будь-яких сепаратистських тенденцій всередині Євросоюзу, начебто гарантувалось створенням об'єднаної Європи. Принаймні саме такий підхід декларується у програмних документах нішньої Співдружності як чи найголовніше завдання даного супероб'єднання. Йдеться про те, що за рахунок фактично максимальної фрагментації та автономізації загальноєвропейського політичного та економічного простору буцімто стане можливими запустити механізми ринкової самоорганізації між всіма цими роздрібненими «низовими» суб'єктами, уникаючи при цьому будь-якого державного монополізму та директивності, в тому числі й на рівні загальноєвропейських політичних та економічних інститутів.

На перший погляд може здатися, що інтеграція, яка сприяє концентрації влади на рівні ЄС, та регіоналізація, яка передбачає її децентралізацію, – це тенденції, які виключають одна одну, оскільки з ідеєю євроінтеграції не сумісні будь-які спроби економічної або політичної ізоляції. Однак, за більш уважного погляду важко не помітити, що насправді все далеко не так очевидно.

Концепція регіоналізації завоювала популярність саме серед прибічників ідеї «Європи без кордонів». Регіоналізм вони декларують як одну з ефективних протидій процесам надцентралізації влади в ЄС та її надмірної бюрократизації, а також ліквідації форм регіональних адміністративних структур, поглиблення поділу регіонів на елітарні і другорядні. На цій підставі навіть все сильніше лунають голоси, що, мовляв, ідея Європейського Союзу як Європи національних держав і міжурядових угод у якості магістрального напрямку євроінтеграції вже повністю вичерпала свій потенціал і має поступитися місцем концепції «Європи регіонів».

Але чи так це насправді? Рішенням Єврокомісії 2001/0046 від 14 лютого 2001 р. Європейська класифікація NUTS отримала статус стандарту територіального поділу країн Євросоюзу для статистичних цілей, а у 2003 р. новий Регламент Європейського Парламенту та Ради Європи ввів у дію цю систему класифікації, тому країни-члени мусять обов'язково запровадити регіональну систе-

му NUTS 1, 2, 3, а місцеву NUTS 4, 5 – на добровільних засадах. За документом, що має офіційну назву «Номенклатура територіальних одиниць для статистики» (NUTS) класифікація європейських регіонів здійснюється залежно від чисельності населення. При цьому в реальності йдеться про багаторівневий вертикальний поділ з дуже розмитою межею між означеними рівнями, та ще й переважним порушенням традиційних адміністративно-територіальних розмежувань. Так, вищий рівень (NUTS 1) мають регіони з населенням від 3 до 7 мільйонів європейців. До другого рівня (NUTS 2) відносяться регіони з населенням від 800 тисяч до 3 мільйонів осіб. Регіони третього рівня (NUTS 3) формуються на територіях, де проживає 300 000–800 000 тисяч жителів.

Крім того, фактично ігнорується умова однорідності класифікації, а якісний підхід підміняється суто кількісним: до регіонів з однією чисельністю можуть належати як офіційно визнані, навіть на конституційному рівні, етнонаціональні території, що мають історичні культурні та мовні традиції, етнонаціональну специфіку та певне адміністративне і водночас об'єднані відповідно до формального критерію чисельності фрагменти площі національної держави. Так, з урахуванням національних традицій та актуального територіально-адміністративного устрою регіонами першого рівня є: групи земель (Австрія); землі (Німеччина); регіони (Англія, Бельгія, Польща, Швеція); райони (Болгарія); країни (Велика Британія); групи периферій (Греція); групи автономних спільнот (Іспанія); макро-регіони (Італія, Румунія); групи провінцій (Нідерланди); континентальна Португалія, Азори і Мадейра (Португалія); статичні надрегіони (Угорщина); материкова Фінляндія та Аландські острови (Фінляндія); ZEAT-зони, під якими розуміються області для аналітичної діяльності і територіального планування) (Франція).

Звідсіля і різнобій у назвах відповідних утворень, які фактично ставлять на одну дошку офіційний адміністративний та штучно нав'язаний ззовні територіальний поділ. Зокрема, на другому рівні системи NUTS фігурують такі визначення: земля (Австрія); провінція (Бельгія, Нідерланди); плановий район (Болгарія); графства та групи графств (Англія); групи областей (Велика Британія); периферії (Греція); регіон (Данія, Італія, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Франція, Хорватія); регіональні асамблеї (Ірландія); автономна спільнота (Іспанія); округ (Німеччина); воєводство (Поль-

ща); координаційний та розвитковий регіон (Португалія); автономний регіон (Португалія); макрорегіон (Словенія); планово-статистичний регіон (Угорщина); область (Чехія); національний район (Швеція).

Для третього ж рівня системи NUTS у державах Європейського Союзу використовуються такі визначення: група районів (Австрія, Велика Британія); район (Англія, Бельгія, Німеччина); область (Болгарія); група областей (Велика Британія); ном (Греція); провінція (Данія, Іспанія, Італія); група повітів (Естонія); регіональний орган влади (Ірландія); статистичний регіон (Латвія); повіт (Литва); острів (Мальта); COROP-район (Нідерланди); вільне місто (Німеччина); підрайон (Польща); група муніципалітетів (Португалія); жудец (Румунія); край (Словаччина); статистичний район (Словенія); медьє (Угорщина)[46].

До відсутності критеріїв визначення європейських макрорегіонів всередині національних держав *слід додати плутанину, обумовлену розбіжностями у визначенні регіонів за площею і населенням*. Для малих країн наявність малих регіонів обумовлена розмірами країни. Проте, порівняно великі країни мають досить різні за розмірами регіони. Так, Німеччина серед регіонів рівня NUTS 2 при середньому розмірі за площею 9 399 км² має регіон з мінімальним 419 км² і максимальним рівнем 29 486 км². Франція має відповідно 24 340 км², 1 128 і 83 534 км². Така сама тенденція і в регіональному районуванні NUTS 3. У Німеччині середня площа їх складає 867 км². При цьому мінімальний регіон має територію в 36 км², а максимальний – 3 955 км². У Франції ці показники складають відповідно 6 328 км², 105 та 83 534 км². Названі тенденції можна відзначити і по інших країнах, насамперед по Італії, Іспанії, Великій Британії.

За подібного підходу виявляється, що, наприклад, у Польщі середня чисельність регіонів NUTS 2 складає 2 376 тис. жителів при наявності регіону з мінімальною чисельністю 960 тис. і максимальною – 5 293 тис. По польських регіонах NUTS 3 середня чисельність населення складає 576 тис. жителів, мінімальна – 268 тис. максимальна – 1 720 тис.[34]. Ще більше розмиває європейські кордони Асамблея європейських регіонів (АЄР) – об'єднання близько 300 регіонів з усієї Європи, включаючи країни СНД (окрема тема співробітництво між спорідненими містами або міста-

ми-побратимами, яке також нерідко виходить за межі не тільки національних держав, а й самого ЄС і також цілком може набувати характеру додаткової територіальної автаркізації).

Важливо зазначити, що таке існування строкатості поділу за площею та кількістю проживаючих насправді породжує управлінський хаос та дезорганізацію. Внаслідок цього виникає деформація стосунків між національним та наднаціональним рівнем Євросоюзу, що створює можливість як для офіційних функціонерів, так тіньових європейських банківських кланів, що все більше реально керують нинішнім Євросоюзом, використовувати навіть не подвійні, а, так би мовити, потрійні і більше, стандарти по відношенню до тих чи інших територій всередині європейських держав. Адже сьогодні система європейських субсидій багато в чому орієнтована саме на регіони, що дозволяє мінімізувати контроль за реалізацією цих коштів, а головне – допомагає нав'язувати ЄС стратегію розвитку, що далеко не завжди відповідає загальнонаціональним інтересам його постійних членів.

Зокрема, кожний з описаних за принципами поділу регіонів, отримує право, часто «через голову» національного уряду зноситись з іншими регіонами і «центром», отримувати дотації з різних джерел, порушуючи уже всередині держави-нації принципи соціальної справедливості. Це відбувається внаслідок збільшення різниці в реальних рівнях доходу не тільки між європейськими країнами, а й всередині них. Так, «згідно з існуючою системою (NUTS), регіони ЄС акуратно діляться на три рівні: розмір субсидій і структурної допомоги ЄС вже сьогодні розраховується, беручи основу настільки дрібний територіальний поділ»[48].

Означені «правила гри», за якими діє прийнята в межах Євросоюзу концепція «Європи регіонів», що дозволяє трактувати один з декларованих як основний організації Євросоюзу принцип субсидіарності, згідно з яким європейська спільнота вдається до будь-яких заходів лише в тому разі, якщо вони ефективніші за відповідні заходи на національному, регіональному або місцевому рівнях (виняток становлять сфери виключної компетенції Спільноти), також працює не на користь політичних націй, а регіонів, що сегментують всю площу ЄС.

А найнебезпечніше те, що ідея перетворення Євросоюзу на об'єднання регіонів знаходить своє подальше продовження: «Європейські політики періодично виступають з пропозицією пере-

творення ЄС в "Європу регіонів": зачатки такої концепції вже є. За збігом, на цьому тижні в Брюсселі якраз пройшло засідання Комітету регіонів – свого роду регіонального парламенту, до якого входять представники 350 регіонів всіх 28 країн-членів ЄС. Втім, Комітет регіонів є лише консультативним органом. Законодавчу владу в Євросоюзі між собою ділять національні держави, представлені в Раді ЄС та Європарламенті, який обирається шляхом прямого голосування. Пропозиція відсторонити від влади в ЄС національні держави і надати більше повноважень таких регіонів, як Каталонія, Каринтія або Шлезвіг-Гольштейн, держав, а 98 регіонів, які за своїм розміром приблизно відповідають німецьким федеральним землям, тим самим реально зробивши їх носіями європейської ідентичності. ...Але можливий і дрібніший поділ. Якщо розбити регіони на території, рівні німецьким адміністративним округам, то їх число досягло б 276. Якщо ж одиницею, яка бере участь в ухваленні політичних рішень в ЄС, стане німецький округ або французький департамент, то ця цифра складе 1342. Таким Євросоюзом при його нинішніх повноваженнях стало б неможливо управляти». Взагалі, «багато регіональних представницьких офісів у Брюсселі уже сьогодні дотримуються і проголошують ідею «Європа для регіонів» [48].

Не дивно, що реальна політика ЄС сприяє регіоналізації фактично коштом національного суверенітету: «загалом концепція «Європи регіонів» не забезпечує структурованого відображення владних відносин в ЄС, що протягом останніх десятиліть не дозволяє зацікавити місцеві структури в ефективному використанні наявних ресурсів. В умовах європейської інтеграції роль ЄС недостатньо формалізована щодо територіальних відносин. Це сформувало парадоксальну ситуацію, за якої регіони мають можливість виходити за рамки загальновживаної дещо абстрактної ідеї «Європи регіонів» з метою прямої реалізації своїх прагматичних цілей в центральних органах ЄС»[34].

Особливо слід зазначити, що з самого початку існування ЄС під подібну його модель було підведено особливу «методологічну базу». Йдеться про так звану концепцію чотирьох просторів, який свого часу у різних дослідженнях проголошено багато панегіриків [17, с.222-251]. А саме йдеться про «концепцію», згідно з якою в нинішній Співдружності одночасно мають співіснувати чотири рядопокладені типи об'єднань: «Європа регіонів», «Європа держав»,

«Європа націй», та «Європа громадян». Насправді подібне уявлення про *«рівноправність»* означених окремих суб'єктів політичної та економічної діяльності *лише приховує в принципі хибну та деконструктивну мету засновників ЄС – перетворення у перспективі громадян європейських країн на «громадян Європи»*. Адже в даному випадку фактично відбувається делегування повноважень наднаціональними європейськими структурами структурам, так би мовити, піднаціональним.

На всесвітньо-історичному рівні це означає, що знаменита формула видатного економіста і соціального мислителя Ф. Ліста «між людиною та людством перебуває нація», покликана виступати головним з'єднуючою ланкою між не просто регіоном, а емоційним сприйняттям «малої батьківщини» та загальнолюдських цінностей, підміняється цілковито хибною тезою, що звучить приблизно так: «посередником між світом віртуальних знеособлених мереж та транснаціонального глобального простору має виступати регіон, який фактично підміняє національну державу». Ось чому важко не погодитись з наступним висновком: «...проблеми етнотериторіального розвитку є найбільш важливими для державного розвитку. Їх розв'язання залежить від політики національної держави, яке продовжує залишатись посередником між регіонами та наднаціональними органами. Зважена етнорегіональна політика – найкращий засіб від сепаратизму, екстремізму сецесії». Водночас «чи не найважливішим фактором, який посилює сепаратистські етнічні рухи, виступає європеїзація, що викликає процеси регіоналізації. яка своєю чергою, означає посилення та впливу регіонів, а не національних держав» [22, с.8].

Насправді, подібна конструкція є принципово нежиттєздатною, оскільки підриває фундаментальні засади самоорганізації будь-яких людських соціумів: патріотична здатність до консолідації будується на ієрархізованій вертикалі, чітко сформульованій Ф. Лістом.

Занепад націоналізму як каталізатор європейського розколу

Але що все зазначене вище означає для стану прикордоння держав постійних членів ЄС? Розмивання національних міждержавних кордонів робить все більш невизначеним статус цієї те-

риторії, сприяє її об'єднанню з ще донедавна закордонними ареалами за культурно-історичними, етнічними ознаками та традиційно господарськими зв'язками, ще більше сприяючи падінню ролі і статусу суверенної національної держави (особливо в країнах, що, подібно до України, так і не стали повноцінними модерними політичними націями). Адже внаслідок зростання всередині кожної країни, де реалізується сучасна європейська регіональна політика, що, так чи інакше, набуває ознаки сепаратистської, з'являється тенденція до територіальної фрагментації. Це обумовлено додатковим територіальним поділом, згідно з яким до традиційних адміністративних одиниць, межі яких чітко прописані у нормативних документах, додаються визначені Брюсселем за велими абстрактними критеріями регіони з новими розмитими кордонами, які можуть включати один або декілька адміністративних округів, які все більше аморфізуються, все меншою мірою окружаючи та обмежуючи юридично зафіксований внутрішньодержавний простір. А це, своєю чергою, призводить до парадоксальної ситуації: з одного боку, різко зростає кількість нових, вже неофіційних, прикордонь по периметру нових територіальних поділів, а з іншого – ці території зменшуючись в розмірах, набувають надто специфічних рис для того, щоб по відношенню до них можна було проводити загальнодержавну політику. Тим більше, що чисельність подібних зон різко зростає, а значення кожної з них у загальнонаціональному економічному, соціальному та культурному масштабі, відповідно, зменшується. Водночас, кожне подібне неофіційне «прикордоння» будь-якої миті може стати прифронтовою зоною у територіальних громадянських конфліктах на національному та соціальному ґрунті, каталізуючи сповзання країни до громадянської війни та повної руйнації державного суверенітету.

Отже, можна зробити наступний висновок: *концепція «Європа регіонів» в цілому негативно позначається на стані прикордоння європейських країн, що в межах загальної антинаціональної політики в межах ЄС не зміцнює, а навпаки, суттєво підриває потенціал всього Союзу. Тому, до речі, дуже прикро, що в абсолютній більшості публікацій українських авторів так званий NUTS розглядається в кращому разі у нейтрально некритичному ключі, а у гіршому – в ключі безапеляційно позитивному.*

Причому за моїм глибоким переконанням, в межах сучасного ЄС саме через підірив його фундаменту – національної держави небезпека руйнуючої деструкції «спільного європейського дому», лише посилилась. Прямим підтвердженням цієї тези є те, що на рівні Євросоюзу зростання сепаратизму має місце майже в кожній з країн-учасниць (вже не кажучи про розрізані «по-живому» колишні республіки Югославії). «У Європі фактично немає жодної країни, яка б не стикалася з проблемою сепаратизму»[13]. Причому вимоги коливаються в діапазоні від надання більших регіональних прав і офіційної автономії до відокремлення. Якщо більш конкретно, то в Італії це Паданія та Південний Тіроль, Данії – Фарерські острови, Франція – Корсика, Бельгії – Фландрія, Німеччині – Баварія, Польщі – Сілезія. І хоча Велика Британія офіційно вийшла з ЄС, претензії на відділення Шотландії, Уельсу, Північної Ірландії також можуть стати дуже негативним прецедентом для України, в якій вказані проблеми також набувають все більшої гостроти».

На мій погляд, така ситуація насамперед обумовлена тим, що, попри декларовану Лісабонським договором (або договором про реформування Європейського Союзу) та задекларовану в усіх програмних документах основну мету цього об'єднання – зміцнення суверенітету кожного з постійних членів за рахунок підтягування рівня соціально-економічного та культурного розвитку до стану найбільш розвинених держав і насамперед Німеччини – ця мета не тільки не досягнута, а, навпаки, виразно спостерігаються протилежні негативні тенденції. Для підтвердження подібного висновку наведу три інтегральних показника, що одночасно віддзеркалюють перманентне зниження рівня та якості життя у Європейському Союзі. Так, за прогнозами Евростату, сумарний державний борг ЄС «У 2021 році... зросте до 102,3% і продовжить зростання у 2022 році. У 27 країнах ЄС ситуація ще гірша: їх сумарний держборг прогнозується у 2020 році на рівні 104,4% ВВП, у 2021 році – 111%, в 2022 – 113,7%. ...Загалом 19 країн зони євро у 2020 році будуть мати держборг більше 100% ВВП, і тільки у п'яти з них держборг буде нижче 60% ВВП, як цього вимагає базовий документ зони євро – Пакт стабільності та зростання»[21].

Причому уже у 2016 році, тобто ще до початку епідемії коронавірусу, на яку зараз намагаються списати всі негаразди, цей показник перевищував вимоги більш як на 20%, що є свідченням довго-

тривалої тенденції зниження базових економічних показників[45]. Це означає що велетенське навіть не політичне, а геополітичне об'єднання, яке створювалось під гаслами забезпечення неухильного стирання перепаду у базових соціально-економічних показниках всіх країн-учасниць та всезагального процвітання народів, мешканці яких все більшою мірою будуть себе ідентифікувати як «громадяни Європи», спостерігається не тільки невпинне падіння рівня життя (у поточний момент більше 20% (понад 110 млн.) громадян країн членів ЄС проживає за межею бідності» [20]. Одночасно відбувається вкрай небезпечна деградація всіх соціальних інститутів, включаючи інститут сім'ї, який забезпечує елементарне демографічне відтворення національної спільноти, а, значить, і існування держави як такої. Останні статистичні показники свідчать, «що у 2017 році у 34% домогосподарствах ЄС проживали самотні дорослі без дітей. Ця цифра зросла на 3% порівняно з 2010 роком»[19]. Причому поки що не проглядається жодних реальних перспектив подолання цих вкрай небезпечних симптомів. Навпаки, подібна статистика лише підтверджує фундаментальні прогнози Т.Сарацина, сама назва якої «Німеччина самоліквідується» вже говорить сама за себе[50]. А також, ще раніше, Г. Хайнзона [80]. Причому в даному випадку загальноєвропейські показники демографічного занепаду виступають лише віддзеркаленням принципово хибних базових світоглядних цінностей всієї євроатлантичної спільноти, що свідчать про підтвердження трагічного шпенглерівського прогнозу щодо початку стадіального занепаду західної цивілізації як такої, що буде супроводжуватись жакливіми виродженням англосаксонського етносу (в цьому плані вельми показово, що назва фундаментального твору мислителя «Der intergang des abenlandes», тобто «Занепад західного світу» часто перекладалась як «Занепад Європи»).

Йдеться про реальну перспективу повного переродження самого західного світу, його перетворення на велетенську зону панування нового ісламського халіфату, тобто теократії, що знову занурить людство не просто у «темні часи» середньовіччя, а у нову теократичну форму тоталітаризму, та позбавить його всіх технологічних та культурних надбань людства, створених протягом всієї попередньої історії (подібні процеси втрати власної націоідентичності титульним американським етносом, і з тих самих причин,

відбуваються і в США, що, судячи з подій останніх років, також вже реально загрожує їх існуванню, С.Хантінгтон праці «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» (2004) та П. Б'юкенен у праці «На краю загибелі» (2006).

Отже, в даному випадку фактично вже можна говорити про глибинну системну кризу моделі спільної Європи, побудованої за лекалами загальносвітового глобалістського проекту. Основні пріоритети цього проекту спрямовані на те, щоб на тлі все більшої забюрократизованості наднаціональних політичних та економічних інститутів жорстко регламентувати всі сфери державного життя. Також вони свідчать про прагнення космополітично орієнтованих брюсельських політиканів нав'язувати європейським народам, що об'єднались задля піднесення ідеалів демократії та правової держави, принципово несумісні з ними, цілковито хибні світоглядні цінності та морально-правові норми. Йдеться про пропаганду пресловуті мультикультуралізму, гендерної рівності, ювенільної юстиції тощо, що насправді означає дискримінацію представників титульних європейських етносів, національна ідентичність яких несумісна з принципами ісламського теократизму, а також підриг традиційних цінностей родинного життя, спрямованих на народження та виховання дітей в дусі раціоналізму, секуляризму та модерного націопатріотизму (нагадаю, що в Україні гей-паради проводяться регулярно і з величезною помпою).

Це, своєю чергою, передбачає, зокрема, відділення церкви від правової держави, не тільки віротерпимість, а толерантне ставлення до інакомислення, включаючи атеїстичні переконання (що, не в останню чергу, стало причиною Brexit – виходу Великої Британії з Євросоюзу). Отже, на практиці подібна загальноєвропейська політика фактично заохочує засилля в Європі ворожих засадам західної демократії та невід'ємних прав і свобод людини.

Слід наголосити, що всі ці міркування мають безпосередній зв'язок з темою даного дослідження. Адже я вже неодноразово писав про те, що вся стратегія нинішньої моделі безнаціональних «Сполучених штатів Європи», яку закладали «батьки-засновники» типу Ж. Моне, Р. Шумана та В. Жискар д'Естена і проти якої свого часу свого часу категорично виступав один з найбільш видатних політиків не тільки Франції, а й сучасності, Ш. де Голль, в принципі несумісна з деголлівською ж ідеєю «Європи Батьківщин»[69].

Справді, про яке прикордоння взагалі може йтися за ситуації активної реалізації не державної, а саме наддержавної політики, спрямованої на підриг національного суверенітету та максимальне розмивання національних кордонів, з перспективою поступового їх перетворення на суто номінальний чинник міжнародного життя?! Вже не кажучи про те, що все більша кількість легальних і нелегальних мешканців Європи з Близького Сходу не тільки відкрито оголошують себе у якості прихильників ісламського фундаменталізму, а й ведуть відповідний спосіб життя, ідентифікуючи себе не з національною, а за релігійною, тобто свого роду неоімперською, ознакою, для якої будь-які кордони лише перешкода на шляху до світового панування.

Українська економічна стратегія збереження і захисту прикордоння

Актуальність попереднього аналізу обумовлена тим, що в силу розглянутих вище історичних та геополітичних обставин, в поточний момент *19 із 25 регіонів України є прикордонними. І при цьому їхня сукупна площа становить близько 77 % усієї території держави.* На сьогодні на території України діють 9 єврорегіонів, а саме: «Буг» (Україна, Польща, Білорусь), «Карпатський єврорегіон» (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія), «Нижній Дунай» (Україна, Молдова, Румунія), «Верхній Прут» (Україна, Молдова, Румунія), «Дніпро» (Україна, Росія, Білорусь), «Слобожанщина» (Україна, Росія), «Ярославна» (Україна, Росія), «Донбас» (Україна, Росія). У 2008 р. за ініціативою Ради Європи було утворено Чорноморський єврорегіон. І знову, за задумом цього поділу, транскордонне співробітництво у вигляді єврорегіонів по усьому периметру державного кордону України дозволить у майбутньому успішно вписати Україну в Євросоюз у якості постійного члена.

Спробуємо, враховуючи попередній розгляд проблеми кордонів та прикордоння на загальноєвропейському рівні, з'ясувати головні параметри стратегії захисту державних кордонів та облаштування прикордоння на тлі агресивного наступу східного і західного типів вже «постмодерного» імперіалізму на політичну націю як таку та визначити деякі особливості ефективного супротиву всім типам потенційної агресії проти України. При цьому до-

водиться визнати, що ці контранексійні заходи потрібно розробляти враховуючи, що за тридцять років існування в якості визнаної міжнародним правом незалежної держави *в Україні так і не створено політичну націю. Більше того, на наших очах титульний етнос продовжує втрачати свої особливі ментальні ознаки і чисельно стрімко зменшується.* Це відбувається не тільки через прискорені депопуляцію та еміграцію, а й через втрату громадянами своєї етнонаціоїдентичності.

Насамперед не підлягає сумніву, що важливою складовою прикордонної політики будь-якої держави, спрямованої на посилення її суверенітету, має стати такий процес врегулювання конфігурації державних кордонів із сусідніми державами, який би максимально враховував інтереси прикордонних мешканців і, особливо, прилеглих до державного кордону територій, на яких компактно проживають національні меншини. Саме тому така ретельно прорахована система дій має передбачати можливість максимально спрощеного механізму перетину державного кордону та спілкування історично та ментально взаємопов'язаних соціальних груп, що опинились по обидва боки кордону.

Очевидно, що єдиний ефективний метод досягнення спокою та злагоди на своїх кордонах – це забезпечення все більш тісного взаємовигідного співробітництва в усіх сферах суспільного життя з прикордонними державами, і, тим самим, максимально сприяння припинення їх зазіхань на наше прикордоння, яке нерідко колись перебувало в складі сусідніх країн. Ця проблема має два системних виміри: прагматичний та альтруїстичний. В першому випадку йдеться про переконливе обґрунтування «не на словах, а на ділі» вигідності для протилежної сторони налагоджування тісних взаємозв'язків насамперед у економічній, політичній та військовій сферах. У другому, – насамперед про важливість формування та підтримання в країнах, у повному сенсі побратимах, спільних ціннісно-гуманістичних, а значить і патріотичних мотивацій як на рівні еліт, так і на рівні пересічних громадян.

Йдеться про те, що найбільш ефективний засіб ставлення до власної країни як потенційного рівноправного партнера у будь-якій формі міждержавного зближення – це проведення реальних комплексних економічних та соціальних реформ, *яке вже стільки раз проголошувалось в нашій державі, але в реальності, так і не*

розпочалось. Причому на противагу до постійного торочення про «непопулярність реформ», історичний досвід країн «економічного дива» незаперечно свідчить, що справжні реформи, що супроводжуються викоріненням антисоціальних та антинаціональних елементів економічними, а у разі необхідності, й силовими засобами кримінального покарання, дуже швидко приносять перші позитивні плоди. А покращення рівня та якості життя українських громадян (що, крім всього іншого стимулюватиме повернення наших співвітчизників із-за кордону) має вирішальне значення для нанесення непоправної репутаційної шкоди російському імперіалізму, що є чи не найважливішою умовою повернення до складу України Донбасу та Криму.

Поки що, як це не прикро, Україна розвивається за протилежним сценарієм нещадного пограбування всіх ресурсів купкою комрадорів та клептократів, що жодного разу не отримали гідного опору з боку суціль корумпованих правоохоронних органів нашої держави (кількість яких коштом якості «зростає як на дріжджах»). Ці антинаціональні сили ведуть неоголошену «війну на знищення» проти свого народу. Причому це відбувається як за активного сприяння російської присутності не тільки у вищих ешелонах влади та армії, а й у тіньовому бізнесі (лише за офіційними, явно неповними даними, 13 тисяч бізнес структур, які виведені з України прибутки використовуються і в тому числі і для остаточного донищення української державності)[47]; а також спекулятивно банківського капіталу, для якого Україна в якості вічного боржника більш бажана, аніж Україна – гідний конкурент на світовому ринку.

Зрозуміло, що за потужного розвитку української економіки Росія просто не наважилась би на агресію по відношенню до справді процвітаючої, а значить сильної в економічному, воєнному і навіть моральному планах держави на своєму кордоні. Сьогодні ж кількість справді патріотично налаштованих, а, отже, готових на жертви заради власної держави, українських громадян зменшується. Це відбувається як внаслідок їх загибелі у безпосередніх бойових зіткненнях з російським агресором, так і розчарування в тому антиукраїнському «правлячому класі», який більшою чи меншою мірою панує фактично з моменту проголошення державності.

Якщо ж говорити безпосередньо про територію прикордоння, то тут варто звернутись до досвіду національних держав зі зміцнення власних кордонів за допомогою економічних механізмів та *апеляції не стільки до духовних цінностей, скільки до матеріальних інтересів*. Безсумнівно, насамперед таким потужним засобом їх задоволення є, знов таки, створення реального, максимально всеохоплюючого, ринкового простору в масштабах власної держави. Адже, на протилежність до будь-якого імперського штучного економічного взаємопов'язування різних регіонів через технологічну залежність підприємств повного циклу, розташованих в різних кінцях *наддержави, реальні механізми ринкового поділу праці справді є потужним інтегруючим чинником*.

Крім всього іншого, запуск максимально вільної конкуренції дозволяє більш раціонально, в тому числі й територіально, розмістити промислові потужності, забезпечити більшу ефективність, *а, значить, і підтримати зацікавленість у постійному проживанні на території свого народження та утриматись від еміграції*. Повноцінний національний ринок, породжуючи зацікавленість суб'єктів підприємницької діяльності в активній участі в різноманітних обмінах як у якості виробника, так і споживача товарів і послуг інших учасників поділу праці, попри все перепони, буквально втягує периферію, в тому числі прикордонну, в глибину території. *А це, безумовно, призводить до того, що навіть мешканці віддалених територій більшою мірою відчують себе повноцінним громадянами держави*. Причому залежність власного добробуту від активної участі у внутрішньому державному економічному житті та впевненість у завтрашньому дні виступають потужним стимулом для того, щоб пов'язати стратегію свого життя з країною, в склад якої дана межа, і навіть спірна, територія увійшла порівняно недавно.

Також економічна децентралізація дозволяє максимально врахувати ті економічні переваги, які виникають внаслідок тієї чи іншої регіональної спеціалізації у сфері виробництва або розподілу матеріальних благ, ця у повноцінній ринковій економіці приносить додатковий зиск жителям будь-якого, в тому числі і прикордонного регіону, оскільки рівень доходів його мешканців в ідеалі повинен залежати від питомої ваги території у наповненні загальнодержавного бюджету (чого також поки що практично не спо-

стерігається в Україні). Зокрема, прикордонні області зазвичай пов'язані з морськими чи сухопутними терміналами, хабами та транзитними коридорами, через які проходять великі транспортні потоки, що також сприяє додатковому наповненню місцевих бюджетів.

Нарешті, реальне ринкове середовище, з'єднуючи всю країну інтеграційними зв'язками сприяє згладжуванню міжетнічних напружень, сприяючи домінуванню загальногромадянської ідентичності. А це є головною передумовою формування політичної нації. Однак, ситуація в Україні з реалізацією економічних переваг загальнонаціональної консолідації, особливо по відношенню до територіальної периферії, є вкрай незадовільною. Тотальний монополізм у всіх сферах економіки, який призвів до створення справжніх мафіозних кланів буквально у всіх сферах суспільного життя, панування корумпованого центру над будь-якими регіонами та його тотальний контроль над бюджетними та грошовими потоками аж ніяк не сприяє появі описаних вище позитивних тенденцій. Зокрема, в Україні існує безпрецедентна нерівномірність територіального розміщення промислових та демографічних ресурсів, а також рівня життя центру та периферії, **причому особливо саме прикордонної**. Так, в цілому по Україні у 2019 році наявний дохід у розрахунку на одну особу складав 67 528 гривень, (а середня зарплата штатних працівників 10 497 гривень). Водночас, на західний ділянці державного кордону, що межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою та Білоруссю (загальна протяжність державного кордону 1814,257 км), розташовані 6 прикордонних областей (Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька) та, відповідно, 31 прикордонних районів України. При цьому у Волинській області наявний дохід у розрахунку на одну особу складає 52 879 гривень (за середньої заробітної плати 8663 гривні); у Львівській області наявний дохід у розрахунку на одну особу – 65 691 гривень (за середньої зарплати у 2019 у 9 271 гривні); У Закарпатській області наявний дохід у розрахунку на одну особу – 47 495 гривень (середня зарплата 9202 гривні). Івано-Франківська область: Наявний дохід у розрахунку на одну особу: 55 537 гривень (за середньої зарплати у 8817 гривень); Нарешті, Чернівецька області наявний дохід у розрахунку на одну особу – 48 255 гривень (середньомісячна зарплата

штатних працівників найменша серед усіх областей – 8 066 гривень).

Далі, східні прикордонні Донецька, Луганська, Харківська та Сумська області (загальна протяжність ділянки 1430,66 км по лінії розмежування – 396). Якщо не рахувати окупованих областей, пристойні показники лише у Харківщини (традиційно потужного промислового району): *наявний дохід у розрахунку на одну особу – 65 534 гривні, втім і тут середня заробітна плата нижче середньої по Україні – 9 081 гривня*). А от в Сумській області уже *наявний дохід у розрахунку на одну особу: 65 310, а середня заробітна плата всього 8 579 гривень, що, знов таки, наближається до найнижчих показників по країні*.

Що ж до столиці, то Київ являє собою яскравий приклад міста метропольного типу, що подібно до ракової пухлини *буквально пожирає не тільки економічний, а й людський, інтелектуальний і навіть екологічний потенціал країни* (наявний дохід у розрахунку на одну особу – 165 054 гривні. При цьому у Києві й найвища середня заробітна плата – 15776 гривні). А хто, наприклад, підраховував кількість споживання води у столичному мегаполісі, який вже нагадує «кам'яні джунглі», або величезні обсяги сміття, яке породжує все нові несанкціоновані звалища?!

Також Київ в період 2004-2014 років забезпечував 50 відсотків сукупного приросту валового внутрішнього продукту України. У 2014-2018 роках на м. Київ та Київську область припадав 61 відсоток загального економічного зростання. У 2017 році 14% підприємств всієї економіки розташовані у столиці (очевидно, ці явно цифри занижені). Також показником регіональної нерівності є, інтенсивне зростання не тільки столиці, а й прилеглих агломерацій, яке відбувається протягом останнього десятиріччя. Так, за даними аналітично-дослідницького центру «Інститут міста», щодня на роботу в Київ приїжджають понад 560 тисяч жителів передмістя, тобто 32% населення всієї Київської області.

Висновок із всієї цієї статистики вкрай невтішний «Нерівномірність розвитку регіонів загрожує цілісності України, адже призводить до розбалансування... Зростання таких розривів і диспропорцій призводять до міграції і відпливу трудових ресурсів, особливо з прикордонних, сільських територій, монофункціональних міст»[32].

Зрозуміло, що всі ці українські «новації» в економічній та політичній царинах призводить до поляризації рівнів та стилів життя не тільки державного прикордоння, а прикордоння міського з містами-мільйонниками і особливо із столицею країни. Що ж до провінції, то області, які знаходяться у межевій смузі все відвертіше орієнтуються на держави по той бік кордону, з якими в українському випадку їх пов'язує історичне та етнічно-культурне минуле. Чого лишень варте масове отримання угорських та румунських паспортів мешканцями відповідних частин прикордоння.

Місцеве самоврядування проти адміністративно-бюрократичного блефу

Що ж стосується політичного виміру протидії сепаратистським тенденціям на регіональному і, особливо, прикордонному рівні, то він безперечно пов'язаний з ефективною реформою місцевого самоврядування, яка, що показово, отримала в Україні назву реформи адміністративно-територіальної. Зрозуміло, що і цілі такої «реформи» сформульовані не вірно. Адже насправді в країнах, що реально будували консолідовану політичну націю, йшлося зовсім не про так звані дерегуляцію, децентралізацію і навіть зміну перерозподілу коштів на користь регіонів, про які ось уже 15 років волають можновладці кожної наступної каденції в Україні (насправді цей розподіл не в останню чергу є нічим іншим, як формою все того ж розпилення бюджету за допомогою змови між корумповано-бюрократичною верхівкою «вертикалі» та місцевими «феодалними баронами», а точніше «хресними батьками») [66].

Завдання ж справжньої реформи органів прямої демократії має полягати у поєднанні *громадянського суспільства з громадівством як формою реалізації безпосередньої демократії на низовому рівні, що є основою справжнього народо-владдя у повному сенсі цього слова, позаяк забезпечує формування політичної ініціативи саме на антиімперських засадах «знизу – нагору»*. Подібне реформування в дусі європейських комунальних засад передбачає розвиток кожної громади як вбудованого в політичну систему і, водночас незалежного, органу створеного за власної ініціативи місцевого населення, що функціонує в режимі міжособистісного спілкування її членів. Окрім терміну «громада», тобто спільнота,

сила якої полягає саме в її єднанні, суть подібного само-врядування передається словом «комуна» і, особливо, визначенням «за-друга», що прийняте у деяких східноєвропейських країнах.

Очевидно, що подібний підхід несумісний із знеособленням, до якого веде так зване чисельне укрупнення цих потенційних осередків справжнього народовладдя, яке з метою вихолощення будь-яких елементів самоорганізації громадян вже не один рік проводить кожний наступний клан, що приходить до української влади. Більше того, всі без виключення «реформи» подібного стибу робляться «народними обранцями» якраз з метою максимального нівелювання засад справжньої модерної демократії, а, значить, і повноцінної нації, тими, кому вже давно місце на смітнику історії. Сама ж реальна реформа передбачає побудову дуже складної ієрархії взаємопов'язаних політичних інститутів, фактично створення додаткової особливої владної вертикалі за схемою «громада» – «повіт» – «земля» (у європейському варіанті також «край», «провінція», «графство», «кортес» тощо) – Сенат. Причому верхня палата має стати зовсім не палатою регіонів, що насправді приведе до ще більшої автаркізації територій (а в кінцевому підсумку до їх сепаратизації), а саме політичним інститутом справедливого і рівного громадського представництва, передбачаючи при цьому і врахування інтересів та захист переконань мешканців прикордоння. Саме Сенат повинен функціонально доповнювати нормативно правове регулювання державних процесів за допомогою природного або звичаєвого права, що має величезне значення для забезпечення не тільки професіоналізму, а й моральності будь-якої політики, що дозволяє забезпечити максимальне врахування рівноправності всіх громадян незалежно від місця їх проживання навіть в умовах унітарної держави[73]. (Як відомо, у 2000 році запровадження Верхньої палати було підтримане всеукраїнському референдумі, але ця ініціатива мала на меті не забезпечення належного представництва громад, а, навпаки, подальшу узурпацію влади Л. Кучмою).

Таким чином, пропонований механізм територіального структурування країни не має нічого спільного з регіоналізацією в стилі колишньої промосковської «Партії регіонів». Класичним прикладом конструктивного унітаризму, який водночас надає рівні права всім регіонам, є Франція, де забезпечення національної єдно-

сті, покладене в основу державної політики, передбачає інституціональні практики узгодження жорстокої владної вертикалі з активними регіональними структурами та територіальними інститутами самоврядування. Це забезпечує розвиток ініціативи знизу від первинних осередків, базованих на міжособистісних стосунках об'єднаних у комуни громадян – політичної і соціальної самоорганізації на неформальних, засадах, які ніколи до кінця не можуть бути унормовані [72, с.259-263].

Усього різних за чисельністю комун в цій країні нараховується близько 37 тис. Важливо, що депутати від комун за чисельністю у багато разів перевершують інші категорії виборців, тобто сенаторів практично обирають саме представники комун. Адже депутати верхньої палати парламенту обираються за департаментами колегіями виборців, що складаються з обраних у департаменті депутатів Національних зборів (близько 600), регіональних і генеральних радників (понад 3 тис.) даного департаменту та делегатів муніципальних рад або їхніх заступників (близько 108 тис.). При цьому кантони, які до певної міри відповідають статусу німецьких земель, іспанських кортесів або британських графств, являють собою історико-географічні етно-одиниці та використовуються як виборчі округи для виборів до ради департаментів.

Вибори сенаторів, таким чином, в основному триступеневі: спочатку обираються муніципальні радники, потім вони зі свого середовища обирають представників у виборну колегію і, нарешті, ці представники беруть участь у виборах сенаторів. Вибудовується своєрідний представницький ланцюг: комуна – кантон – департамент – Сенат. *Верхня палата парламенту постає, відтак, як орган представництва не мажоритарних округів або незрозуміло за яким принципом структурованих регіонів, а етно-культурно самобутніх історичних земель і спирається на політично і соціально активні місцеві громади.* Цій не мажоритарній, не регіональній, а, можна сказати, Верхній палаті комун Де Голль надавав величезного значення: за Конституцією П'ятої Республіки в разі неможливості виконувати покладені на нього обов'язки Президентом держави, повнота влади тимчасово переходить до Голови Сенату.

Отже політичний аспект покращення регіональної політики не має нічого спільного зі спробами федералізації чи, тим більше,

конфедералізації української державності, а, навпаки, – спрямований на забезпечення її непорушності державних кордонів та збереження її територіальної цілісності. Поєднання ж державного управління і самоврядування дозволяє акумулювати творчу енергію об'єднаних громадян у напрямі реалізації загальнонаціональних трендів і програм, блокує появу сепаратистських тенденцій.

Культурна та мовна концепція розвитку прикордоння

Якою ж має бути національна політика в царині культури та мови, здатна ефективно запобігати будь-яким гібридним інсинуаціям прямих та потенційних агресорів (особливо сепаратистським проявам в зоні прикордоння)? До того ж, приймаючи до уваги цілком реальну перспективу прийняття вже в недалекому майбутнього нинішньої « новою старою » владою. поки що конституційно забороненого, подвійного громадянства [64].

Почну з того, що загальновідомою, необхідною, але недостатньою, умовою тут є створення та юридичне оформлення механізмів транскордонного співробітництва для забезпечення можливості вільного спілкування громадян різних країн, що проживають по обидва боки державного кордону (особливо представників етнічно спорідненої спільноти, включаючи правила взаємних відвідин родичів по обидва боки спільного кордону).

Також неприпустимим є запровадження, під приводом необхідності збереження територіальної цілісності, будь-яких дискримінаційних заходів, спрямованих на стирання крайових особливостей прикордонного ареалу, в тому числі викорінення існуючих діалектів або навіть недержавної мови та норм поведінки, що оформились у ментальні норми або релігійні переконання, за попередньої історії цих територій. Зокрема, в межах ефективної реалізації вже згадуваної вище білінгвічної стратегії варто максимально сприяти *розвитку мови і культури прикордонного етносу навіть у випадку, якщо йдеться про його спорідненість з мовою титульного етносу сусідньої держави*. Адже всі особливі фольклорні традиції та кожна говірка збагачує в тому числі модерну національну культуру, не просто надаючи їй додаткового колориту, а й несе в собі важливі свідчення духовної неповторності даної

спільноти. Тут напрошується порівняння зі значенням видового багатоміття для збереження живої природи.

Зокрема, показово, що у тій же сучасній Франції, де вчені нарахували 75 так званих регіональних мов, політика ставлення до них докорінно змінилась: «Лінгвісти вважають, що у Франції існує близько 75 діалектів! Серед них деякі вкладаються в школі, як, наприклад, окстанський, бретонський, баскський, корсиканський, ельзаський бо деякі меланезійські мови, такі як таїтянська... Щорічно у Франції 400 000 школярів вивчають регіональні діалекти у державних та приватних школах. Важливо, щоб діти могли вивчати який-небудь шкільний предмет на регіональній мові та складати в наступному іспит на отримання бакалаврату. Якщо не приділяти пильну увагу та не підтримувати викладання цих мов Франція втратить своє багате лінгвістичне багатоміття та спадок» [15]

Дуже гостро ця ж проблема стоїть і в Україні, де, з одного боку, існує велика площа прикордоння, що історично входило до складу сусідніх держав, а з іншого, – формування самої української нації, яке завжди відбувається на засадах саме титульного етносу, м'яко кажучи далеко від завершення. Як наслідок – *стрімко наростаючий антагонізм між основним носієм державної ментальності та етноїдентичності, а також державної мови і етнокультурами національних меншин*. Звідсіля і виникнення недавнього конфлікту у прикордонному Карпатському регіоні, проти сепаратистських замірянь якого, якщо бути відвертим, і спрямований, нещодавно прийнятий Закон «Про освіту» (особливо стосовно його сьомої статті «Про мову»). Як відомо, навколо доцільності запроваджених в ньому норм і досі продовжують «ламатись списи». Нагадаю, що згідно з положенням цього законодавчого акту «Особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини»[26].

Саме це положення викликало бурхливу негативну реакцію у тих районах прикордонного Закарпаття, де переважає саме угорська мова (хоча цей регіон також межує зі Словаччиною та Румунією (загалом на Закарпатті угорці складають більшість населення лише у Берегівському районі, а також до цієї національності належить близько третини населення в Ужгородському та Виноградів-

ському районах). До того ж на Закарпатті найбільша угорська громада – близько 12% населення. Компактно проживаюча румунська громада складає приблизно 2,5% населення, а Глава МЗС Румунії також назвав "нормальною практикою" видачу українцям румунських паспортів[12]. Водночас «Румунія також хвилюється за майбутнє нацменшин в Україні через закон про освіту»[61].

При цьому ані у місцевих захисників угорської мови і культури, ані у їхніх закордонних покровителів в самій Угорщині, які вважають, що даний закон зовсім порушує права угорської меншини, не виникає жодних сумнівів щодо законності активного заохочення розповсюдження угорських паспортів серед українських громадян. Більше того, дехто з борців за «європейські регіональні цінності» навіть заявляє, що згаданий вище закон порушує навіть український Основний закон, а саме статтю 6 української Конституції "Про національні меншини в Україні", яка гарантує використання рідної мови та навчання нею.

Також борців за права і свободу представників угорського та румунського етносів зовсім не турбує, що рівень вивчення державної мови в їх регіоні в тих же дитсадках та інших комунальних установах, такий, що «за офіційною статистикою Українського центру оцінювання якості освіти, у 2016 році понад 36% випускників Закарпаття здали зовнішнє незалежне оцінювання з української мови з результатом від 1 до 3 балів за 12-бальною шкалою. Значить вищу освіту ці діти збираються здобувати за межами власної країни»[40].

І це за умови, що насправді у своєму кінцевому вигляді Закон «Про освіту» максимально йде назустріч національним меншинам. В ньому передбачається три моделі вивчення української мови. Згідно з першим варіантом для корінних народів України, що не проживають у мовному середовищі своєї мови та не мають держави, яка цю мову захищала б та розвивала, навчання мовою корінного народу відбуватиметься з 1 по 11 (12) клас паралельно з ґрунтовним вивченням української мови. Згідно з другою моделі – для шкіл з навчанням мовою національних меншин, мови яких належать до мов ЄС (залежно від мовної групи та мовного середовища проживання) разом із вивченням державної передбачається навчання рідною мовою у початковій школі. Зокрема, у 5 класі не менше 20% річного обсягу навчального часу має викладатись українською з поступовим збільшенням обсягу, щоб у 9 класі досягти позначки у

не менш ніж 40% предметів, які вивчаються державною мовою; зі старшої школи не менш ніж 60% річного обсягу навчального часу в цих закладах має викладатися державною мовою.

Нарешті, третя модель яка працюватиме для решти національних громад України, стосується національних меншин, мова яких належить до однієї з українською мовної сім'ї, а також для тих, що проживають переважно в середовищі власної мови (російська мова). Там початкова школа також буде мовою меншини разом із вивченням української, а з 5 класу не менш ніж 80% навчального часу буде викладатись державною мовою.

Важливо зазначити, що практично всі борці за збереження етноідентичності прикордоння як на заході, так і сході нашої держави посиляються на «Європейську хартію регіональних мов або меншин». Але, за моїм переконанням, головна проблема полягає якраз в тому, що цілком в дусі концепції Європи регіонів, цей документ також спрямований на реалізацію проекту денаціоналізації модерних держав. Адже згідно з статтею 5 цієї «Хартії» з назвою «Існуючі зобов'язання» головне обмеження сепаратистської діяльності, в тому числі прикордонних регіонів, сформульоване у гранично абстрактний спосіб: «Ніщо у цій Хартії не може тлумачитися як таке, що передбачає будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або здійснювати будь-які дії, що суперечать цілям Статуту Організації Об'єднаних Націй або іншим зобов'язанням за міжнародним правом, включаючи принцип суверенітету і територіальної цілісності держав». Саме тому, попри постійні ритуальні повтори в цілому документи «сторони зобов'язуються», фактично зобов'язання в односторонньому порядку несе лише так звана Договірна Держава по відношенню до Ради Європи, а остання виступає безапеляційним заступником національної меншини, в той час як вищезгадане забезпечення суверенітету та територіальної цілісності «Договірної держави» в цьому документі практично не прописане[23].

Від багатьох народностей до єдиного Народу

Очевидно, що виключно примусові заходи мають вельми обмежений вплив на прояви ізоляціонізму прикордонних (і не тільки) регіонів. Тим більше, в тій скрутній ситуації, в якій сьогодні

опинилась Україна. А тому держава, так чи інакше, повинна продемонструвати своє розуміння проблем, що виникли у зоні прикордоння, та засвідчити своє приязне налаштування країні чи країнам, які підтримують з цим прикордонням етнокультурні, економічні, освітні зв'язки. Причому, насправді подібні аспекти державної національної політики далеко не вичерпуються дозволом збереження ритуалів та традицій, притаманних постійним мешканцям межових територій (і навіть святкування знаменних для сусідньої держави дат або ж у випадку їх шанування в зоні прикордоння). Недостанім є і проведення різноманітних «днів дружби», пов'язаних із визнанням духовного спадку держав, з якими існує спільний кордон.

Що ж може виступити, так би мовити, цементуючим чинником за умови максимального заохочення етнокультурної та мовної різноманітності у тій же зоні прикордоння? *Насамперед, постетнічні форми національної самоідентифікації, які пов'язані зі отождоженням, злиттям у емоційному світовідчутті громадян не за паспортом, а за покликанням, родини, батьківщини (з наголосом на першому складі), вітчизни з рідним краєм, малою батьківщиною, а рідного краю відповідно – з Батьківщиною (рос. Родиной), Вітчизною.* Отже, в даному випадку вже йдеться не про раціональну національну ідею як проект, мету, нарешті певну ідеологему, а про світоглядний *ідеал*, реалізація якого неможлива за допомогою написання навіть бездоганної з точки зору національних інтересів політичної програми і створення відповідної політичної організації. Формулювання подібного ідеалу та його реалізація, навіть не на рівні масової свідомості, а скоріше світопереживання, можливі лише за копіткої багатолітньої діяльності в царині освіти і культури, позбавленої будь-якої міфологічно-архаїчної упередженості та заангажованості. Більше того, за великим рахунком необхідно створити в країні духовний клімат, завдяки якому тільки і можуть з'являтися справжні художні шедеври. А кожний, справді видатний твір культури, перефразуючи радянське визначення так званого соцреалізму, має бути «національним за формою та загальнолюдським за змістом». Тобто, в даному випадку, йдеться про максимальний діалектичний синтез образу та смислу, світорозуміння та світовідчуття, нарешті емоцій і розуму (завдяки чому тільки і може існувати так зване високе мистецтво)[74].

На превеликий жаль, за роки незалежності в цьому напрямі не було зроблено нічого або майже нічого. А боротьба з тоталітарними архетипами масової свідомості звелась до спроб підмінити тоталітарну ідеологію відродженою релігією, оскільки знаменита «Нагорна проповідь» буцімто є вищим проявом гуманістичної моралі. Але цього насправді, як, мінімум, явно недостатньо. В тому числі і тому подібне надто консервативне бачення не відповідає богоборським традиціям української філософії та мистецтва починаючи з Ф. Прокоповича та «Енеїди» І. Котляревського (з якими нерозривно пов'язаний неперевершений український гумор).

А духовний консерватизм, легко переростаючи у реакційність, з необхідністю призводить і до відвертої міфологізації української історії, за якої, часто-густо, російське імперське месіанство підмінялось маренням української богообраності в душі Ю. Шилова, І. Каганця, В. Бебіка тощо. Все це не тільки не стимулює процесу модерного державотворення, а, навпаки, всіляко гальмує його.

Як наслідок – підміна справжнього патріотизму ерзацами екзальтованої проповіді власної історичної виключності, які не мають нічого спільного зі справжнім національним відродженням (і завжди є проявом власної меншовартості). Чого варті лишень безліч бюджетних та напівбюджетних кінематографічних «витворів» на псевдоісторичну тематику, зняті в Україні в останні роки під приводом нагальної необхідності виховувати молоде покоління в душі ідеалів безкорисного служіння Батьківщині. Зовсім не випадково майже всі ці прояви вже заіделогозованого тепер уже «нацреалізму», саме в гірших радянських традиціях, носять відверто кон'юктурний характер, до якого ще й додається погано прихована відверта гонитвою за державним фінансуванням. Причому найсумніше полягає в тому, що сказане стосується передусім «проектів», що претендують на високохудожнє зображення найдраматичніших подій української історії, в тому числі й національних трагедій останнього часу. Йдеться про так звані «фільми-екшни»: як от, давно, і цілком справедливо, забуте «Помаранчеве небо», «творці» якого зазіхали на художнє висвітлення часів Помаранчевої революції; «Крути 1918» («стрічки, в якій погано все»[29]); нарешті «Кіборги. Герої не вмирають» – фільм, низький творчий ґатунок якого не можуть приховати навіть відверті симпатии цієї теми: «Це той випадок, коли критикувати є за що і дово-

лі жорстко, але язик не повертається висловлювати зауваження»[52]. Цей список можна було суттєво продовжити, розповсюдивши його й на інші жанри «мистецтва часів незалежності».

Як це не сумно і парадоксально, «сучасний» український кінематограф безмежно поступається скоріше не «українсько радянським», а «українсько антирадянським» шедеврам, створеним за часів СРСР. Взяти хоча б недосяжні для нинішніх ремісників від мистецтва «Тіні забутих предків» (у міжнародному прокаті «Дикі коні вогню») С. Параджанова, «Вавілон XX» І. Миколайчука, або «Білий птах з чорною ознакою» Ю. Ілленка.

Аналогічне порівняння не на користь часів незалежності можна провести і в царині художньої літератури та поезії, і навіть сучасної музики. Адже поки що ми не маємо ані сучасного В. Сосюри, ані М. Рильського, або П. Тичини, В. Симоненка, чи Ю. Яновського, А.Головка, М.Стельмаха. Вже не кажучи про геніальних вигнанців Є.Маланюка, І. Багряного У., М. Хвильового, В.Підмогильного, У. Самчука або розстріляних і замордованих Є. Плужника, О.Кандибу (Олеся), М. Зерова та десятків, якщо не сотень інших видатних українських митців в усіх видах мистецтва. На мою думку, ні в яке порівняння українські уславлені «гурти» (в тому числі і вакарчуківський «Океан Ельзи») не можуть іти хоча б з творчістю того ж В. Івасюка.

І в цьому плані нам якраз є чому повчитись у наших сусідів. Адже за той же період після отримання власної державності, протягом часу, що пройшов після розпаду СРСР (втім, і за часів його існування) в царині угорського, польського та сербського кінематографу та рок-музики були досягнуті здобутки саме світового рівня, що, водночас, мають потужне патріотично-виховне звучання не тільки для народів, що породили цих митців, а й, насамперед, покоління молодих українців. Достатньо згадати приголомшливий злет угорської рок-музики, зокерма рок-групи «Omega», «Edda Müvek», « Piramis »,« Locomotiv GT »,« Metro »,« Illés »,« Scorpio », «Kormorán». Причому останньому гурту належать блискучі рок-опери, присвячені угорській революції 1848 року і трагічним подіям 1956 року.

Те саме стосується визнаного у світі кінематографу саме країн Східної Європи: угорські фільми «Ноїв ковчег» (2007), «Родичі»

(2006), угорсько-сербська кінострічка «Нічна варта» (2014); фільми Сербії, зокрема «Пастка» (2007), «Гадерсфільд» (2007), «Білий, білий світ» (2010); Чехії – «Темно-синій світ» синява» (2001); польській, зовсім не «героїчні», а екзистенційно-психологічні «Фуга» (2018), «Наднава зірка» (2019), а також польсько-угорська драма «Пісні тих, хто п'є» (2014). Цей список далеко не повний.

А головне, *кожний з цих творчих здобутків є переконливим доказом успішності націотворчих процесів у цих країнах*. І тому вкрай прикро, що часто саме з хибно зрозумілих мотивів захисту української етноідентичності та засудження орієнтації (часто вельми сумнівної) Східно-Європейських країн на путінську Росію всі ці шедеври так і не знайшли гідного поширення та популяризації в Україні.

А між тим, повторюю, на відміну від так званого містечкового або регіонального патріотизму, який часто має ізоляціоністський, а то й відверто автаркічний характер, досвід формування повноцінних націй-держав *незаперечно свідчить, що патріотизм модерного типу являє собою максимальний діалектичний синтез етноунікальної та загальнолюдської складових подібних переконань*. Доказом цьому може бути і модерна європейська та американська історія країн, де саме на основі подібних загальногуманістичних мотивацій, що випливали з власного з особливого почуття або навіть відчуття власної Батьківщини, виникає феномен особливої інтернаціональної солідарності, за якої найбільші патріоти власної Вітчизни *готові захищати зі зброєю в руках суверенність представників іншомовних етносів і навіть боротись із зброєю в руках за незалежність країн, не тільки найближчого закордоння, а тих, що знаходились на інших континентах*. Ось чому надзвичайно важливо у своїй національній політиці добиватись *трансформації мовно особливої етнокультури в складі даної держави, але в загальнонародну культуру*. Взагалі подібне ставлення з боку нашої держави має бути забезпечене не тільки відносно громадян власного прикордоння, а й всіх національних меншин, що проживають в інших, і передусім у сусідніх, країнах

Вже не кажучи про те, що всі перераховані вище визнані на світовому рівні здобутки за тридцять років нашої незалежності повинні були виступити повчальним прикладом успішного використання мистецтва для формування *не просто національної*

свідомості, а саме національних або патріотичних почуттів, без яких жодна політична партія націоналістичного спрямування з найпрекраснішою програмою національного відродження не зможе не те, що взяти владу, а навіть не залишитись на маргінесі політичного життя. Що ми й спостерігаємо сьогодні на тлі розгулу російської шовіністичної пропаганди про буцімто перемогу в сучасній Україні «бендерівського нацизму», яка, на тлі часто недолугої інформаційної протидії, а часто і за її повної відсутності, знаходить певний відгук і на все більше антиукраїнські налаштованих прикордонних територіях.

І саме тому, що в особі перерахованих країн Східної Європи, частина з яких межує з нами, за допомогою путінської агентури відбуваються спроби мало не запросити ці країни до розподілу між собою нашої держави та всіляке заохочення екстремістських елементів наших сусідів на Заході до розпалювання територіальних претензій до нашої держави, так важливо саме на загальнодержавному рівні продемонструвати свою обізнаність в культурному житті та готовність до поширення в нашому інформаційному просторі тих мистецьких досягнень, про які йшлося вище, а також позитивного державотворчого досвіду сусідніх країн. Тим більше, що під великим впливом національної культури цих східно-європейських країн перебувають саме зони нашого західного прикордоння. Метою діяльності цих ресурсів має стати не тільки взаємна культурна інтеграція з нашими геополітичними співмешканцями, а й переконання влади та пересічних громадян по той бік нашого кордону в тому, що екстремістські сили, які беруть на озброєння питання мови і культури у виключно політиканських цілях, неминуче підривають потенціал власної етноідентичності, позаяк справжні досягнення на ниві *національної духовності, саме в силу високого рівня їх творчого потенціалу завжди мають і загальнолюдське гуманістичне спрямування.*

Якщо ж повернутись безпосередньо до проблем прикордоння, то варто зазначити, що комплекс меншовартості нічим не кращий за шовінізм імперського взірця. Як сказав би В. Гегель, це лише «своє інше» одне одного, або, простіше, два боки однієї й тієї ж медалі. І прояви такої меншовартості нашому прикордонні можуть лише нашкодити розвитку плідних транскордонним стосунків. Я маю на увазі, зокрема, неодноразове блюзнірське паплюжен-

ня безперечно видатного з художньої точки зору, пам'ятника Ш. Петефі в Ужгороді, тобто фактично у прикордонній столиці регіону, на який намагається активно впливати саме Угорщина[9].

А між тим йдеться про прояви варварства по відношенню до монументу геніального національного поета та борця з самодержавством, якого з повним правом можна назвати угорським Кобзарем, і який, до того ж, загинув підчас збройної боротьби за незалежність своєї Батьківщини саме проти Російського карального корпусу, відправленого Миколою І на підтримку Австро-Угорської імперії у її діях з придушення угорської національної революції, тобто ця людина має вважатися гідною високої шани і справжніми українськими патріотами, в тому числі й Західної України.

Українське протистояння російському імперському експансіонізму

Сказане особливо важливо врахувати ще й тому, що духовна культура з вираженням патріотичним забарвленням є потужним засобом антиімперського протистояння. І тут потрібно мати на увазі, що затяті борці за надання російській мові статусу другої державної на підставі безпрецедентно великих розмірів російської меншини та кількості російськомовних громадян України, із числа російських агентів впливу та безпосередніх агентів путінських спецслужб, які нерідко перебувають у вищих ешелонах влади та бізнесу України, самі зазвичай взагалі малоосвіченими представниками декласованого люмпенства

Причому ці адепти антинаціональних шовіністичних сил, що вдаючи із себе непримиренних борців за інтереси всіх носіїв російської ідентичності в нашій державі, а також в душі останніх псевдоісторичних опусів свого кумира В. Путіна та його клевретів, з позицій відвертого квасного патріотизму, взагалі заперечуючи існування української історії та українського етносу, «бачать кожен соринку в оці» українських патріотів, але ніколи «не помічають колоди у власному оці». А між тим, на наших очах відбувається стрімкий і незворотній занепад російської мови та культури в самій путінській імперії, про який буквально волають всі неупереджені російські інтелектуали та художники (та опозиціонери режиму, вичавлені тиранічною владою за межі своєї країни).

Враховуючи це, контр шовіністична стратегія України, спрямована а збереження власної територіальної цілісності та незалежності, повинна мати одночасно симетричний і асиметричний характер. Симетричність повинна полягати в проведенні послідовної лінії у міждержавних стосунках на аналогічне ставлення до української меншини на території суміжних держав (яка, до того ж, зазвичай територіально займає прикордонні території). Зрозуміло, що у випадку з Росією, яка за наявності на її території лише за офіційними даними 2 мільйонів українців, не допустила створення жодної української школи і знищила практично всі одиничні офіційні центри культури, такі сподівання є суцільно марними[38].

І тому, звичайно, в умовах війни та окупації потрібно буквально викоринити існування на нашій території будь-яких російських та проросійських ЗМІ, які навіть під виглядом культурних програм ведуть проти України гібридну інформаційну війну на знищення. І в цьому плані можна погодитись тезою Р. Кіся, який у фундаментальній праці «Фінал Третього Риму (російська ідея на зламі тисячоліть)» зазначав: «наше порозуміння з Росією стане можливими тільки тоді, коли сама Росія відмовиться від московства і, зокрема, від таких взаємообумовлених модусів існування московства, як месіанство, експансіонізм та гегемонізм» [30, с.739].

Водночас, на тлі початку в Росії *традиційного циклу занепаду, що супроводжується процесом неминучого процесу послаблення центральної влади та наростання автономності периферії, невдовзі все одно постане проблема налагодження, як мінімум, нормальних стосунків з тими протодержавними агломераціями, які, так чи інакше, виникнуть на місці нашого одвічного геополітичного сусіда на східних кордонах*. Більше того, пошук та наступне сприяння формуванню опозиційних владі неімперських контреліт, які будуть на уламках нинішньої Росії намагатись структурувати величезний геополітичний простір, передбачає розробку та втілення цільової культурної політики України, *що має бути спрямована не на підкреслення протилежності і несумісності української та російської мови і культури, як це зазвичай буває зараз, на тлі цілком зрозумілого обурення терористичними діями Росії по відношенню до України, а навпаки, – їх історичної спорідненості*. Причому спорідненості не на побутовому рівні, де мова виступає як механізм обміну переважно інформацією банального характе-

ру, а на рівні творчо світоглядному, згідно з яким за словами видатного німецького екзистенціального націоналіста М. Гайдеггера «мова – є дім буття».

На мій погляд, така можливість існує. Адже російська культура являє собою дивний сплав імперських забобонів та ненависті до всепоглинаючої антикреативної налаштованості самодержавства, яке створило в країні атмосферу «безвременья», стосовно яких М. Некрасов висловився наступним чином: «Бывали хуже времена, но не было подлей». Саме тому попри імперську зверхність навіть найбільш видатних російських художників та мислителів, реальний злет російського мистецтва (який позитивно вплинув і на мистецтво радянське), відбувався всупереч всім чорносотенним традиціям. Інтелектуальне та естетичне протистояння культу тиранії нерозривно пов'язаною з поголівним рабством, можна знайти у творах багатьох видатних творців української культури. Як тут не згадати знамениті рядки Ю. Лермонтова: «Прощай, немытая Россия, / Страна рабов, страна господ, / И вы, мундиры голубые, / И ты, им преданный народ».

Починаючи від українця М. Петрашевського та О. Радіщева і закінчуючи О. Пушкіним, М. Лермонтовим, М. Некрасовим, О. Полежаєвим, А. Григор'євим, А. Блоком, М. Салтиковим – Щедріним, Л. Тостим, (вже не кажучи про геніальних «західників» І. Тургенєва, О. Герцена, А.Чехова М. Бердяєва, А. Бєлого) ми спостерігаємо прагнення духовний супротив чугуноголовій імператорській Росії. І це не випадково, адже уже в творчості М. Гоголя Росію суцільно «мертвих душ» показано з такою художньою силою, що за словами одного з найоригінальніших філософів «срібного віку» В. Розанова «...здрігнулась вся Росія, вся Росія сахнулась і застогнала, побачивши себе в такому відображенні»[49].

Хочу підкреслити, що без цієї традиції в сьогоднішній Росії не могли виникнути фільми, про сучасність, зокрема «Дурак», «Майор» «Левіафан», які є талановитим художнім виразом путінському людоджерству, а також поки що недосяжний для українських рок-музикантів, рівень музичної творчості Земфіри, Ю.Шевчука. А. Макаревича (двоє останніх знаходяться в жорсткій опозиції путінізму).

Більше того, багато хто з цих загальноновизнаних у світі геніїв відчував і навіть віщував неминучу територіальну дезінтеграцію та

остаточну загибель Російської імперії. Наведу лише один приклад: чи не найвидатніший російський філософ В. Соловйов ще у 1894 році у знаменитому вірші з вельми символічною назвою «Панмонголізм» відверто натякає на повну ілюзорність візантійських імперських міфів і передбачає, що нові монголи (якщо врахувати окупацію монголами стародавнього Китаю, то фактично китайці) колись обов'язково покладуть кінець споконвічним месіанським амбіціям Російської імперії, знищивши її: «Панмонголізм! Хоть имя дико, / Но мне ласкает слух оно, / Как бы предвестием великой/ Судьбины Божией полно. Когда в растленной Византии / Остыл Божественный алтарь / И отреклися от Мессии / Иерей и князь, народ и царь, – / Тогда он поднял от Востока / Народ безвестный и чужой, / И под орудьем тяжким рока / Во прах склонился Рим второй. / Судьбою павшей Византии / Мы научиться не хотим, / И все твердят льстецы России: / Ты – третий Рим, ты – третий Рим. / Пусть так! Орудий Божьей кары / Запас еще не истощен, / Готовит новые удары / Рой пробудившихся племен. / От вод малайских до Алтая / Вожди с восточных островов / У стен поникшего Китая / Собрали тьмы своих полков. / Как саранча, неисчислимы / И ненасытны, как она, / Нездешней силою хранимы, / Идут на север племена. / О Русь! забудь былую славу: / Орел двуглавый сокрушен, / И желтым детям на забаву / Даны клочки твоих знамен. Смирится в трепете и страхе, / Кто мог завет любви забыть... / И третий Рим лежит во прахе, / А уж четвертому не быть».

Водночас, навіть якщо не брати до уваги нині закордонні території Кубані з її особливою, потенційно проукраїнською етноідентичністю, навіть в наш час значна кількість мешканців Белгородської, Курської та Воронежської областей, що прилягають до України, також розмовляє на діалекті української мови. Все це має стати підставою для проведення української культурно-виховної політики, яка всі роки нашої незалежності практично не проводилась. В основу цієї політики мають бути покладені не українські територіальні претензії до цих територій, а ламання міфу про Малоросію як свого роду Недоросію у свідомості самих росіян. Наведу один приклад можливості спирання на саму російську культуру в боротьбі з шовіністичним мракобіссям. У своїх літературних спогадах один з найталановитіших російських ліриків ХХ століття, А. Жигулін (який, до того ж, у молодому віці відбував покарання в

радянських таборах за спробу створення антисталінської молодіжної підпільної організації) писав про те, що своєму неповторному поетичному стилю він завдячує українській мові, яку постійно чув проживаючи до війни саме у Воронезькій області (А. Жигулін до того ж – прямий потомок поета-декабриста М. Раєвського, друга О. Пушкіна, що помер на каторзі як відомо, серед декабристів та народовольців було дуже багато українців).

У вірші «Батьківщина» поет пише не про Росію, а про свій рідний край село Підгорне: «А село звичайне південно руське.. ...В цих місцях Велика Росія переходить в Малу, і у розмовній мові і по сьогодні рівноправні і російська, і українська мови. Так я і ріс перші сім років – чуючи одночасно дві вимови ... Пристойне знання другої багатой слов'янської мови допомагає мені і зараз – у літературній, поетичній моїй діяльності». Більше того, поет тут же підкреслює, що завдяки українській мові він міг спілкуватись з українцями в ГУЛАГІ («правильна українська вимова дуже допомогла мені багато років поспіль в сибірських та колимських таборах, де було багато українців- бандерівців» [25, с.14]. (Далі у своїй автобіографії «Чорне каміння» А. Жигулін описує як декілька разів саме українці буквально рятували йому життя).

Більше того, за моїм глибоким переконанням ми просто не маємо право віддавати на поталу нинішнім путінським чорносотенцям найкращі здобутки російської культури. І справа тут далеко не тільки в кількості російськомовного населення в Україні. Головне полягає в тому, що не тільки українці за етнічним походженням внесли величезний внесок у розвиток російської російського мистецтва, філософії літератури, *а й вся українська культура фактично стала основою модерної російської духовності, а українські мислителі не тільки захистили паростки нового європейського світогляду, а й надали потужний поштовх розвитку російської літературної мови, прози, поезії, живопису, класичної музики, що згодом стали загально визнаними шедеврами світового масштабу* [77].

Саме з цього приводу ще один дослідник антиномічності російської культури, українець канадського походження М. Шкандрій у надзвичайно цікавому дослідженні «В обіймах імперії. Російська та українська література Новітньої доби» справедливо зазначає: «Починаючи з XVII ст., коли українські церковники посу-

нули в Московію і, фактично, стали керувати московським релігійним, освітнім та інтелектуальним життям, відбувалась українізація московської культури, наслідком чого стали спроби витворити спільну високу культуру на основі спільної літератури та ідеології. У XVIII ст., коли імперська Росія заходила розвивати високу культуру на основі російської розмовної мови та світської літератури, ту спільну високу культуру було піддано процесу русифікації. А проте у XVIII, а також у XIX ст. українці й далі могли претендувати на свій внесок до російської імперської культури, не зрікаючись своєї українськості. Не можна вбачити в тому, що такі письменники, як Прокопович, Капніст і Гоголь, писали російською мовою, якусь однозначну заяву про ідентичність»[65, с.66-67].

Але питання не тільки в українській етнічності багатьох видатних росіян. Важливо зрозуміти, що насправді зовсім не Петро I, а саме українські мислителі та митці «прорубали» для Росії «вікно до Європи», фактично надавши їй той антиімперський вектор духовного розвитку, завдяки якому росіяни взагалі спромоглися долучитись до європейського культурного спадку, і спираючись на який змогли пізніше створити загально визнані художні шедеври, які здобули їм світове визнання, і які, саме в силу своєї «прозахідності», притаманній не тільки «західникам», а й «слов'янофілам» не могли не знаходитись у непримиренній опозиції до традиційної імперської деспотії. Ось чому навіть у випадку перебування більшості авторів в імперській облуді, їх твори (наприклад, у Ф. Достоєвського) не могли служити ідеологічною опорою режиму, але є одними з найбільш шанованих на сучасному демократичному Заході. І в цьому плані Україна і Росія в культурному плані справді в чомусь сіамські близнюки, а висока російськомовна надетнічна культура, як це не парадоксально, водночас є й українською.

І тому дуже прикро, що українська контрпропаганда російській гібридності протягом багатьох років переважно зводиться до вимог заборони мови поневолювача. В подібних закликах в українських ЗМІ «першу скрипку грає» І. Фаріон, заклики якої стосовно російської мови та культури, особливо враховуючи кількість змішаних україно-російських родин, на думку неупереджених аналітиків, часто скоріше нагадують відверті провокації[60].

Нічого спільного не має з формуванням модерного патріотизму насправді архаїчне та деконсолідуюче і порошенківське пе-

редвиборче політичне гасло: «Армія. Мова. Віра» (яке невдовзі було відкинута за непотрібністю і змінено на заклики до «європейської солідарності» після проходження колишнього президента, до діяльності якого на посаді є безліч запитань, до ВР).

Але, відкидаючи пишномовні запевнення в унікальній українській релігійно месіанській елітності, не можна впадати і в іншу крайність – під приводом необхідності протистояння засиллю російському блатному шансону, зводити геніальну простоту народної культури модерного, а не просто фольклорного, типу, до її зомбуючої кітчевості та вульгарності в стилі М.Поплавського. В цьому зв'язку можна, наприклад згадати численні ремствування з приводу того, що Україна не може гідно протиставити українську «попсу» (яка насправді, люмпенізуючи молодь, сьогодні вже буває в нашому інформаційному просторі у повний зріст): «Створювати країну потрібно саме на рівні популярної культури. Необхідно створювати цей спільний дискурс, спільну тему, спільних героїв, спільний гумор саме для широкої аудиторії, а не лише елітної. Тільки попса врятує Україну»[5].

Нерозуміння всіх цих важливих речей призводить до заяв та безпосередніх заходів, начебто спрямованих на забезпечення незалежності та територіальної цілісності, які дуже нагадують гасіння полум'я палим. Йдеться, наприклад, про ототожнення кампанії зі зносу та знищення радянських пам'ятників з реальною декомунізацією та «десовітізацією» та формуванням українського патріотизму. Саме це фактично робить відомий борець за «українську Україну», В. В'ятрович, що декілька років займав посаду директора Інституту національної пам'яті при президенті України (як на мене, ця установа була створена у суто кон'юнктурних пропагандистських цілях за часів Президентства В. Ющенка). Нині ж наш трошитель радянського минулого, за якого були створені активи, які ось уже тридцять років наші можновладці не можуть дократи до кінця, перебуває в лаві депутатів від порошенківської Європейської солідарності. Зокрема, він прямо заявляє, що завдяки знесенню 2,5 тисячі пам'ятників комуністичним вождям та радянським діячам, в Україні «практично» завершено процес декомунізації[10].

Хоча насправді доцільність подібних актів мала б сенс лише на тлі реальних досягнень з відродження України у царині економіки, демократії, української культури та мистецтва, яких, за роки не-

залежності так і не відбулось (вже не кажучи про те, що у випадку, якщо йдеться про скульптури, не позбавлені художньої цінності, то їх якраз у виховних цілях варто було б зібрати саме у Музеї Пам'яті про те, що часи, коли мистецтво слугувало ідеології, не повинні більше ніколи повернутись).

Насправді, засоби, якими діють вже «доморощені» мафіозні клани фактично з початку *проголошення незалежності, цілком співзвучні з тоталітарно-комуністичними мотивами; засоби реалізації так званої ліберальної реформи відбуваються саме у режимі більшовицького «руйнування усього уцент, щоб потім...»* або «червоногвардійської атаки», але вже не «проти капіталу», а, навпаки, – «за капітал».

Все це тільки підтверджує позірність протилежності тоталітарних форм комунізму та лібералізму, які, своєю чергою, цілком уживаються з реакційним путінським візантійсько-ординським етно-фундаменталізмом, який якраз і займається тим, що зводить модерну національну ідентичність до ідентичності релігійно-поганської (чого тільки вартий недавно побудований «храм» Збройних сил, скоріше схожий на сатанинське капище). А про все це наші затяті борці проти радянщини і російщини чомусь не обмовляються жодним словом.

Ось чому, на мій погляд, всі заклики витравити «мову агресора» (значить і культуру) якраз породжені комплексом національної неповноцінності. В кращому разі все це породжує примітивний і архаїчний етноцентризм, глибоко ворожий завданням створення в Україні політичної нації європейського взірця і дає в руки дуже небезпечні додаткові сепаратистські козири всім ворогам України. А головне, з точки зору даного дослідження є глибоко шкідливими для забезпечення повернення прикордонних регіонів на Сході до складу нашої держави та збереження в її складі межових території на Заході.

Геополітичний вимір української міжнародної політики та проблеми прикордоння

Але чи достатньою буде реалізації описаної вище міждержавної політики посиленого культурного обміну для забезпечення не просто добросусідських, а саме дружніх стосунків з нашими на-

самперед західними візаві по той бік кордону? Адже факт залишається фактом: як було показано вище, у поточний момент мають місце недружні акти з боку кожної з сусідніх держав, в тому числі претензії на українські прикордонні території і навіть спроби втручання у внутрішнє життя України. Це відбувається як внаслідок багатолітнього економічного та духовного занепаду України під, на жаль, небезпідставним приводом, що українська влада все одно не зможе дати ради цим межевим землям, а також під приводом того, що згадані території в минулому належали до складу сусідніх держав (йдеться про Придністров'я, Закарпаття та частину Галичини).

Окрім масової роздачі румунських та угорських паспортів на Закарпатті та на Буковині до проявів антиукраїнських акцій також можна віднести регулярні вимоги окремих представників польської влади засудити національно визвольну боротьбу ОУН і УПА як дії екстремістських організацій і фактично упереджено трактувати волинську трагедію та ігнорувати етнічні гоніння проти українців підчас операції «Вісла» і навіть прийняття польським Сеймом відповідної резолюції. Більше того, періодично лунають заклики до відновлення території часів речі Посполитої, до якої входила частина нинішньої західної України, в тому числі місто Львів (?) [28].

Отже, які політичні механізми покращення ситуації потенційно існують в арсеналі нашої влади? В даному випадку йдеться не тільки про страх, як мінімум, Польщі та країн Прибалтики загрози, якщо не прямої військової агресії з метою окупації принаймні частини їх території з боку Росії, а й, як це не дивно, далекою від задовільної є сама ситуація у Європейському Союзі. Адже внаслідок вкрай негативних глобальних тенденцій, докладний розгляд яких є окремою темою[67], нинішня модель ЄС виявилась вкрай неефективною[68]. Безпосередні прояви цієї неефективності частково розглянуті і в цьому тексті. Але крім цього слід додати, що останнім часом, на тлі наростання кризових явищ, відбувається стрімка поляризація рівнів життя центру та периферії сучасного ЄС, що знайшла узаконення у так званій концепції «Європи різних швидкостей». До речі, цей концепт повністю суперечить всім раніше прийнятим програмним документам Євросоюзу в частині проголошеної в них головної мети, а саме поступового і неухильного

підвищення рівня і якості життя всіх постійних членів цього геополітичного об'єднання (між іншим, про те, що з самого початку у «архітекторів» нинішнього ЄС були цілі, докорінно відмінні від офіційно декларованих[69]). Про це ж свідчить і те, що відомий політик, экс-президент Франції В. – Ж. д'Естен, який очолив підготовку проекту європейської конституції цілком схвалив ідею фактичного поділу ЄС на країни першого і другого сорту: «В останні роки життя Жискара д'Естен виступав за "дворівневу" Європу з ядром у вигляді дев'яти держав, дозрілих для глибшої інтеграції, і висловлював думку, що "брекзит" – невелика втрата, оскільки Британія завжди "відсторонялася від більшої частини європейської політики"[6]).

Все це робить не тільки ще більш сумнівною перспективу вступу України до ЄС, а й свідчить про не меншу проблематичність якісного покращення реального геополітичного та геоекономічного статусу нашої держави навіть у разі, здійснення якимось дивом конституційно оформленої заповітної мрії, – її вступу до об'єднаної Європи у якості її постійного члена. З іншого боку, намагання «економічних локомотивів» ЄС, і особливо Німеччини, що гарно поживились за рахунок своїх європейських партнерів разом із Францією уникнути відповідальності за їх подальшу долю викликає все більше неприйняття, а то й обурення, у лідерів країн-ізоїв, до яких, в тому числі, належать країни, що є нашими західними сусідами[42].

Більше того, все сильніше проступає антагонізм між стратегією тіньових еліт, які взяли курс на знищення національних держав на користь повного утвердження транснаціоналізму, в тому числі ЄС та прагненням держав Східної Європи, що зовсім недавно отримали свою незалежність, навпаки, укріпитися у якості повноцінних політичних націй або націй держав саме класично європейського зразка. Причому ця суперечність також посилена давнішньою традицією зверхнього ставлення європейських Австро-Угорської та Османської імперії, а також колоніальних держав – Британської та Німецької імперії та Франції до європейських же народів, що споконвіку прагнули звільнитись з-під імперського та колоніального ярма і отримати свою державну незалежність.

Ця зверхність і зневага, зокрема, проявились у розповсюдженому міфі про принципову недержавність так званих культурних

або етнонацій (в тому числі й України) по той бік від східного австрійського кордону, зокрема в регіоні Балкан. Тобто, вся територія Європи на Схід від Австро-Угорської імперії розглядалась як в кращому разі величезне прикордоння «справжньої» Європи національних держав. Зокрема, відомий канцлер Австро-Угорщини Міттерніх свого часу заявив, що «Азія починається там, де Східне шосе виходить з Вєни». Хоча, за великим рахунком, сам термін «Східна Європа» є некоректним та дискримінаційним, позаяк підкреслює меншовартість країн, місце розташування яких розглядалась імперськими царедворцями всіх мастей як таке собі «гуляй поле», на якому проживали недоєвропейські тубільці, що безумовно потребують батьківської імперської опіки. Насправді, в всі етноси, що вкорінились на землях цього регіону (*знов-таки, включаючи нашу державу*) *знаходяться не на периферії, а в центрі Європи*[78, с.89-96].

Тому зовсім не дивно, що реакція на таку, по-суті, антинаціональну політику Брюсселя, була вкрай негативною. Лідери держав насамперед Вишеградської групи, захищаючи своє право на розбудову власних політичних націй та модерних держав, все активніше почали виступати проти ідей мультикультуралізму, політкоректності і так званої гендерної рівності, які, що вже очевидно, насправді є *формою свого роду гібридного геноциду проти титульних етносів Європи і, в кінцевому підсумку, повної мусульманізації Європи*; а значить, і, фактично, прогнозованої ще О. Шпенглером загибелі Заходу, частиною якого є і Старий Світ, причому не в останню чергу цей занепад на думку видатного німецького консерватора, буде відбуватись саме у формі повного поглинання «білих» етносів «кольоровим» етнографічним декласованим сміттям (про яке О. Шпенглер також пише у роботі «Роки прийняття рішень»).

Саме за ці виступи і конкретні дії, спрямовані на захист власної суверенності, лідери країн, ще нещодавно, за традиційно зрадницької політики Заходу, перебували у стані окупованих СРСР, піддаються нещадній критиці брюсельськими можновладцями та ЛГБТ «правозахисниками», які сьогодні привласнив собі право визначати критерії західної демократії та тлумачення прав і свобод людини на загальноєвропейському рівні. Це, між іншим, не в останню чергу стало причиною вимушеного зближення тієї ж Угор-

щини з Росією, яка постійно вдає із себе щирого борця за консервативні цінності. (Провокаційні дії натовської коаліції під час політичної кризи в Югославії, які серйозно посприяли її розпаду, також є причиною, переконаний, все ж таки, тимчасової проросійської орієнтації Сербії [71]).

Втім, у нинішніх, вельми умовних, союзників путінської Росії, типу Угорщини та Чехії, також поступово настає прозріння. Адже шовіністична за своєю суттю Російська імперія просто не може не здійснювати провокацій з метою підриву реальних національних інтересів будь якої країни. Класичний приклад «безкорисливості» дій РФ в наш час – спроба перевороту, який намагались здійснити російські спецслужби у Чорногорії у 2016 з метою недопущення вступу цієї країни до НАТО. Також можна згадати недавнє скликання термінового засідання Вишеградської групи польським прем'єром М. Моравецьким у зв'язку не тільки з диверсійними актами російський спецслужб підривом складів з боєприпасами для України у «дружній» Чехії, а й ескалації Росією ситуації в Україні і в Білорусі, а також необхідності посилення співпраці Вишеградської групи щодо зміцнення безпеки в регіоні»[43]).

Що ж до протистояння держав, що межують з нами на Заході офіційній політиці руйнування традиційних європейських цінностей, що відповідають вищим гуманістичним засадам, сформованим саме Західним світом, то тут можна згадати про заяви польських та угорських речників про готовність приймати на своїй території виключно біженців християнського віросповідання, а також плани Угорщини побудувати вже другу стіну на кордоні з Сербією з метою протистояння еміграційному тиску на балканському напрямі[58]; а також створення нею ж аналогічної перешкоди для просування фундаменталістської ісламської загрози у вигляді сотень тисяч нелегалів переважно чоловічої статі та призовного віку, що декларують себе як біженці (в Румунії засудили наміри Угорщини побудувати стіну "між державами-членами ЄС"[54]).

Показово, що невизнаний у ЄС президент вже майже приєднаної до Росії Білорусі О. Лукашенко, забезпечуючи умови для переходу західного кордону цієї країни афганськими біженцями, фактично вдається до методів гібридної війни, чим примушує до побудови аналогічної стіни на спільному з Білоруссю кордоні Польщею та Литвою. Згідно з наказом польського президента А.

Дуди у прикордонних регіонах країни оголошено надзвичайний стан [44]. Тому не дивно, що «Вишеградську групу в її нинішньому вигляді сьогодні об'єднує міграційне питання. Причому більш за все від потоку емігрантів постраждала Угорщина, що визначає її нинішню безкомпромісну позицію в цьому питанні: іммігранти з Африки та Близького Сходу йшли балканським маршрутом, а першою країною на їх шляху до Центральної Європи, перш за все до Німеччини, була саме ця країна).

Також не можна не згадати про категоричні виступи Угорщини і Польщі проти політики фактичної пропаганди так званих нетрадиційних статевих стосунків. Зокрема, прийняття в Угорщині поправок до своєї Конституції, згідно з якими в сім'ї може бути лише матір-жінка та батько-чоловік, чим фактично визнається неконституційним існування одностатевих пар із дітьми, що також захищає право дитини на самовизначення згідно зі своєю статтю при народженні, тобто фактично унеможливорює юридичну зміну статі, чого прагнуть, зокрема, трансперсони[57] (при цьому хоча в Угорщині не легалізовані одностатеві шлюби, але допускаються цивільні союзи гомосексуальних пар. Раніше вони мали право всиновити дітей як самотні люди; тепер же – будуть зобов'язані отримувати погодження в міністерки у справах сім'ї, яка публічно виступає за «традиційну модель» сім'ї). Також нещодавно був ухвалений законодавчий акт, який забороняє пропаганду одностатевих стосунків, в тому числі в школах[55]. Аналогічні процеси відбуваються в Польщі, причому, знов-таки, правлячі в нинішній об'єднаній Європі космополітичні клани позбавили шість польських міст фінансування після ухвалення ними «гомофобних резолюцій». На що, своєю чергою, вкрай негативно відреагувала польська влада [18]. Що ж української позиції, то вона носить абсолютно антиугорський та антипольську спрямованість у цьому питанні: вищезгадані законодавчі акти та спроби протидії пропаганди ЛГБТ в наших ЗМІ інакше як «скандальними» та такими, що посилюють «авторитаризм» не називають.

А між тим, за шокуючими розрахунками вже згадуваного Г.Хайнзона, які він приводить у книзі «Сини і світове панування: роль терору в народженні і занепаді націй» зі 100 громадян Франції та Німеччини приблизно 70 двадцятилітніх французів та німців сьогодні повинні утримувати 30 емігрантів того ж віку які живуть на

соціальну допомогу. Таких тільки в Німеччині, на думку Г.Хайнзона, сьогодні 6 млн., і це за наявності в країні більше 2 млн. вільних робочих місць. При цьому 35% новонароджених у цій країні не є етнічними німцями, і саме цей контингент здійснює 90% тяжких злочинів [14].

З майже 18 млн емігрантів та жителів з емігрантським минулим у Німеччині майже 25% відсотків – вихідці з Азії й Африки (питома вага сімей з нащадками емігрантами складає 30%) [2, с.157]. І це в той час, коли за інформацією на 1 січня 2010 група від 50 до 64 років складала в країнах ЄС 19,1% населення, в 65–79 років – 12,7%,

80 років і більше – 4,7%. Отже питома вага громадян старше 50 років дорівнювала 36,5%. Тобто за загальної чисельності населення ЄС у 501 млн людей (2010) кількість осіб старше 50 років складає більше 180 млн. А кількість осіб старше 65 років (пенсіонерів) – більш як 87 млн чоловік (17,4%). Лідерами за кількістю людей непрацездатного віку є Німеччина й Італія – більше 20% (16,9 і 12,2 млн осіб відповідно). Водночас у Турції середній вік населення в 2010 г. дорівнював 28,8 років [2, с.148].

Більше того, згідно з прогнозами у 2050 р. чисельність осіб з так званим еміграційним тлом саме у вікових групах від 0 до 10 р. та молодь у віці 10 до 20 років у Бельгії, Німеччині, Великій Британії, Франції перевищуватиме 50% загальної чисельності населення в цих вікових групах! У цілому працездатне населення (від 15 до 64 років) у 2050 р. у Великій Європі скоротиться на 18%, а кількість людей віком більше 60 років збільшиться на 60% [2, с.154].

Також, за Г. Хайнзоном, не бажаючи годувати утриманців, які, до того ж, цього абсолютно не цінують, щороку з Німеччини в середньому від'їжджає на постійне місце проживання в англосаксонські країни, що перебувають поза зоною емігрантської навали – Канаду, Нову Зеландію, Австралію близько 150 тис. найбільш працьовитих і талановитих людей (52% молодих німців за соціопитуваннями потенційно готові емігрувати). Щорічно згадані заокеанські держави приймають з Європи більше мільйона людей. Саме цим, а також наростаючим емігрантським потоком обумовлено те, що сьогодні принцип вільного пересування робочої сили фактично реалізується у формі викачування трудових ресурсів зі Східної Європи, яке, своєю чергою, в цих країнах «компенсується» за рахунок трудової міграції з України і Росії [14].

Як відомо, в Польщі нещодавно навіть прийнято відповідний закон про максимальне сприяння і спрощення режиму працевлаштування саме українців. І це неминуче остаточно знекровлює нашу державу, яка перебуває в стані не тільки економічної, а й демографічної катастрофи, яскравим індикатором якої є не тільки зменшення народжуваності, а й збільшення смертності у працездатному віці. Зокрема з 2014 р. українців стало менше майже на 3 млн. осіб [62]. І це не кажучи про багатомільйонну армію втікачів і тих, хто не народився через війну і стрімко прогресуючі злидні, а також народиться за межами країни і буде назавжди втрачений як її громадянин [39].

Водночас тільки за останні 25 років населення Африки подвоїлося і зараз складає більше 1 млрд, а у 2050 р. воно перевищить 2 млрд. Уже до 2040 р., за прогнозами демографів, половина населення Землі у віці до 25 років складатимуть африканці. Причому майже 70% африканського населення сьогодні голодує.

За потреби для відновлення робочої сили у 250 млн емігрантів, за опитуваннями інституту Гелапа, до Європи рвонуть до 950 млн переважно молоді. На думку Г.Хайнзона, це неминуче призведе до жорстокого зіткнення ісламізованого афро-арабського світу в першу чергу з сучасною Європою, що проявлятиметься як у масовому тероризмі, так і тихій, користуючись новомодним терміном, гібридній окупації її території. У Франції мусульмани вже складають близько 10% населення, у Голландії – 6%, в Німеччині – 4%. Також очікується, що в США після 2050 р. біле, неіспаномовне населення перетвориться на меншість.

Крім того, за прогнозами німецького дослідника, який назвав Європу «континентом-лузером» і вже ставить до цих процесів як до закономірної історичної необхідності, держави Західної Європи дослівно «зжеруть» населення країн Східної Європи, включаючи Росію і, звичайно ж, Україну, жахлива демографічна катастрофа в якій і масова втеча молоді в Східну Європу і Росію остаточно доб'є нас буквально за роки. (Чого, власне, і прагнуть захвалювані речниками МВФ як «младореформатори» нинішні творці новітнього українського геноциду, позаяк це дозволить їм уникнути кримінальної відповідальності за скоєне і набуте). Загалом же, поступово припинять існування близько 40 країн[14].

До речі, і за оцінками ООН уже у 2025 р. населення південної Європи скоротиться на 8 млн осіб, а Європи Східної відповідно – на 17 млн [2, с.148]. Що, втім, лише на недовгий час продовжить агонію вже етнічно і національно знеособлених економічних важковаговиків у Західній Європі. Щодо України, то, здається, відлік вже пішов не на десятиліття, а на роки! Зокрема, він підкреслює, що першими жертвами стануть слов'янські, балтійські та балканські держави.

Причому цікаво, що радикальна зміна стратегії відновлення робочої сили в країнах ЄС хронологічно збігається із затвердженням в Європі неоліберальних цінностей. Г.Хайнзон вважає, що з кінця 80-х рр. минулого століття і до 2000 р. до Німеччини в'їхали 13 млн іммігрантів, з яких більшість – саме некваліфіковані «робітники», певна кількість яких налаштована на сите байдикування. За збереження всіх описаних тенденцій у 2050 р. в ЄС, з великою ймовірністю, радикально-релігійних прибульців у декількох поколіннях уже буде більше, ніж корінного населення! Все це призводить до безпрецедентного зростання злочинності саме за рахунок люмпенізованого фундаменталістського контингенту, для якого жодний «європейський закон не писаний». Лише один вражаючий факт: шведське місто Мальме сьогодні перетворилось на розсадник злочинності: на 359 тис. населення тут уже проживає 150 тис. мусульман, а кількість сексуальних злочинів проти жінок і дітей за останні роки збільшилось на 1472%!!! [27]

Але не тільки вишеградці, а й вся європейська периферія чинить все більш активний спротив спробам Франції і Німеччини контролювати практично всі загальноєвропейські процеси. Багато інших постійних членів ЄС також солідарні з країнами Вишеградської групи. Показником правомірності подібного висновку можна вважати, наприклад, те, що підчас свого турне країнами Східної Європи у якості емісара від ЄС, щойно обраний на посаду глави держави, нерозривно пов'язаний з кланом Ротшильдів Е. Макрон звинуватив уряди Угорщини і Польщі у зраді вже згадуваних постмодерністських цінностей та встановленні у цих країнах націоналістичної диктатури. Окрім критики консолідованої політики «закритих дверей» для так званих біженців з Близького Сходу, французький лідер закликав до реформування Європейського ринку праці і припинення «соціального демпінгу» – залучення в

Західну Європу східноєвропейської робочої сили, яку насправді, задля отримання надприбутків, активно використовує великий капітал західноєвропейських країн, з яким нерозривно пов'язаний сам Е. Макрон.

Насправді ж реальна мета полягала у спробі Е. Макрона «зруйнувати в ході візиту єдність новосформованої опозиції, у першу чергу Вишеградської групи, до офіційного брюсельського курсу на послаблення національних держав. Французький лідер демонстративно не поїхав до Польщі та Угорщини, але постійно публічно критикував позицію цих країн у ході турне.... Макрон начебто досяг успіху під час візиту: єдність Вишеградської четвірки зруйнована, виборцям можна показати, що ринок праці в Європі став більш захищеним. Але Польща та Угорщина, яких французький лідер не лише публічно критикував, а й демонстративно не включив до маршруту візиту, тільки посилили свою рішучість протистояти ЄС та Макрону. Якщо згадати, що опозицію до цієї ініціативи складають дев'ять країн, то основна боротьба ще попереду». При цьому «Президент Франції Еммануель Макрон намагається розбити єдність Вишеградської четвірки, пробуваючи навести до своїх глобалістських цілей Чехію та Словаччину» [35]. З іншого боку, той же Е. Макрон запропонував свій план реформування самого ЄС, примітною рисою якого є, знов-таки, посилення монополізму наддержавних інститутів та більш кулуарне прийняття рішень на «вищому» за національні держави рівні. А це також шкодить країнам, громадяни яких не хочуть втрачати свою саме національну ідентичність. І саме тому «вивчення плану Макрона стосовно ЄС викликає ряд серйозних занепокоєнь щодо сприйняття такого плану у Східній та Центральній Європі» [63].

Апофеозом цієї фактичного цькування стала заява відомого прихильника космополітичного глобалізму, фінансового спекулянта міжнародного масштабу Дж. Сороса, який «назвав прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана та главу правлячої партії Польщі Ярослава Качинського внутрішніми ворогами Євросоюзу, які захопили владу у своїх країнах»[31]. *Все це буквально штовхає європейські країни, які намагаються не зникнути назавжди з політичної карти світу, в обійми до В. Путіна, який на словах проголошуючи ті ж цінності, насправді влаштовує справжній геноцид проти населення власної країни, про що*

яскраво свідчить нинішня безпрецедентна смертність на її території.

Ось чому, звинувачуючи Угорщину та інші країни Східної Європи у співробітництві з Росією не варто забувати про так звану традиційну орієнтацію Франції і Німеччини на Росію, в її нинішньому вигляді (причому йдеться про потуранню агресору проти України практично всіх різномасштабних політичних сил в обох країнах). Водночас, враховуючи ж безпрецедентну підтримку тими ж Е. Макроном та А. Меркель В. Путіна за одночасного очевидного нехтування безпекою України, можна припустити що в цілком озорій перспективі існує ймовірність того, що країни Вишеграду все рідше почнуть відходити від проросійської орієнтації на користь регіональної солідарності та спільному об'єднанню у окремий геополітичний союз, в якому гідне місце потенційно може зайняти Україна (звичайно, лише за умови, що в нашій країні при владі будуть знаходитись справжні національні еліти).

І нарешті, особливо на тлі безпрецедентно цинічного втручання Росії у внутрішні справи європейських держав нашого ближнього зарубіжжя, слід наголосити на існуванні дуже серйозних історичних фактів, які свідчать, що в минулому Україна та суміжні країни були «товаришами по нещастю», однаково потерпаючи як від глобального фінансово-лихварського паразитизму, так і від російського імперського гегемонізму, що безсумнівно може стати переконливою підставою для відмови від будь-яких територіальних претензій завдяки взаємній консолідації на ґрунті протистояння неоліберальним, та лише позірно протилежним їм, реакційнофундаменталістським спробам демонтажу національної держави як такої.

Тут можна згадати діяльність Росії у якості «жандарма Європи», коли російські каральні загони топили в крові угорську національно визвольну революцію 1848 року, а воєнний супротив угорців активно підтримали поляки, повстання яких 1830 року (як і численні виступи українського народу проти імперської політики закріпачення) також були жорстоко придушені царським урядом. Як відомо в той час Польща, знов таки подібно до України, була насильницьки включена в склад Російської імперії.

Вже не кажучи про угорське антирадянське повстання 1956 р., чеську «весну» 1968 р., яка також закінчилась вводом у країну ра-

дянських танків, та спроби Польщі позбавитись від ярма соціалізму мирним шляхом, бодай хоча б послабити міцні обійми «радянського визволителя». Також можна пригадати синхронні виступи польської солідарності та угорських націоналістів уже у 80-ті роки минулого століття, які, підриваючи цілісність створеного Сталіним за підсумками Другої світової війни «соцтабору», тим самим допомагали Україні, вийшовши зі складу СРСР нарешті отримати власну, визнану на світовому рівні, самостійність.

Безумовно сприяє польській підтримці Україні той факт, що вже неодноразово проголошений російськими чорносотенцями у якості надмети остаточного «збирання руських земель» «примус до миру», у разі успішної реалізації цього наміру повної окупації нашої країни, дозволить російським військам підійти впритул до польських кордонів та перетворить зону українського прикордоння на плацдарм для неперервних провокацій проти тієї ж Польщі та інших країн членів ЄС та НАТО.

Останнім часом В. Путін черговий раз вдався до інтерпретації, точніше безпрецедентної фальсифікації історії Другої світової війни. Дійшло до того, що намагаючись обілити відомий пакт між нацизмом і сталінізмом 1939 року, саме з подачі нинішнього російського тирана прийнято спеціальний закон, який забороняє прирівнювати агресивний сталінський режим до нацистського у процесі спільного розв'язування ними Другої світової війни[59]. В той час як ця спільна відповідальність нацистського та радянського тоталітаризмів, які безумовно разом повинні у цьому безпрецедентному за страшними наслідками воєнному злочині, в тому числі окупації Польщі (а згодом і знищення сталінськими спецслужбами польської військової еліти в Катині) загальновизнані українськими істориками).

І навпаки, В. Путін звинувачує у сприянні початку світової воєнної катастрофи саме Польщу, що не може не викликати справедливого обурення: «Путін висловив думку, що Польща сама була агресором, коли восени 1938 захопила частину Чехословаччини. У відповідь прем'єр Польщі Матеуш Моравецький заявив, що Путін свідомо намагається оббрехати Польщу. Політик наголосив, що СРСР на початку Другої світової війни був агресором, а Йосип Сталін – союзником Адольфа Гітлера. Такі заяви викликали деяку напруженість у російсько-польських відносинах» [7]. З цього приво-

ду відомий російський історик Другої світової війни Б. Соколов справедливо зазначає: «...можна припустити, що в зв'язку з прийдешнім 80-річчям Перемоги російсько-польська війна історичної пам'яті про Другу світову війну буде тільки загострюватися, оскільки Польща стає головною мішенню російської історичної пропаганди примітивно імперського духу» [51].

Що ж до післявоєнного створення на території Східної Європи Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), то навіть російські автори вимушені визнати і те, що ще більше посилило міжетнічну конфліктогенність у цьому регіоні, позаяк політичні режими, що були насаджені в усіх країнах, які потрапили в цю зону окупації, мало чим відрізнялись від самого сталінського режиму, який будь-які прояви національної свідомості розглядав як «підступи буржуазного націоналізму» [79, с.117].

Не можна не згадати, про непогодження польських експертів з версією загибелі літака у 2010 року під Смоленськом від помилки пілота і заяв щодо великої ймовірності терактів на борту літака, що призвело до загибелі практично всієї польської урядової команди, на чолі з президентом Л. Качинським, що летіла на вшанування жертв сталінських розстрілів польської військової еліти [53].

Нарешті, аж ніяк не сприяють покращенню польсько-російських відносин і недавні хакерські атаки з боку все тієї ж Росії проти польських депутатів та членів уряду. Все це призвело до того, що на думку багатьох аналітиків «Варшава може стати лідером фронту країн Центрально-Східної Європи проти російської агресії». Більше того, «правої рука польського президента з питань міжнародної політики К. Щерський, нещодавно назвав «відсутність Варшави за столом переговорів в українському питанні після агресії Росії в 2014 році "найбільшою геополітичною катастрофою" Польщі після розпаду соцтабору наприкінці 1980-х років. Причому провину за це він поклав на попередню польську владу, підкреслюючи, що зараз офіційна Варшава має надолужувати згаяне» [1].

Безумовно спростовує міф про Росію у якості споконвічного прихильника незалежності східноєвропейських країн й історичний факт включення після Другої світової війни всієї Східної Європи у склад тоталітарного «соцтабору» та жорстоке придушення за допомогою використання окупаційних збройних сил всіх спроб

народного опору позбутися радянського гегемонізму в Східній Німеччині, Чехословаччині, Угорщині, Польщі, країнах Прибалтики. Крім того, сталінський режим виступав і проти створення незалежних та самостійних держав на Балканах, зокрема вступив у жорсткий конфлікт з Югославією, яка не хотіла визнавати гегемонії СРСР. Про те, що історична пам'ять зберігає упередженість щодо подібної імперської політики свідчить недавній виступ Президента Польщі А. Дуди, в якому він розглядає агресію Росії проти Грузії та України в контексті споконвічного російського імперіалізму[16].

Отже, на мій погляд, існують і повинні активно використовуватись українською дипломатією та можновладцями у процесі проведення своєї міжнародної політики підстави для максимального зближення України навіть з нині найбільш проросійськи налаштованою Сербією. Адже в реальності і по відношенню до цієї країни, і Болгарії, яку російські імперці завжди виставляють жупелом своєї буцімто безкорисної європейської політики, і інших балканських країн, царський уряд завжди проводив лицемірну політику реалізації своїх імперських інтересів під прикриттям панславістських та інших міфів про єдине прагнення захистити суверенітет всіх цих країн[76]. Насправді заради своїх імперських амбіцій Росія завжди зраджувала і зраджуватиме будь-яких своїх союзників (як це нещодавно сталось з Арменією у її конфлікті з Азейбарджаном).

Напроти, спільний історичний ґрунт народів Східної Європи якраз існує саме з нашою державою. В тому числі і з балканськими народами, які століттями вели боротьбу за свою незалежність відразу проти трьох європейських імперій, влада яких стравлювала представників різних етносів за «старим як світ» принципом «розділяй і владарюй», реалізація якого призвела до стану, який описується відомою формулою «Балкани – порохова діжка Європи».

Ще більшою мірою сказане стосується країн Прибалтики, які також побували під російсько імперською, а потім імперіорадянською окупацією, а зараз постійно перебувають під загрозою не тільки воєнних провокацій, а й можливого вторгнення російських окупаційних військ. Вже не кажучи про новий вид гібридної війни, організований путінським прихвостнем О. Лукашенко, а саме намагання організувати ворожі проникнення біженців з Афганістану

через державні кордони на територію не тільки країн Прибалтики, але тієї самої Польщі.

Вельми показово, що нинішні російські дослідники ремствують з приводу недостатньої уваги з боку Росії до Вишеградської групи країн, з приводу того, що «...сьогодні можна з впевненістю констатувати, що Вишеградська четвірка стала найбільш успішним проектом у постсоціалістичній частині Європи. В її діяльності були періоди спаду та піднесення, в ній ще йдуть гострі дискусії та зберігаються ті чи інші протиріччя, але всі вони поступально долаються, перетворюючи «четвірку» у регіональний форум, та центр притягання інших країн регіону». [8, с.559]. І саме тому Україна повинна в даному питанні діяти на випередження, зробити все, щоб перетворити пресловуту «четвірку» на «п'ятірку» потужного геополітичного союзу, потенційно здатного ініціювати та очолити справді ефективне реформування всього Євросоюзу.

Отже, наголошую: враховуючи можливе кардинальне перебудування Євросоюзу або, у випадку нездатності радикально реформуватись його дезінтеграцію, уже в недалекому майбутньому Україна може і повинна знайти спільну мову зі своїми західними сусідами на ґрунті не просто добросусідства, а об'єднання з метою протидії всім світовим антинаціональним імперським проявам. Тим більше, що на тлі глобальних небезпек, що насуваються на людство аргумент про, те що тільки єднання та спільне виживання насамперед країн спільної історичної долі набагато важливіше аніж розбрат, що породжує взаємні територіальні претензії, та свідоме роз'ятрювання так званих травм історичної пам'яті, неминуче буде набувати все більшої переконливості.

Проведений аналіз переконливо свідчить, що проблема прикордоння має надзвичайно важливий, в тому числі і всесвітньо-історичний, і навіть стадіально-цивілізаційний контекст, врахування якого є запорукою успішного вирішення Україною завдання збереження власного суверенітету та територіальної цілісності.

Використана література

1. Банахевич Ю. Польша – у грі. На українському напрямі, проти Росії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3235284-polsa-ugri-na-ukrainskomu-naprami-proti-rosii.html>
2. Большая Европа. Идеи, реальность, перспективы. М.: «Весь мир», 2014. 704 с.
3. Бульвінський А. Українські військові втрати у XVII ст.: європейський контекст Проблеми всесвітньої історії : науковий журнал. 2018. № 1(5). С. 52-64.
4. Безопасность Европы. М.: «Весь мир», 2011. С. 408.
5. Вишницька А. «Тільки поспішає врятувати Україну». URL: https://zaxid.net/tilki_popsa_vryatuye_ukrayinu_n1365900
6. Від Covid-19 помер експрезидент Франції Жискард д'Естен. Ідеолог сильного ЄС і друг Москви. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55169878>
7. В Росії заборонили ототожнювати дії КСРП та нацистської Німеччини. Прийнятий закон також забороняє публічно заперечувати роль "радянського народу" у розгромі нацистів. URL: https://lb.ua/world/2021/07/01/488313_rosii_zaboronili_ototozhnyuvati_dii.html
8. Вышеградская Европа: откуда и куда? два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии. М.: «Весь Мир», 2010. 568 с.
9. В Ужгороді невідомі одягнули на пам'ятник Петефі брудне лахміття (ФОТО). URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/272130>
10. В'ятрович: в Україні декомунізація фактично завершена. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29032010.html>
11. Геополітика: Підручник. К.: МАУП, 2004. 296 с.
12. Глава МЗС Румунії назвав "нормальною практикою" видачу українцям румунських паспортів URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2380443-glava-mzs-rumunii-nazvav-normalnou-praktikou-vidacu-ukraincam-rumunskih-pasportiv.html>
13. Гомон Д. У Європі не існує жодної країни без сепаратизму. Історії земель, які роками мріють про незалежність. URL: https://espresso.tv/article/2017/10/04/yevropeyskyu_separatyzm

14. Гуннар Хайнсон «Сыновья и Мировое Господство. Террор при росте и падении Наций». URL: <http://www.budyon.org/gunnar-heinsohn-sohne-und-weltmacht-terror-im-aufstieg-und-fall-der-nationen/>

15. Диалекты французского языка. URL: <https://www.cia-france.ru/blog/culture-french-traditions/%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%83%D0%B7%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5-%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%8B/>

16. Дуда: Росія – не нормальна держава, а держава-агресор. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/05/26/7295000/>

17. Европа перемен: концепции и стратегии интеграционных процессов. М.: Крафт, 2006 349 с.

18. Єврокомісія відмовила у фінансуванні гомофобним містам у Польщі. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%96%D1%8F-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B0-%D1%83-%D1%84%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%96-%D0%B3%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%84%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BC-%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BC-%D1%83-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D1%96/a-54370025>

19. Европейцы все чаще выбирают жить в одиночестве и без детей. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2018/07/6/7084023/>

20. Евростат: почти четверть населения ЕС – на грани бедности. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2018/10/16/7088257/>

21. ЕК: суммарный госдолг зоны евро впервые в истории превысит в 2020 году 100% ВВП. URL: <https://tass.ru/ekonomika/9921105>

22. Еремина Н. Этнотерриториальные проблемы стран Европейского союза. Учебное пособие. СПб: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 2009. 190 с.

23. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text

24. Єрмоленко В. «Ми би не називалися Україною, якби не коза-

ки» – історик Сергій Плохій. URL: <https://hromadske.ua/posts/mi-bi-ne-nazivalisya-ukrayinoyu-yakbi-ne-kozaki-istorik-sergij-plohij>

25. Жигулин А. В. Чёрные камни. М.: Кн. палата, 1989. 240 с.

26. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

27. Захваченный город Мальме: Где же ты, «златовласая девчонка»? URL: <https://nk.org.ua/p/gde-je-tyi-zlatovlasaya-devchonka-00254842>

28. У Польщі вимагають від України каяття за Волинь. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/10/28/148670/>

29. «Кіно, яке не змогло»: 10 відгуків про фільм «Крути 1918». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vidguky-pro-film-kruty-1918/29775104.html> 31.

30. Кісь Р. Фінал третього Риму (Російська місянська ідея на зламі тисячоліть). Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. 744 с.

31. Ковальова Д. Сорос назвав Орбана і Качинського внутрішніми ворогами ЄС, які захопили владу у своїх країнах. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/orban-i-kachinskiy-ce-vnutrishni-vorogi-yes-dzhordzh-soros-v-interv-yu-50106261.html>

32. Комарова О., Петрук О. Найбагатші та найбідніші регіони України: рейтинг за розмірами доходів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/reityng-regiony-ukhainy-naybagatshy-naybidnishy/30805606.html>

33. Коропецький І. – С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К.: Либідь, 1995 228 с.

34. Куриляк М. Еволюція концепції «Європи регіонів» у рамках регіональної політики ЄС. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/140685/10-Kurylyak.pdf?sequence=1>

35. Куроп'ятник О. Битва за ринок праці в Європі та інтриги Макрона. URL: <https://www.mfaua.org/uk/publications/bytva-za-rynok-pratsi-v-ievropi-ta-intryhy-makrona>

36. Марусик Т. Впродовж не одного століття Франція була і залишається піонером послідовного запровадження твердої мовної політики. URL: https://zn.ua/internal/yazykovoe_zakonodatelstvo_i_yazykovye_otnosheniya_vo_frantsii_vzglyad_skvoz_veka-1.html

37. Мілашовська О. Прикордонний регіон як об'єкт досліджен-

ня регіональної економіки. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=173>

38. На Форумі ООН озвучили цифри: у Росії – 2 мільйони українців і жодної української школи. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2829517-na-forumi-onn-ozvucili-cifri-u-rosii-2-miljoni-ukrainciv-i-zodnoi-ukrainskoi-skoli.html>

39. Поживанов В. Коли еміграція стає евакуацією. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28101857.html>

40. Попович З. Закон про освіту: куди заведуть мовні пристрасті на Закарпатті. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41252966>

41. Посібник «Транскордонне співробітництво». Київ, видавництво «Крамар», 2011, 259 с.

42. Прем'єри Угорщини, Чехії, Словаччини і Польщі не погодились з квотами ЄС. <https://www.rbc.ua/ukr/news/strany-vyshegradskoy-gruppy-obvinili-evrosoyuz-1490787180.html>

43. Прем'єр Польщі скликав термінове засідання Вишеградської групи через РФ. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/04/26/novyna/polityka/premyer-polshhi-sklykav-terminove-zasidannya-vyshehradskoyi-hrupy-cherez-rf>

44. Прищепя Я. Польща запровадила надзвичайний стан на кордоні через мігрантів. URL: <https://suspilne.media/167875-u-veresni-obse-zafiksuvalo-najbilse-obstriliv-na-donbasi-z-lipna-2020/>

45. Размер внешнего долга и государственного долга Европейского Союза. URL: <https://take-profit.org/statistics/government-debt-to-gdp/european-union/>

46. Регламент Европейского Парламента і Ради (ЄС) № 1059/2003 від 26 травня 2003 року про встановлення спільної класифікації територіальних одиниць для статистики. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-03#Text

47. Редіх Е. Які великі російські компанії працюють в Україні. URL: <https://biz.censor.net/r3249308>

48. Ригерт. Б. Комментарий: Европа регионов – это не выход. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B9-%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2-%D1%8D%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B5-%D0%B2%D1%8B%D1%85%D0%BE%D0%B4/a-41064798>

49. Розанов В. Загадка Гоголя... URL: http://dugward.ru/library/rozanov/rozanov_zagadki_gogola.html

50. Саррацин Т. Германия : самоликвидация. М.: Рид. Групп, 2012. 400 с.

51. Соколов Б. Говоримо про Другу світову, думаємо про сучасність. Біда в тому, що без імперської брехні Росія в її нинішньому вигляді просто не може існувати. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/govorymo-pro-drugu-svitovu-dumayemo-pro-suchasnist>

52. Тихий С. «Кіборги»: Враження, яке «не збігається». Але то лише спочатку. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2374707-kiborgi-vrazenna-ake-ne-zbigaetsa-ale-to-lise-spocatku.html>

53. Смоленська авіакатастрофа: у Польщі розповіли нові подробиці. Повний текст читайте тут: URL: <https://glavcom.ua/news/smolenska-aviakatastrofa-u-polshchi-rozpovili-novi-podrobici-696200.html>

54. Стіна від мігрантів на кордоні Угорщини та Румунії матиме довжину в 70 км. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/17/7038384/>

55. Супрун О. В Угорщині набрав чинності скандальний закон про "пропаганду" ЛГБТ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-uhorskyi-parlament-odnostatevi-pary/31002040.html>

56. Три балканські країни скасують прикордонний контроль. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3289829-tri-balkanski-kraini-skasuut-prikordonnij-kontrol.html>

57. Угорський парламент ухвалив закон, який унеможливорює всиновлення дітей для одностатевих пар. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1935445-v-ugorschini-nabrav-chinnosti-skandalniy-zakon-pro-propagandu-lgbt>

58. Угорщина збудує другу стіну на кордоні з Сербією. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%B7%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%83%D1%94-%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B3%D1%83-%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BD%D1%83-%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%96-%D0%B7-%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%96%D1%94%D1%8E/a-37740003>

59. У Росії забороняють порівнювати роль сталінського СРСР і гітлерівської Німеччини в Другій світовій війні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosija-srsr-nacysty-zaborona-porivnyannya/31239577.html>

60. Фаріон: На якому г*ні виросла російська мова? URL: <https://www.pravda.com.ua/photo-video/2012/06/18/6966949/>

61. Хожайнова В. Румунія хвилюється за майбутнє нацменшин в Україні через закон про освіту. URL: <https://suspilne.media/10695-rumunia-hviluetsa-za-majbutne-nacmensin-v-ukraini-cerez-zakon-pro-osvitu/>

62. Шаправский Р. Зажили по-новому: как обнищали украинцы за три года. URL: <https://realist.online/article/zazhili-po-novomu-kak-izmenilis-dohody-ukraincev-za-tri-goda>

63. Шапран В. Жити по-французьки: чому реформи Макрона збільшують ризики для ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2017/10/31/7072950/>

64. Шевченко О. Подвійне громадянство: як це працюватиме і чи працюватиме взагалі? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rnbo-i-podviyne-hromadianstvo/31142274.html>

65. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби. К.: Факт, 2004. 496 с.

66. Шморгун О. Адміністративно-територіальна реформа державної влади як чинник розвитку та вдосконалення інститутів громадянського суспільства. URL: https://elibrary.ivinas.gov.ua/184/1/Shmorhun%20_%20Tretya%20khvylya%20demokratyzatsiyi.pdf

67. Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди розвитку людства: порятунок чи катастрофа?! Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал, 2018. №2 (1). С. 17-37.

68. Шморгун О. Євроінтеграційний курс України: перспективи та застереження. Зовнішні справи. 2020. № 4. С. 12–20.

69. Шморгун О. Європейська національна політика як елемент геополітики // Філософія фінансової цивілізації: людина в світі грошей. К.: ДВНЗ Університет банківської справи», 2016. С. 109-119.

70. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобальної воєнної загрози. Частина 1. Інформаційно-аналітична газета «Контраст». URL: <http://www.kontrast.org.ua/news/2592.html>

71. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобаль-

ної воєнної загрози. Частина 2. URL: Інформаційно-аналітична газета «Контраст». URL: <http://www.kontrast.org.ua/news/2591.html>

72. Шморгун О. Крах традиційної партійної системи у Франції та політичне протистояння на початку XXI століття // Суспільно-політичні процеси. 2020. № 2 (16). С. 219-275.

73. Шморгун О. Місцеве самоврядування к основа європейської моделі громадянського суспільства // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи. Збірник наукових праць. К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії», 2012. С.165-191.

74. Шморгун О. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. №2. 2016. С.30-49.

75. Шморгун А. Религиозно-мировоззренческие парадигмы Востока и Запада в контексте стадияльно-цивилизационной типологии: поиск духовной альтернативы // Цивилизационная структуры современного мира. Цивилизации Востока в условиях глобализации. Книга II. Китайско-дальневосточный цивилизационный мир и африканская цивилизационная общность. Глобальные трансформации и уроки для Украины. К.: Наукова думка, 2008. С. 367-530.

76. Шморгун О. Перша світова війна: витоки і наслідки (всесвітньо-історичний контекст) Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – № 2(8).2019. С.10-55.

77. Шморгун О. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. К.: Інститут європейських досліджень НАН України, 2010. С. 389-403.

78. Шморгун О. Суспільно-політичний дискурс міжнародних проблем Європейського континенту // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. К.: Фенікс, 2011. С.76-100.

79. Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен. М.: Издательство «Весь Мир», 2007. 352 с.

80. Ясь О.В. УКРАЇНА, НАЗВА Енциклопедія історії України: Україна – Енциклопедія історії України: Україна –Українці. Кн. 1. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S

&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=1.%201

81. Heinsohn G. Söhne und Weltmacht: Terror im Aufstieg und Fall der Nationen). Zürich: Orell Füssli Verlag, 2003. 189 S.

Shmorgun O.

**Problems of border relations in the policy of nation states
(means of resistance to separatism and annexation)**

In contrast to the vast majority of publications on border issues with their mostly applied approaches, the proposed article analyzes the mechanisms of cross-border cooperation and cross-border conflicts at the level of world history. To this end, a set of climatic, geographical (physical and political), demographic components that determine the place and time of origin, as well as the size of the area of each state, and finally the mentality of ethnic groups that act as statesmen.

The functional features of the border in different sizes of states are determined, as well as additional specific features of border areas that arise in modern nation-states simultaneously with the formation of national markets and the basic principles of modern Western democracy.

A separate fragment of the study is devoted to refuting the imperial chauvinistic and reactionary defeatist myths about the alleged fundamental statelessness of the Ukrainian mentality and, moreover, the inability of the Ukrainian people to create a political nation and nation-state of the modern model.

Also in line with the European integration course proclaimed even at the level of our Basic Law, the concept of "Europe of the Regions" is analyzed in detail. It is proved that the idea of "four spaces", which is the basis of this approach, contradicts the basic documents of the European Union, which declare the strengthening of state sovereignty of all permanent members of the Commonwealth, and if its further implementation real national interests.

It is proved that the main reason for such a destructive course is the liberal – totalitarian orientation towards global transnationalism, which is professed by the shadow financially parasitic clans that stand behind the facade of the Brussels bureaucracy. Hence the growing opposition to

the hegemons of the European Union – Germany and France from the artificially created European periphery and, above all, the Visegrad countries.

It is shown that the rejection by the leaders of Eastern Europe, including Ukraine's geopolitical neighbors, of neoliberal concepts of multiculturalism, political correctness, and gender equality is due to their incompatibility with the fundamental traditional European values of a strong family. Since the formation of a full-fledged political nation on the basis of the titular Ukrainian ethnos is the main prerequisite for real reforms in Ukraine, it is advisable to strengthen Ukraine's orientation towards closer cooperation with the Visegrad countries; especially against the background of probable further crises in the European Union itself, due to the continuation of the course to create not a union of independent states, but the same "United States of Europe".

The concept of cultural counteraction to the hybrid aggression of Russian imperialism has been developed, as well as economic, political, cultural and geopolitical mechanisms of deepened integration with neighboring countries in western Ukraine have been formulated.

Key words: *border issues, nation and region, territorial dimensions of the state, cross-border cooperation, mechanisms of Ukraine's integration into the EU*

ОЛІЙНИК Артем Юрійович,
студент ОР «Бакалвр» спеціальності «Політологія»
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
асистент-дослідник АПН України
ORCID: 0000-0002-0847-6869

ІНТЕГРАЦІОНАЛІЗМ ЯК НОВІТНЯ ПОЛІТОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ

У дослідженні пропонується авторська політологічна теорія, котра дозволяє предметно аналізувати, прогнозувати і тлумачити різноманітні вияви інтеграційних процесів сучасної доби у їх багатовимірності, відповідно до викликів часу. Варта відзначення функціональність теорії як у просторі, так і часі, адже основні постулати поширюються на цілісні системи, а не окремі явища чи їх практичні вияви. Розширений інструментарій та приціл на визначену проблематику дає змогу стверджувати про перспективи розширення теорії та активного застосування її підходів серед академічних кіл. В першу чергу це справедливо у галузі модифікації, так як специфічні політико-економічні чи культурні фактори спроможні коригувати чіткість теоретичного підходу. Відмежовується і пояснюється розрізнення інтеграціоналізму від політики інтеграції, що дає змогу обґрунтовано виходити із критики, і раціонально пояснювати необхідність існування підходу як цілісної теорії (чи такої, яка перебуває у прогресії), при цьому не претендуючи на абсолютизацію ідеї у сфері політико-владних відносин. Надається авторська дефініція неологізму та пропонується подальше розуміння теорії в сучасному контексті; відсутні територіальні чи регіональні обмеження дії теорії. Темпоральні відрізки визначаються автором, відповідно до віку існування самої політичної науки як граничної межі з метою уникнення необ'єктивної критики.

Ключові слова: інтеграціоналізм, політологічна теорія, інституційний процес, політико-владні відносини.

Постановка проблеми. Сучасні дослідження у галузі теоретичної і практичної політичної науки, в силу своїх поставлених завдань, не розглядають окремі сфери в цілості чи комплексності. Виділення деяких субгалузей може сприйматися як практична надмірність, проте саме такий крок спроможний дати поштовх пошукам, які будуть зв'язними і послідовними. Порівняно до виокремлення окремих наук із загального знання, так і у теперішніх напрямках можна окреслювати поля, які варто сприймати як самостійні системи, що керуються як універсальними, так і локальними принципами. У статті робиться спроба виокремлення широкого поля інтеграційних процесів і ставиться наголос на необхідності нового предметного підходу до аналізу суті феномена, його видів, проявів та наслідків.

Існує досить великий масив матеріалів, який присвячений означеній проблематиці. Багато робіт носить міждисциплінарний характер, результати частини практично використовуються, деякі вирізняються ґрунтовністю огляду та висновків. Інтеграційні процеси авторами, як правило, розглядаються однобоко: економічна, політична, культурна, освітня, юридична тощо описуються відірвано. Найбільш знаними дослідниками, які проводили дослідження інтеграцій, є: Рінус Пенінкс, Бланка Гарсес-Маскаренас, Аксель Берковський, Юліан Біркіншев, Генрік Бресман, Морган Свінк, Вольфганг Весельс, Крістіна Томсен, Бенджамін Штраубе, Теса Мелконян, Ігор Федун, Анатолій Гальчинський, Олексій Картунов, Валерій Копійка, Радмила Войтович та інші. При цьому інтеграціоналізм окремо описується вперше.

До цілей статті належать такі: розтлумачити сутність поняття теорії для вибраного напрямку, продемонструвати основні проблеми у дослідженнях інтеграційних процесів, пояснити значення результатів досліджень цієї сфери для України, запропонувати авторську дефініцію, відділити інтеграціоналізм від політики інтеграції.

Виклад основного матеріалу. До пояснення основних тез теорії, слід письмово розрізнити поняття і місця цих самих теорій в політичній науці, які застосовуються до пояснення суспільно-політичних процесів у різний час. Справедливо дискусивним лишається роль теоретичних конструктів і подальших спроб їх концептуалізації авторами від випадку до випадку. Так само і переважання

підходу до іншої галузі знання викликає питання щодо змісту її політологічної частини як важливості дескрипції дефактологічного, реального із співставленням бажаного чи формально зафіксованого. Переважання візій інших наук зустрічає заперечення, якщо вони використовуються за межами тих самих наук, тому прагнутимемо досягти гармонійного співвідношення, виходячи із характеристик соціетального.

Часом метою теорії є привернення уваги щодо певної проблематики чи формування поля досліджень, які у процесі перевірки певних тверджень, пропонуватимуть варіанти рішень визначених проблем. Навіть половинчасті теорії спонукають до наукової рефлексії, що надалі визріває у емпірично верифіковані методи, використання яких значно поліпшує ефективність колишніх ординарних ітерацій, так як розширення інструментарію позитивно впливає на розуміння предметного і суміжного. Така і тільки така мета переслідується, здійснюючи спробу артикуляції новітньої теорії.

У політичній науці існує доволі солідний набір теорій, який охоплює всю множину процесів, які відбуваються у суспільствах. Це стосується як локальних явищ, що більше тяжіють до психологічної парадигми, так і регіональних чи глобальних явищ, які часто співвідносять із геополітологією, яка «виросла» із географічних концепцій, особливо набувши популярності у минулому столітті. У кожній з них присутні як прихильники, так і критики, що цілком виправдано завдяки їх, часто, універсальній претензійності. До прикладу, найбільш відомими вважаються політологічні теорії суспільно-політичних феноменів: держави, нації, електорального абсентеїзму, революції, ідеології та багатьох інших.

У книзі «Огляд політичної теорії» пропонується таке розуміння політичної теорії: «політична теорія - це міждисциплінарна діяльність, чий центр ваги перебуває у кінці гуманітарної науки, на щастя, ще не дисциплінованої дисципліни самої політичної науки. Її традиції, підходи та стилі різняться, але поле об'єднує прагненням теоретизувати, критикувати та виявляти норми, практики і організацію політичних дій у минулому та сьогоденні, у наших та в інших місцях». [3] Зв'язок теорії із іншими науками чи галузями – це об'єктивні вимоги при аналізі суспільства, в якому ці ж сфери перебувають у перманентній взаємодії, тому то і наголошуватимемо як на міждисциплінарності, так і кросдисциплінарності.

Отже, під політологічною теорією ми розумітимемо системне структурно-логічне відображення соціально-політичних явищ, відносин, процесів і взаємодій, які складаються в історичній ретроспективі, метою якої є інтерпретаційна оцінка і узагальнення соціополітичної (універсальної) картини світу із чітким практичним спрямуванням.

Однією із найбільш злободенних тем сучасного нам етапу світової політики є інтеграційні та дезінтеграційні процеси. Юридичні складності до них доклалися особливо після II світової війни, ставши такими собі підмурками. І справа навіть не лише в етнополітичній гамі відносин чи політизації етніностей, маргіналізації груп чи концесуальній сецесії – це лише один з боків фігури. А сама фігура є багатосторонньою, так як сюди належать феномени міжнародних рухів, локальні прояви ідентичності, реальність політики поліетнічної консолідації чи моноетнічної дезінтеграції, симулякризація простору та транснаціональна мімікрія. Сюди можна ще додати імітизацію монолітності, медійну інтернаціоналізацію чи останніми роками популярну *cancel culture*. Безумовно, цей ряд не завершений і не повний, а проблематика надто широка для детальної категоризації, проте обрій приблизно вимальовується.

Вивчення цієї сукупності сьогодні значно ускладнене у зв'язку із довгим переліком обструкцій: мала зосередженість науковців на проблемі; відсутність валідних даних із автократичних режимів, перемінний характер здійснення політики у сфері, що зумовлено політико-економічною кон'юнктурою; засекреченість дійсних даних про шляхи здійснення м'якого та гібридного впливу на суспільства і багато іншого. Для України визначена у статті теорія носить прямо прикладний характер, так як на початку зазначалося про її необмеженість у просторі і часі. Основні твердження можуть використовуватися регіональним лідером щодо квазісателітів, і так само легітимною владою відносно потенційно самоврядних угруповань. Так само правдиво зазначити, що вектори стоять прямо протилежні – мета може стояти як в інтеграції, так і дезінтеграції, залежно від поставленої мети у здійсненні відповідної політики.

Інтеграцію, вважаю, краще тлумачити саме таким способом у широкому плані: «Ми розуміємо інтеграцію як взаємний процес, у якому активно беруть участь окремі особи чи групи та так званий

актив суспільства більшості. Вона охоплює політичні, правові, економічні, соціальні, культурні та комунікативні аспекти». [1]

Сусідній приклад із Республікою Білорусь у її взаємовідносинах із Російською Федерацією, чи особливості взаємовідносин останньої із Республікою Таджикистан, закладають для нас два модулі однієї моделі поведінки. Політика «інституційних ядер» щодо членів Європейського Союзу перебуває на протилежному політичному полюсі. Більш-менш самостійне економічне об'єднання країн Африки без явних швидких політичних перспектив перебуває у третьому боці. Тимчасова стагнація військово-політичних блоків зазнала кризи у зв'язку із втратою провідної ролі гегемона, але перспективи такого типу інтеграції лишаються – це четвертий бік, але їх більше за вказані.

Опозиційне явище можна розуміти так: «...дезінтеграція більше стосується динамічних процесів, зближення зі збільшенням взаємодії або повторного розпаду на складові частини. Чи будь-яке ціле триває вічно? У цьому матеріальному світі ніщо не є постійним. Все проходить цикли з'єднання та розпаду. Наше сонце злилося з космічного пилу і згодом вигорить або вибухне. Ми народилися, зростатимемо і дозріватимемо, а згодом старітимемо і вмиратимемо. Релігії народжуються і занепадають, цивілізації підносяться і занепадають. Зрештою, все стикається з розпадом. Це один із предметів системної науки, і він може пролити світло на залучені процеси». [2]

Перевернувши фігуру додолу, можемо поміркувати про Балкани, спадщину колоніальних імперій, Південно-східну Азію, Африканський континент та інші. Множинність компонентів ускладнює процес контрольованої взаємодії та набуває стохастичного характеру із часом. Прогнозування ускладнюється лише поверхово відомою інформацією про внутрішню діяльність, а дезінтеграція системи часто супроводжується інтеграцією локальних організацій. Іншими словами, загальними відкритими питаннями лишаються граничні межі і час, коли і наскільки далеко процеси зайдуть, проте немає сенсу ставити під сумнів їх неперервний процес.

Протягом усієї своєї історії людство стикається із явищем інтеграції, що має свій відкритий чи латентний, активний чи пасивний, часто амбівалентний за значенням вияв у різноманітних вимірах: соціальному житті, економіці, політиці та іншому, не обмежуючись

також винятково гуманітарною орієнтацією. Крім цього, вже звично на науковому рівні вважати та при цьому академічно розглядати процес у багатоманітних виявах як природний, та як те, що відбувається *in vivo*. Відповідно, ми розглядаємо це явище (і його зворотний бік) як у контексті штучної реалізації (пояснення далі), так і простого зовнішнього спрямування внутрішніх сил, що більше прихильне до виміру *in vitro* (але не ототожнюється). Ці проблеми гостро стоять не лише в контексті філософії історичного процесу, але і в сучасних академічних дослідженнях у зв'язку із накладанням різних за своєю суття явищ та намагання висновувати із різних, на думку автора, явищ як із певної гомогенності, що така насправді не виявляє своєї екзистенції. Тут слід вносити зміни, адаптувати теорію до регіону, рахувати і тільки потім рекомендувати.

Для цього пропоную виділити окрему політологічну теорію, яка зосереджуватиметься на вищенаписаній широкій проблематиці із можливістю модифікації та подальшого дроблення.

Інтеграціоналізм – це теорія в політичній науці, яка передбачає можливість цілеспрямованого впливу на об'єктивні (дез)інтегративні процеси, їх каталізації, заморожування чи провокації соціальних вибухів (екс)імпліцитними агентами з метою досягнення чітко поставлених політичних цілей.

При уважному розгляді хоча б дефініції, постає важливе і критичне питання: яка ж різниця між цим інтеграціоналізмом і теорією (відповідною практикою) у політиці? Політика інтеграції та інтеграціоналізм, яка між ними кореляція?

По-перше, політику інтеграції можна розглядати у контексті об'єктивних інтеграційних процесів, але часто така політика є штучною, і не задовольняє очікувань своїми вихідними результатами. Тобто, ігноруючи реальність, влада пробує сформувати чи розколоти утворення, які історично склалися або роз'єдналися. Багаторазові ітерації насильницького характеру дадуть короткостроковий ефект, а перспектив збереження здобутого чи продовження лінії не буде у зв'язку із імітацією досягнення цілі самими ж групами.

По-друге, політику можемо розглядати і як відносини, і як певну тактику. В останньому випадку, тактика не гарантує успіху, так як відсутня чи не пропрацьована стратегія, яка б співвідносилася

із тією тактикою. Кінець кінцем, досягнення цілей не відбудеться, так як знову ігнорується реальність. Інтеграціоналізм ж є, навпаки, системною візією, яка мусить враховувати спостережувані тенденції, специфічні фактори та ставати у позитивній конотації «соцієтальною еклектикою» у своєму інструментарії та методології.

По-третє, співвідношення інтеграціоналізму із політикою можна розраховувати на рівнях теорія/практика, яка стоїть у прямій взаємозалежності як дорожня карта і наш маршрут. Останній, звісно, може змінюватися під впливом обставин, але поїздка навмання навряд співвіднесеться із стратегічним підходом, яким є перша теорія.

Тож головна теза полягає у виокремленні широкої групи явищ, які умовно позначимо світовими (дез)інтеграційними процесами, які охоплюються всі складові суспільного життя (економіка, право, політика, культура тощо) і які мають об'єктивний характер. Теорію інтеграціоналізму (детально про методи й підходи у цій теорії буде пояснено пізніше) слід вважати *smart power*, коли знання про окремі процеси дають нам можливість асиметрично впливати на рух, докладаючи мінімум зусиль, і отримуючи результат від дій. Проте сьогодні ми спостерігаємо картину, коли ресурси використовуються непропорційно, просто втрачаючи їх, колективний час і провокуючи (ненавмисне) незворотні процеси. Такий стан речей слід негайно змінити, тому що втрати будуть досить серйозні і помітні.

Для України ці дослідження екзистенційно необхідні, тому що саме на їх основі має будуватися політика держави: не лише щодо реінтеграції окремих територій, але і мають формулюватися засади актуальної внутрішньої політики. У світовому масштабі теорія спроможна охопити весь перелічений на початку спектр, і провести важливе якісне зіставлення відмінностей цих процесів хоча б у ключових регіонах (блоках), із подальшою деталізацією і локалізацією. Продовжувати розробку цієї теорії однозначно варто, і пропонувати поглиблену інструменталізацію також, щоб теорія не лишилася відірваною від реальних показників та стану справ. Для цього всі рекомендації, які подаватимуться у теоретичному руслі, мають проходити «стрес-тест» соціологічною базою та актуальними даними про дієвість політичного режиму від країни до країни. Однак саме це виокремлення спроможне закласти початок нових,

предметних і корисних досліджень у політології, які ставитимуть базами для національних політик.

Висновки. Отже, політологічною теорією є системне структурно-логічне відображення соціально-політичних явищ, відносин, процесів і взаємодій, які складаються в історичній ретроспективі, метою якої є інтерпретаційна оцінка і узагальнення соціополітичної (універсальної) картини світу із чітким практичним спрямуванням. Таке розуміння цілком співвідноситься із авторською пропозицією.

Вивчення сукупності інтеграційних процесів сьогодні значно ускладнене у зв'язку із довгим переліком обструкцій: мала зосередженість науковців на проблемі; відсутність валідних даних із авторитарних режимів, перемінний характер здійснення політики у сфері, що зумовлено політико-економічною кон'юктурою; засекреченість дійсних даних про шляхи здійснення м'якого та гібридного впливу на суспільства і багато іншого. Для України теорія носить прямо прикладний характер, так як на початку зазначалося про її необмеженість у просторі і часі. Основні твердження можуть використовуватися регіональним лідером щодо квазісуб'єктів, і так само легітимною владою відносно потенційно самоврядних угруповань. Так само правдиво зазначити, що вектори стоять прямо протилежні – мета може стояти як в інтеграції, так і дезінтеграції, залежно від поставленої мети у здійсненні відповідної політики.

Інтеграціоналізм – це теорія в політичній науці, яка передбачає можливість цілеспрямованого впливу на об'єктивні (дез)інтеграційні процеси, їх каталізації, заморожування чи провокації соціальних вибухів (екс)імпліцитними агентами з метою досягнення чітко поставлених політичних цілей.

Відмінно, політику інтеграції можна розглядати у контексті об'єктивних інтеграційних процесів, але часто така політика є штучною, і не задовольняє очікувань своїми вихідними результатами. Її можна трактувати і як відносини, і як певну тактику. Інтеграціоналізм ж є, навпаки, системною візією, яка мусить враховувати спостережувані тенденції, специфічні фактори та ставати у позитивній конотації «соціетальною еклектикою» у своєму інструментарії та методології. Крім цього, співвідношення інтеграціоналізму із політикою можна розраховувати на рівнях теорія/практи-

ка, яка стоїть у прямій взаємозалежності як дорожня карта і наш маршрут. Останній, звісно, може змінюватися під впливом обставин, але поїздка навмання навряд співвіднесеться із стратегічним підходом, яким є перша теорія.

Надалі слід продовжити операціоналізацію теорії, виділення ключових категорій, пропонувати нові методи, виходячи із наявної емпіричної бази, провести зіставлення відмінностей виявів наслідків інтеграції по блоках (регіонах) та інше. Поле для досліджень і пошуків є досить просторим, і результати можуть використовуватися як у теоретичній сфері, так і на практиці: в першу чергу, за провадженням національних політик.

Artem Oliinyk

Research assistant of APS Ukraine

Student of the Faculty of Philosophy (political science department), Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

E-mail: artempetrivtsi16@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0847-6869

THE INTEGRATIONALISM AS THE NEOTERIC POLITICAL SCIENCE THEORY

The study proposes the author's political science theory, which allows to objectively analyze, predict and interpret various manifestations of integration processes of modern times in their multidimensionality, following the challenges of time. It is worth noting the functionality of the theory both in space and time, because the basic postulates apply to integral systems, rather than individual phenomena or their practical manifestations. Extended tools and focus on specific issues allow us to argue about the prospects for expanding the theory and the active application of its approaches among academia. This is especially true in the field of modification, as specific political, economic, or cultural factors can adjust the clarity of the theoretical construct. The distinction between integrationalism and integration policy and possible related concepts is distinguished and explained, which makes it possible to reasonably proceed from criticism and rationally explain the need for an approach as a holistic theory (or one that is progressive), without claiming to

absolutize the idea in the sphere of political-power relations. The author's definition of neologism is given and further understanding of the theory in the modern context is offered; there are no territorial or regional restrictions on the theory. Temporal segments are defined by the author according to the age of existence of political science itself as a boundary to avoid non-biased criticism.

Key words: *integrationalism, political science theory, institutional process, political-power relations..*

Список використаних джерел

1.Auszüge aus „Integration : 204 Berliner ausländischer Herkunft geben Auskunft. Positive Migrationsverläufe von Migrantinnen und Migranten in Berlin. Ein Umfrageprojekt .- Berlin : ARiC Berlin e.V., 2001. - S. 3-4

2.Dahl, Arthur Lyon. The Systems Science of Disintegration and Integration – 2017

3.John S. Dryzek, Bonnie Honig, and Anne Phillips. Overview of Political Theory, The Oxford Handbook of Political Science – 2011

4.Márton, P. (2018). 'Europe's Crises: Preparing to Study Disintegration', Journal of Contemporary European Research 14 (3): 273-280.

5.Turchin, Peter, 2010. Political instability may be a contributor in the coming decade. Nature, vol. 463, Issue 7281, p. 608. (4 February 2010).

РОЗДІЛ III.

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ

Василь Ткаченко

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
академік АПН України

РОСІЯ: ПЕРЕДЧУТТЯ ФАШИЗАЦІЇ

У статті йдеться про триваючий і набираючий обертів процес фашизації Росії. На це звертають увагу російські опозиційні політики й ліберально мислячі аналітики-науковці. З боку України закономірним є відстеження зрушень у суспільно-політичній думці Росії. Цілепокладання даної статті – визначитися із тим, який суспільно-політичний устрій встановився в РФ і наскільки він є легітимним за критеріями демократії, або ж навпаки – наскільки він є тотожним критеріям автократії, що еволюціонує в бік фашизації.

Ключові слова: демократія, авторитаризм, фашизація Росії, сталінізм, фашизм, нацизм, «ніколи більше», «якщо треба – повторимо».

Важко що-небудь заперечити Соломоновій мудрості: «Від усякої праці є прибуток, а від марнослів'я – лише збиток» (Притчі 14:23). Потік найрізноманітніших текстів навколо персони президента РФ Володимира Путіна в світовому інформаційному полі наростає. Більше того – путінологія утверджується як дослідницький напрям. Однак насторожує те, що в основі нехитрої методології викладу лежить спрощена передумова: мовляв, щоб зрозуміти самодержавство, слід зрозуміти самодержця.

А тим часом в реальному суспільному житті постають проблеми, які вимагають відповіді «тут і тепер», і то не абстрактно, а в контексті злочи дня. Так, на думку професора Колумбійського університету Тімоті Фрая, в американському національному дискурсі

стосовно Росії «ми зайве перебільшуємо вплив особистості на шкоду іншим факторам – ця упередженість не лише викривила наш погляд на російську політику, але й зміцнила ключову тезу Кремля, а саме тезу про незамінність Путіна для російської політики. Щоб краще зрозуміти російську політику нам слід відволіктися від особистості Путіна, визначити які спільні риси у Росії з іншими автократичними режимами й проаналізувати важкі компроміси, з якими стикається Кремль у різноманітних питаннях, від фальсифікації виборів і репресій, до пропаганди і зовнішньої політики»[38].

На що націлює аудиторію американський професор? Насамперед, вважає він, щоб краще зрозуміти російську політику нам слід поміркувати над тим, як саме суспільство і соратники підтримують Путіна і одночасно кидають виклик його правлінню. Назагал, як на мою думку, *судження слушне за однієї неодмінної умови – необхідно мати уявлення про те, якому ж політичному режиму кидається виклик. Тобто, визначитись із тим, який суспільно-політичний устрій встановився в країні й наскільки він є легітимним за критеріями демократії, або ж навпаки – наскільки він тотожний критеріям автократії* (Тут і далі курсив мій – Авт.)

Друге застереження: Кремль намагається провадити авторитарну політику, прикриваючись демократичним декором. Тобто, йдеться про гібридну інформаційну й репресивну політику. Останні вибори до Державної думи РФ 17-19 вересня 2021 р. – яскраве тому свідчення. Той же Тімоті Фрай констатує: «Хоча Кремль позиціонує путінську Росію як унікальний витвір з боку вищої міри талановитого лідера, *Путін стикається із необхідністю йти на ті ж самі компроміси, на котрі змушені йти інші автократи*: використовувати корупцію для винагороди своїх друзів, але не настільки, щоб зруйнувати свою економіку і спровокувати протести. Маніпулювати ЗМІ, але не настільки, щоб люди перестали зважати на них. Використовувати антизахідну пропаганду, щоб сколихнути базу, але не настільки, щоб спровокувати конфлікт. Обдурювати на виборах, щоб забезпечити собі перемогу, але не настільки, щоб це продемонструвало його слабкість. Зміцнювати служби безпеки, але не настільки, щоб вони могли його повалити. Утискувати своїх політичних опонентів, але не допускати масових протестів» [38].

Отже, проблемою проблем залишається визначення сутності суспільно-політичного устрою Росії з урахуванням перспектив чи то його консервації, чи то вірогідності подальшої трансформації та транзиту політичної влади. Проблема не з простих: сучасні політичні режими дедалі частіше стають гібридними, звичні для нас світоглядні засади – лібералізм, консерватизм, націоналізм – втрачають свої класичні контури, а засадничі цінності й принципи провідних світових потуг підлягають мутації й адаптації до зовнішніх викликів.

Визволення через покаяння

Відповідь на поставлене запитання – про сутність політичного режиму в Росії та вірогідність його трансформації неможливо дати в одній статті. Це проблема для цілеспрямованої роботи впродовж тривалого часу. І все ж будь-яка постановка проблеми розпочинається із визначення системи координат. Так у 2014 році в оцінці українсько-російських відносин системними для мене стали дві осі координат: Росія як «агресор» і Україна як «жертва агресії». Точка перетину цих координат зберігається й по цей день як відправна. Коли ж мова йде про оцінку перспектив трансформації суспільно-політичного устрою Росії, тоді на перший план виходять дві інші осі координат: «демократія» й «авторитаризм». І якими б не були діалектичні переплетіння різноманітних суспільних тенденцій, маємо тримати в полі зору саме цю точку відліку.

Авторитаризм, як засвідчує історія XX століття, у своїх екстремальних варіантах знаходив своє вивернення у відверто тоталітарних моделях: радянського сталінізму, італійського фашизму й німецького нацизму. У резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року було проведено лінію на ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера й радянської політики Сталіна як явищ одного і того ж порядку. Європа пройшла етап покаяння своєї вини за розв'язування Другої світової війни і проголосила принцип «newer again» – ніколи більше. В той же час російське керівництво однозначно відкинуло факт своєї відповідальності за розв'язання війни, посилаючись на факт виключної участі Радянського Союзу у розгромі німецького фашизму. А це, мовляв, дає

своєрідну індульгенцію Росії від жодних звинувачень щодо минулих і сучасних злочинів проти людяності. Більше того, в країні культивується гасло: «если надо – повторим!».

Тобто, не пройшовши до кінця процес «покаяння» (згадаймо фільм Абуладзе!), Росія відрізала собі шлях до визнання російським народом принципу політичної відповідальності за своє минуле, сучасне й майбутнє. А це не проходить даремно. Злобу дня нинішньої Росії становить розв'язання дилеми: 1) у якій мірі ми можемо говорити про демократію в Росії, і 2) в якій мірі авторитарний режим путінізму уже еволюціонував у бік його фашизації?

І тут досвід західних ліберальних країн у подоланні спадщини фашизму і нацизму важко переоцінити. Колективний Захід дійшов принципу «*newer again*» не так просто і не відразу. Насамперед, слід було відмовитися розглядати «націонал-соціалізм» Гітлера, тобто – нацизм, як щось окреме, що не має жодного відношення до «ліберальної демократії». А такий гріх був досить укоріненим у повоєнні часи холодної війни. Саме тоді Сполучені Штати Америки виступали в ореолі світоча ліберальної демократії й оплоту боротьби проти тоталітарних режимів – як нацистського, так і комуністичного штибу. За свідченням члена Британської академії, професора Нью-Йоркського університету Крейга Калхуна, що очолював у 1999-2012 рр. Раду з суспільних наук (Social Science Research Council), ідеологічна установка на відмежування ліберальної демократії від сталінізму і нацизму в післявоєнні роки значимо деформувала саму сутність бачення проблеми щодо витоків тоталітаризму. Американські теоретики намагалися всіляко довести, що «нацизм – це взагалі не наша проблема: нацизм – це був традиційний рух, недобрий середньовічний атавістичний рух, який виник десь із минулого». В результаті дослідники були зорієнтовані на своєрідне соціальне замовлення: треба було відокремити Захід від нацизму. Нацизм, мовляв, виріс не з сучасності, ми не маємо нічого спільного з нацизмом. І, більше того, наступний крок – нацизм дуже схожий на сталінізм, на інші тоталітарні режими, які ми знаходимо далі і далі на Схід від нас. Це інші, це – не ми... Тому треба було заперечувати західне і цілком сучасне походження нацизму. Величезні зусилля пішли на те, щоб довести, що нацизм є аберацією, що він не має нічого спільного з сучасністю, що, звичайно ж, було не так» [10].

Задля визволення людської свідомості від злочинів минулого XX століття (радянського сталінізму, італійського фашизму та німецького нацизму) слід було пройти через відповідальний період катарсису – духовного очищення в процесі переосмислення історичного досвіду. Відповідно до рішень Потсдамської конференції щодо «денацифікації» (подолання нацизму), у 1945 році понад четверть мільйона осіб з нацистським минулим було заарештовано, усі структури нацистської партії NSDAP були розпущені, а їхнім членам було заборонено обіймати державні посади. Для тієї частини населення, яке нібито нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, було організовано примусові екскурсії у концтабори. Кожен повнолітній німець мав бути підданий ретельній процедурі перевірки.

Однак на практиці усі ці процедури наштовхнулося на значну протидію німецького суспільства й так чи інакше саботувалися. Процес подолання нацистського минулого затягувався, у свідомості німецького обивателя панував хаос. Назагал жителі Німеччини поринали у стан співчуття до самих себе, шукаючи аргументів для самовиправдання. Перебуваючи у пограничному стані своїх моральних і фізичних сил, вони відмовлялися визнати свою відповідальність за жахіття нацистського режиму.

І тоді на повен зріст постала проблема забезпечення належної інтелектуальної роботи з населенням, підвищення рівня культури їхньої національної пам'яті. І тут ключову роль відіграв відомий німецький філософ Карл Ясперс. Написана ним книга «Питання про провину» відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації. Філософ відверто визнав злочини нацистів і виступив із зверненням до своїх співвітчизників покаятися і визнати політичну відповідальність за масове вбивство людей.

Виступивши проти тези про «колективну провину» всього німецького народу, Карл Ясперс виділив чотири види провини, котрі мав усвідомити широкий загал населення. Перший вид – кримінальна провина тих, хто здійснив злочини проти людяності. Другий вид – політична провина, суть якої зводиться до визнання того, що «усі відповідальні за те, як ними правлять». Третій вид – провина, яка передбачає моральну відповідальність людини за її власні вчинки, навіть якщо вони здійснювалися за наказом згори.

І, нарешті, четвертий вид – провина метафізична, що пов'язана із відмовою стати на перешкоді злочину, свідком якого ти став. Ясперс наполягав на тому, що назагал, крім нацистських злочинців, що заслуговують на кримінальну відповідальність, пересічні люди можуть нести лише чітко градуйовану – політичну, моральну та метафізичну – відповідальність. Тобто – реальна зміна у суспільній свідомості відбувається не інакше, як через кожну окрему людину [33].

Під впливом Ясперса у Німеччині поступово приходило розуміння того, що «визволення» від нацизму не могло статися притьмом одного дня 8 травня 1945 року, бо процес самоусвідомлення мав прийти через процес духовного покаяння і визволення від нав'язаної нацистами системи цінностей. А це вимагало часу й копіткої цілеспрямованої праці. Тож ще й у 1960-х роках у німецькому суспільстві не відбулось чіткого розуміння витоків нацизму: як політики, так і науковці Заходу ухилялися пов'язувати появу нацизму із кризою ліберальної демократії. А відтак загроза реінкарнації нацизму висіла над колективним Заходом як «дамоклів меч».

У цій непростій ситуації післявоєнної Європи слід віддати належне німецькому філософу Теодору Адорно, котрий ще у 1963 році волав: «націонал-соціалізм не мертвий», і не про «просочування» націонал-соціалізму в ліберальну демократію йдеться. Мова має йти про те, що витoki нацизму є наслідком реальних проблем, що виникають із кризи самої системи сучасної ліберальної демократії: «Те, що фашизм продовжує жити, те, що опрацювання минулого, про яке тільки говорять, до сих пір не вдалося, те, що воно виродилося в карикатуру – пусте і холодне забуття, пов'язано з тим, що ще продовжують існувати об'єктивні суспільні передумови, з яких фашизм зріс. Його сутність неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей. Економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними» [1]. В такий спосіб, під тиском обставин, застерігав Адорно, нацизм відроджується знову і знову, а відтак цьому процесу можна покласти край лише комплексними зусиллями удосконалення

суспільних відносин і піднесення рівня політичної культури.

Зокрема вихід із становища Теодор Адорно вбачав у подальшій активізації діяльності політичної педагогіки, розгортанні широкої мережі політичної освіти. Важливий напрям просвітницької діяльності, зауважував він, – нагадувати людям про те, що «явні й замасковані фашистські новації приносять Європі війну, страждання й нужду в системі, заснованій на насильстві, і, врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи». Ще одна актуальна проблема: а хто ж буде виховувати кадри «політичної педагогіки»? Тут, як відомо, вирішальне слово залишається за самим життям: «Минуле буде опрацьована лише тоді, коли вдасться подолати самі причини подій минулого. Лише тому, що ці причини продовжують діяти, чари минулого досі не розсіяні» [1].

Велетенські зусилля західнонімецької громадськості обійшли стороною регіон Східної Німеччини. У НДР запанувало радянське бачення процесу денацифікації Європи. Тут утверджувалася своя комуністична логіка: мовляв, Радянський Союз, поборовши нацизм, тим самим уже в травні 1945 року визволив німецький народ від тиранії. Відтак громадяни НДР жили в державі, яка визначала себе «антифашистською», ніхто із східних німців не повинен був відчувати себе відповідальним за злочинний націонал-соціалістичний режим Гітлера. Тож ніякого переосмислення й не потребується: хто переможець – той і правий.

На масовому рівні у східнонімецькій державі поступово розповсюджувалося уявлення про те, що нацисти були лише у Федеративній Республіці, тоді як населення Східної Німеччини завжди було побіч визволителів. Яскравим прикладом була відповідь учениці однієї із шкіл на запитання: «Хто виграв Другу світову війну?». Відповідь була такою: «Радянський Союз і НДР». Отже, духовного катарсису, очищення від гріхів минулого – в радянській зоні окупації не сталося, а можливість втілення в життя антифашизму була просто упущена [29].

Тим часом 1960-ті роки у Федеративній Республіці Німеччини стали перехідним періодом у переосмисленні нацистського минулого. Виросло нове покоління, переконане, що націонал-соціалістичний режим Гітлера міг бути подоланий лише зовнішніми силами. Речник цього покоління федеральний канцлер Віллі Брандт

уже вважав себе главою не «переможеної», а «звільненої Німеччини». У грудні 1970 р. він став на коліна перед пам'ятником Варшавського гетто й попросив прощення. Тим часом цей його крок ще не знайшов широкого схвалення. Тож потребувалось цілих 40 років, щоб федеральний президент Німеччини Ріхард Вайцзекер у своїй промові 8 травня 1985 року затвердив тезу, з якою погодилась би більшість західнонімецького суспільства. Визволення «від людиноненависницької системи націонал-соціалістичної тиранії», що відбулося 8 травня 1945 року, поклато лише початок тривалого процесу визначення світоглядних орієнтирів. Сорок років довелося йти німцям до пізнання і усвідомлення самих себе, аж поки «нове покоління взяло на себе політичну відповідальність. Молоде покоління не відповідає за події минулого. Але воно відповідає за те, який урок буде винесено із нього історією» [24].

На переконання Вайцзекера, немає такої людини, таких країн, які могли б претендувати на абсолютну моральну досконалість. Нідє правди діти – уроки Другої світової війни показали, що на шляху до цієї катастрофи рушійною силою став Гітлер. Він підбурював і використовував масову істерію. Слабкі сили німецької демократії не були спроможні зупинити його. Західні європейські держави теж були не без вини: своєю слабкістю вони сприяли фатальному розвитку подій. Америка у свою чергу теж виявилася не на рівні виклику: вдавшись у тридцяті роки до ізоляції вона не вчинила жодного впливу на хід подій у Європі. А що вже стосується Радянського Союзу, зазначав Вайцзекер, то його політику неможливо виправдати жодним чином. Договір Молотова-Ріббентропа «було укладено з тим, щоб дозволити Гітлеру вторгнутися в Польщу. Керівництво Радянського Союзу повністю усвідомлювало це... Це не применшує вини Німеччини, що стосується початку Другої світової війни. Радянський Союз був згоден з війною між іншими народами, щоб отримати свою частку здобичі. Але ініціатива виходила від Німеччини, а не від Радянського Союзу» [24].

Сталось так, що Радянський Союз не визнав своєї міри відповідальності за розв'язування Другої світової війни. Під впливом комуністичної пропаганди радянські люди ототожнювали роль своєї країни лише як визволителя Європи від нацизму, не визнаючи факту встановлення зони комуністичної окупації Східної Європи. І це принесло свої гіркі плоди. Агресія Росії як наступниці СРСР

проти України в 2014 році засвідчила спадкоємність імперських зовнішньополітичних устремлінь Кремля. І на цей виклик консолідованому Заходу слід було належним чином реагувати.

Відтак німецька дипломатія, як і решта консолідованої Європи були поставлені наразі в некомфортні умови. Як поставитись до агресора: і до СРСР, що взяв участь у «четвертому поділі Польщі», і до його наступниці Росії, що нині вчинила акт агресії проти України? Голова Бундестагу Норберт Ламмерт оцінюючи результати Другої світової війни, вдався до такого формулювання: «Наші думки й повага повинні бути спрямовані насамперед до тих, хто з велетенськими втратами поклав кінець націонал-соціалістичному пануванню терору – як в рядах західних союзників, так і на стороні Червоної Армії». Тобто, союзники антигітлерівської коаліції у його виступі бути розділені на західних союзників, котрі були названі першими, і, в другу чергу, Червону Армію. Тим самим півкроку до лінії розмежування вкладу СРСР і західних союзників в утвердження повоєнного устрою у світі було зроблено. По бік СРСР – утворення НДР, по бік Заходу – становлення ФРН. Однак цим справа не закінчилася. Другу, але вже «об'єднуючу» версію виклав із свого боку міністр закордонних справ ФРН Вальтер Штайнмайер: «Росіяни, німці, і всі народи Європи об'єднані спільним гаслом *«ніколи більше»* й загальною відповідальністю за мир в Європі» [29].

Як засвідчує хід історії, Штайнмайер, при всій повазі до його країни, у своїй оцінці видавав бажане за дійсне: Володимир Путін у цей час уже жорстко дотримувався іншого гасла: *«можемо повторити»*. Відомий російський експерт, член Вільного історичного товариства Дмитро Дубровський висловився з цього приводу чітко й однозначно: «Вони [нинішня російська верхівка] хочуть продовжувати війну. Мені здається, ключове слово тут, Європа живе під гаслом *«ніколи більше»*, а ось ця частина агресивної російської еліти живе під гаслом *«можемо повторити»*. Мені здається, ці два гасла добре показують ту напругу в історичній політиці, яку ми наразі маємо» [25].

Отже, в особі ліберальних російських науковців знаходимо одностайності. Поки що ця точка зору не є в Росії домінуючою, але вона прозвучала. І це вносить у суспільну свідомість хоч якусь частку оптимізму.

Звивисті шляхи десталінізації

Яскравим свідченням зрушень у суспільній свідомості Європи може бути уже згадуване нами положення резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року про ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Така постановка проблеми у євродокументі, як і будь-яка інша інтерпретація на високому політичному рівні, заслуговує на належну увагу з боку представників науки. Тим часом на цьому напрямі політичні діячі вже в котрий раз потіснили науковців. В силу нинішнього геополітичного протистояння провідні політики спрямували обговорення резолюції в русло «історичної політики», що стала дедалі виразніше набувати рис війни історичної пам'яті. Та й чи могло бути інакше, коли з боку Росії обговорення «уроку історії» очолив сам президент РФ Володимир Путін: лише в грудні 2020 року він порушив у своїх виступах історичну тематику п'ять разів. Справжні тобі «п'ять путінських ударів» щодо осмислення уроків Другої світової війни.

Далі – більше: 2 липня 2021 р. в Росії було оприлюднено Стратегію національної безпеки, що викликала широкий міжнародний резонанс. Так, за оцінкою британського щотижневого журналу *The Spectator*, положення стратегії являють собою своєрідний «хрестовий похід щодо політизації й поляризації усіх аспектів російської культури. Це стратегія не безпеки країни, а безпеки її керівництва: документ спрямований на мобілізацію російської нації, навіть самої російської ідентичності, проти західних «лякал» всередині країни і за рубежем». Більша частина стратегії сприймається як параноїдальна звинувачувальна критика на адресу «внутрішніх і зовнішніх» ворогів Росії. Найчастіше ці загрози згадуються на багатьох сторінках, присвячених культурі, історичній правді, духовним і моральним цінностям. Російське суспільство мобілізується на боротьбу із дестабілізуючим впливом США та їх союзників, що прагнуть повернути собі глобальну гегемонію. На противагу цьому російські політики намагаються зобразити глобальну роль Росії як майже революційну, покликану захистити традиційні цінності культурної й історичної пам'яті, захистити «культурний суверенітет» «справжньої Європи».

Завдання, визначені в стратегії, втілюються в законодавчі акти, покликані покласти край діяльності «внутрішніх деструктивних сил» та підтримати контрольовані державою ЗМІ задля утвердження російських цінностей. Йдеться також про посилення фінансування молодіжних клубів «патріотичного спрямування», про контроль над загальнодоступним історичним наративом, про підтримку церкви й релігії. Політика консолідованого Заходу зображується як екзистенціальна загроза, спрямована на знищення російської ідентичності – чи то індивідуальної, чи національної: «Це цілеспрямоване змішування національної, державної й особистісної ідентичності працює на те, щоб підпорядкувати права особи й запити країни потребам держави. Ця стратегія є також частиною все триваючої кампанії російського уряду щодо мобілізації росіян проти загальносвітових концепцій, таких як верховенство закону і демократія, які зображуються як агресивне насаджування західних цінностей. Посилення контролю служб безпеки над раніше відкритими російськими університетами, придушення опозиційних політиків і ЗМІ, а також агресивне занесення в «чорний список» основних програм обміну з учбовими закладами США і Великобританії – усе це дії, спрямовані на ізоляцію й відчуження росіян від Заходу» [39].

В загальному ряду реалізації курсу на посилення ролі служб безпеки, на пленарному засіданні Державної Думи ще 9 червня 2021 року було прийнято закон про заборону отождолення дій СРСР і фашистської Німеччини. Йдеться про заборону на публічне прирівнювання цілей, рішень і дій керівництва СРСР, командування й військовослужбовців з цілями, рішеннями і діями керівництва нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Крім того, законом забороняється заперечувати вирішальну роль радянського народу у розгромі нацистської Німеччини й гуманітарної місії Радянського Союзу при звільненні країн Європи. Під публічністю в законі мається на увазі висловлення подібної точки зору під час виступу на публіці, у різноманітних творах, в засобах масової інформації, в тому числі й інформації, розміщеної в інтернеті. За словами однієї із ініціаторів проекту закону Олени Ямпольської, закон покладе край «вакханалії наклепів навколо великої Перемоги» [6].

Як тут утриматися від слів «вождя народів» Йосипа Сталіна: «жити стало краще, стало веселіше»? А тим часом резолюція Євро-

парламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» передбачала не «нагнітання вакханалії» – йшлося про те, що засудження гітлерівського нацизму логічно передбачає таке ж засудження сталінізму. Тим більше, що Німеччина подала приклад того, як здійснюється денацифікація. Тож залучення набутого Європою досвіду могло б привести до ефективних кроків у напрямі десталінізації та декомунізації в СРСР. Бо те, що відбулось за часів Микити Хрущова, виявилось короткостроковим і малоефективним. Тоді у лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС у доповіді Хрущова «Про культ особи і його наслідки» хоч і були перераховані злочини сталінського режиму, однак головна причина людських трагедій була зведена до особистості Сталіна: «все було підпорядковано сваволі однієї особи». Щоправда були й позитивні зрушення – до кінця року із заслань і таборів було звільнено декілька мільйонів людей. А ще після XXII з'їзду партії у 1961 р. із Мавзолею було винесено тіло Сталіна, перейменовані міста й вулиці, демонтовані його численні пам'ятники.

Тим часом після фактичного усунення Микити Хрущова від влади у жовтні 1964 р. навіть ця обмежена політика десталінізації стала поступово згортатися. У цьому ж році активізувалася лінія на «переведення стрілки» від засудження сталінізму у бік боротьби з німецьким нацизмом: у заяві радянського уряду від грудня 1964 р. увага акцентувалася на такому: «Винуватці жажливих злодіянь в жодному разі ні за яких обставин не повинні уникнути справедливої відплати... Ні з чим не порівняні злодіяння фашистських убивць, що прагнули знищити цілі народи». Олександр Солженіцин коментує ці слова заяви таким чином: «Це – до того, щоб у ФРН не дозволити застосовувати строків давності через двадцять років. Лиш тільки самих себе судить не хочеться, хоча ж і "прагнули знищити цілі народи"». Натомість, продовжує Солженіцин, «у нас багато друкується статей про те, як важливо покарати західнонімецьких злочинців, що втекли. Є просто спеціалісти по таким статтям: яка моральна підготовка мала бути здійснена нацистами, щоб масові вбивства здалися їм природними й моральними» 26].

І от в руслі тихої реабілітації сталінізму відбувається хворобливий процес: законодавці наполягають на тому, що не вони ж здійснювали репресивні вироки, а виконавці – у тому, що не вони ж видавали ці нелюдські закони. А охорона, мовляв, взагалі не зна-

ла хто за що сидить. З цього приводу Солженіцин зазначає: «Так слід було дізнатися, якщо ви люди! Тому ви й злодії, що не мали ні громадянського, ні людського погляду на людей, котрих охороняли. А хіба не було інструкцій і у нацистів? А хіба не було у нацистів віри, що вони спасають німецьку расу? Та й наші слідчі не запнуть-ся (уже не запинаються) відповісти: а навіщо ж ув'язнені самі на себе показували? Слід було б, мовляв, твердо стояти, коли ми їх кували! А навіщо ж донощики повідомляли брехливі факти? Адже ми опиралися на них, як на показання свідка... Але переполох швидко закінчився. Ні, відповідати нікому не доведеться. Розбирати нікого не будуть» [26].

А тим часом у радянському суспільстві набирали ходження просторікування що, мовляв, люди із системи НКВС після викриття культу особи Сталіна пішли трудитися на підприємства, стали активістами, а то й секретарями парторганізацій, а в разі люстрації їх персональні справи будуть розбирати й майже що звинувачувати. А за що розбирати? За те, що ретельно виконували усі вказівки, що йшли згори? А відтак потерпати за тих, хто ці вказівки давав? То ж краще про це не згадувати: «Можливо ось штати трохи де-не-де скоротилися, аж ось перетерпіти – і розширяться! А поки гебісти, хто ще не дослужив до пенсії чи кому слід до пенсії добрати, пішли в письменники, в журналісти, в редактори, в лектори-антирелігійники, в ідеологічні працівники, а хто – в директори підприємств. Змінивши рукавички вони, як і раніше, будуть нас вести. Так і надійніше... А в архівних управліннях поки, не поспішаючи, проглядають і знищують усі зайві документи: розстрільні списки, постанови на ШИзо [штрафной изолятор] і БУРи [барак усиленного режима], матеріали табірних слідчих дій, доноси стукачів, зайві дані про Практичних Працівників і конвоїрів. Та й у санчастині, і в бухгалтерії – скрізь знайдуться зайві папери, зайві сліди...». І все це не пройшло даремно: «Тому то у серпні 1965 року з трибуни Ідеологічної Наради (закритої наради щодо Спрямування наших умів) і було проголошено: «Пора відновити корисне і правильне поняття ворог народу!» [26].

Про яке покаяння і духовний катарсис тут може йти мова? А радянських людей між тим зводили до рівня «табірного порошу». І, за словами Солженіцина, «допоки ми в собі не подолаємо цього порошу, – не буде на землі справедливого ладу – ні демократично-

го, ні авторитарного». А тим часом уже в 1970-ті рр. в радянських фільмах знову став з'являтися образ Сталіна в позитивному контексті. Цю тенденцію в другій половині 1980-х рр. призупинила горбачовська перебудова. Проте з приходом до влади Володимира Путіна в Росії розпочалася друга хвиля реабілітації Сталіна. У травні 2021 р. 56% уже росіян були згодні з тим, що «Сталін був великим вождем», 14% респондентів дотримуються протилежної точки зору (за даними КМІС для України ці показники складають 16% і 40% відповідно). Тим самим суспільна думка Росії засвідчила вкрай низький рівень громадянської зрілості. Ці дані наводять на думку про те, що проблему десталінізації (а ширше – декомунізації) не вдасться вирішити в короткостроковій перспективі – це надто тривалий процес справжньої зміни поколінь [17].

Тим не менше, було б неправильно звалювати всі гріхи на особу Путіна. Проблема десталінізації значно глибша – йдеться про зрушення в свідомості мільйонів людей. Тут знову ж таки нам може стати в пригоді уже цитоване вище судження Теодора Адорно про те, що сутність тоталітарного режиму неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей. Існуючий у країні економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від обставин, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих обставин і змиритися з ними [1].

Отже при оцінці процесу десталінізації слід уникати скочування до русофобії. В контексті зазначеного й політична свідомість росіян не може розглядатися нами як масова інфантильність чи безвідповідальність, оскільки їхня поведінка пов'язана скоріше із штучною затримкою політичної культури з боку владних структур, нав'язування ними відчуття розпачі й безпомічності серед населення. За оцінкою директора «Левада-Центру» Льва Гудкова корінь зла таїться в тому, що російське суспільство вийшло із економічної зрівнялівки й розподільчої організації повсякденного життя. Наразі воно у значній мірі зберігає державно-патерналістські уявлення. Сенс існування людей зводиться до вимушеного пристосування до свавільної держави, що визначає рамки повсякденного існування.

За останні тридцять років інституціональна система Росії змінилася вкрай нерівномірно – швидше за все трансформувалися ринкові відносини, система комунікації, масова культура, стандарти споживання (рівень життя значно піднявся й змінився, особливо у мегаполісах), а от «взаємини влади й обивателя, адміністративна і поліцейська сваволя, суд, що повністю залежний від влади, політична поліція, масова школа й інші інститути залишилися по-суті колишніми. Тому раціональність життєдіяльності зводиться до стратегії пасивної й понижуючої адаптації до репресивної держави. Як і за часів Щедріна, максими виживання – «слід терпіти», «не висовуватись», «годити», «вуха вище лоба не ростуть», «не підмажеш – не поїдеш» тощо. В 1990-ті роки, до встановлення авторитарного режиму Путіна, люди здавались більш самостійними й підприємливими (були змушені до того), нині – більш залежними чи купленими владою. Тому мова може йти, як мені здається, не про інфантильність, а про цинізм, причому – масовий, зверху донизу» [13].

Наразі ми є свідками того, що українці, на відміну від росіян, у масі своїй подолали спадщину сталінізму. І в цьому полягає принципова відмінність між двома народами. Яскравою ілюстрацією цього феномену може послужити ставлення росіян і українців до постаті Сталіна: тезу «Сталін був великим вождем» підтримують 56% росіян і лише 16% українців. Пояснює цей момент російський соціолог Олексій Левінсон таким чином: «Відразу після розпаду СРСР і в Росії, і в Україні були сильні антисталінські настрої, що склалися в епоху гласності, коли стали широко відомі його злочини. Потім у Росії ідеї гласності лягли не в масть, а в українському суспільстві навпаки усе більше людей не хотіли прощати Сталіну голодомор. Тому негативні почуття на його адресу і нині в українців більші, ніж були у росіян двадцять років тому. В подальшому українці змінювали своїх лідерів одного за іншим, а росіяни тримаються за одного і того ж усі ці роки, і тому у них відчувається попит на фігуру «великого вождя» як опору в минулому для нинішнього. Росіян його велич [вождя] підносить їх у власних очах, для українців цього немає. Різниця в тому, що для нинішніх росіян Сталін – вождь їхньої країни, оскільки в Росії символічне ототожнення з Радянським Союзом в путінську епоху вельми заохочується, а в Україні тенденція протилежна, і визнавати Сталіна «своїм» вони не

хочуть». До того ж, зазначають аналітики Левада-Центру, у росіян стосовно персони Сталіна переважає повага (45%), на другому місці – байдужість (28%), на третьому симпатія (10%). Серед українців більш поширеними є нейтральні і негативні почуття: байдужість (34%), відраза й ненависть (17%), неприязнь і роздратування (16%) [17].

Що вже говорити про негативне ставлення українців до персони нинішнього президента РФ Володимира Путіна – таких 81%, а позитивно до нього ставиться лише 15% респондентів [2].

Одержимість Україною

У своїй політиці Володимир Путін враховує цей феномен – екзистенційного виклику України в подоланні сталінізму та його пережитків. Тож з боку Кремля відбувається масова кампанія по дискредитації українців як народу в очах російської громадськості. Особливого пресингу зазнала російська громадська думка після агресії Росії проти України в 2014 році. На поверхневому декларативному рівні ставлення росіян до України було здебільшого позитивним, хоча й різко відрізнялося у негативному ставленні до жителів Західної України, на відміну від мешканців Сходу України. Що ж стосується ставлення до урядових кіл України, зазначає Лев Гудков, то воно формувалося Кремлем як агресивно негативне. Київська влада зображується винуватцем ескалації насилля й військових дій на Донбасі: «Під дією пропаганди спливали етнічні передсуди й ксенофобські стереотипи сприйняття українців. Події на Майдані сприймаються як «народне повстання» проти корумпованого режиму Януковича, і як ланку інспірованих США масових виступів і соціально-політичних переворотів, що тривають по всьому світі й підготовлених за допомогою Інтернету й соціальних мереж, підтримки й діяльності зарубіжних фондів, неурядових організацій. Логічні неув'язки й суперечності в цьому плані мало кого бентежать. Ця нехитра ідея виявилася для російського населення переконливою основою для універсального пояснення поточних подій. *Конспірологічні версії соціальних подій і процесів здаються людям адекватними, тому що вони самі себе в душі усвідомлюють корумпованими, а звідси – й переконаність у всезагальній продажності інших і схильності до опортунізму*» [13].

Тотальна й агресивна за своєю природою кремлівська пропаганда, що супроводжувалася витискуванням усіх незалежних джерел інформації й уведенням жорсткої цензури виявилася досить ефективною. Цілеспрямований потік інформації «переконав» росіян у тому, що на Донбасі триває повстання проти київської «фашистської хунти» та українських націоналістів, що виявилися «маріонетками» Заходу. Антиукраїнська інформація зосереджена навколо декількох основних тез: 1) в Україні відбувся державний переворот, путч, до влади прийшли радикальні націоналісти (фашисти, нацисти, антисеміти) бандерівці, що розпочали політику дискримінації росіян в Криму й на Донбасі; 2) в країні панує хаос, вакуум влади, безчинствують банди грабіжників, відбувається повний розвал держави; 3) «наростаюча загроза російському населенню» вимагає, мовляв, нагальних заходів щодо його підтримки і захисту; 4) у підсумку усе це змушує Москву відсунути на другий план міркування про необхідність дотримання норм міжнародного права й міжнародних угод, правових гарантій тощо; 5) Росія повертає назад свої історичні території й змушує Захід поважати російські національні інтереси.

Відтепер внутрішнє законодавство Росії домінує над міжнародним правом. В 2014 році на хвилі ейфорії підтримка росіянами прямої інтервенції на територію України була досить значною на весні й понизилася лише на кінець року (з 74% до 40% відповідно). Показово й те, що тривалий час, під впливом кремлівських ЗМІ, населення відмовлялось визнавати присутність російських військ на Донбасі. Навіть після того, як стало неможливо більше приховувати факти такого виду – свідчення по наявності важкої техніки, свідчення про вбитих – основна маса росіян вкрай неохоче публічно визнає їх, опираючись, в такий спосіб, необхідності робити із них адекватні висновки [13].

Здавалось би – абсолютна перемога російської «гібридної війни». Однак це насправді війна не лише проти України. Не в останню чергу це війна Кремля проти самого російського народу. Саме на цьому наполягає російський дослідник, доктор філософських наук, професор Микола Копосов, заявляючи про недоречність і недолугість путінської пропаганди щодо фашизації України: «Чим настирливіше російські ЗМІ зображають нову українську владу як фашистську хунту, тим ясніше стає, що справжньою мішенню для

російських стріл, випущених по Майдану, є Болотна [площа]. Мало хто в світі повірить цій антиукраїнській пропаганді. Але її цільова аудиторія – в основному російська. Кожен, хто виступає проти путінського режиму і його союзників, має уподібнюватися трохи нацистам в очах його лояльних підданих» [11].

І тут нам уже доводиться зважати на суб'єктивний фактор особистості Путіна. Так, американський журнал Atlantic Council звернув увагу на те, що в міжнародних ЗМІ президента РФ нерідко виставляють таким собі ловким маніпулятором, якому, завдяки його минулому досвіду в структурах КДБ, за іграшки перехитрити опонентів і опинитися на три кроки попереду. Щоправда реальність виявляється набагато прозаїчнішою: основний його успіх на ниві відродження великодержавного статусу Росії назагал пояснюється досить приземленим поєднанням підкупу, опортунізму й старої вивіреної агресії: «Найбільш очевидний приклад обмеженості Путіна як стратега – його катастрофічний підхід до України. Коли він лиш прийшов до влади, на рубежі тисячоліть, Росія й Україна були настільки тісно переплетені, що кордони між двома країнами під час здавалися розмитими. Прошло два десятиліття, і Росія й Україна уже восьмий рік ведуть неоголошену війну, що спровокував особисто Путін й котра зруйнувала двосторонні зв'язки й привела до безпрецедентного в історії краху російського впливу. Геополітичний мудрець так не поступає. Путін, як і раніше, рішуче заперечує збиток, який же сам завдав двостороннім відносинам з Україною, і вперто відмовляється змінювати курс. Навпаки, його очевидна одержимість Україною з початком воєнних дій у 2014 році лише посилилася. Останнім симптомом цієї фіксації стало його видатне есе із 5 000 слів, опубліковане у липні 2021 року. У ньому Путін видав безкомпромісно імперіалістичне трактування російсько-українських стосунків» [34].

Зазначений вище опус Путіна під назвою «Про історичну єдність росіян і українців» сколихнув світове експертне середовище своєю відвертою агресивністю. Українські історики з Інституту історії України НАН України (Генадій Боряк, Кирило Галушко) акцентували на тому, що ця стаття Путіна «не наукова»: «Вона дійсно не історична, вона світоглядна», а світогляд може бути й ретроградним. Інші аналітики акцентували увагу на тому, що «стаття в основному є понурим переказом радянського підручника історії, вона

повна брехні й маніпуляцій» (Денис Казанський). Дехто зазначає, що цей опус нагадує маячню Гітлера, викладену у книзі «Майн кампф» і визначає «можливу стратегію дій Російської імперії, його величності Путіна на найближчі десятиліття, а не роки...» (Петро Порошенко). Таблоїд «Московський комсомолец» запевняє, що «Путін приступає до здійснення плану, котрий він давно вистраждав і детально продумав... Путін викотив Україні останній ультиматум». А дехто вдався й до легковажних висловлювань на кшталт «Нам взагалі байдуже, що ви думаєте про нас, нашу історію і наші реалії» (Мустафа Наєм).

І в кожному із цих суджень є своя правда. Однак, як на мою думку, слід більш уважніше поставитися до слушного судження російського професора Ігоря Чубайса. Коли взяти до уваги цілий ряд публікацій з історичної тематики за підписом Володимира Путіна, а також прийняття цілого ряду меморіальних законів Держдуми щодо утвердження тих чи інших історичних канонів у суспільному житті Росії, то приходиш до думки, що *на наших очах формується цілеспрямований рух у напрямі створення державної ідеології*. А це вже, власне, антиконституційні дії, оскільки державна ідеологія заборонена чинною Конституцією РФ. Між тим державна ідеологія вже була: радянський режим ідеократичної держави призвів до того, що, за словами генсека Юрія Андропова, «ми не знали суспільства, у якому живемо». Щоправда й у царські часи існувала цензура, але до цензурування історичних творів не дійшло, завдяки чому ми сьогодні маємо змогу читати твори різних шкіл: Ключевського, Соловйова, Карамзіна тощо. Коли ж мова заходить про історичну політику сучасної Росії, то «державна ідеологія – це заборона на думку. Це найстрашніший злочин проти людяності, котрий може бути вчинено. Тобто, *державна ідеологія – це не заборона інформування про якусь подію, про якийсь факт, це просто заборона на усі стилі мислення, крім одного...* Сьогодні, коли вибори згорнулися, виродилися й перетворилися в містифікацію, владі потрібна нова державна ідеологія». Проблема загострюється ще й тим, що сьогодні «влада не може згуртуватися на чомусь позитивному, вона гуртується лише на пошуку ворогів» [25].

От і сталося те, що сталося. На роль головного ворога Росії у Кремлі було призначено Україну під налічкою «анти-Росія». Тим самим Україну у статті Путіна було кваліфіковано екзистенційним

викликом Росії. А тут уже з боку Росії спрацьовує психологія соціального дарвінізму: «або ми – або вони». У розвиток тез Путіна заступник спікера Держдуми Петро Толстой нагло закликав українців «перестати клеїти дурня із незалежністю», визнати себе росіянами й повернутися до складу Росії. Український кореспондент у Москві Роман Цимбалюк тим часом звертає увагу на фашистський стиль формування настроїв рядових російських громадян: «Все спускається на рівень пропаганди – і там все просто: Україна не може бути незалежною державою. Щоб це якимось чином пояснити, вони використовують тезу, що Україна – це «анти-Росія». Нині градус напруги лише збільшується – вони обговорюють абсолютно російсько-нацистські речі, які передбачають фізичне знищення українців саме за національною ознакою. Хто не з Росією, той «бендера» і «фашист», його слід вішати або ж на ліхтарях, або спроваджувати на Колиму» [23].

Чи є на Заході адекватне розуміння ситуації навколо України? Принаймні така аналітика присутня, але наскільки вона набула масового характеру – питання спірне. Так, велика частка істини міститься в словах спеціального кореспондента National Review Кевіна Вільямсона: «Стаття Путіна є свого роду багатослівним оголошенням війни. Він настирливо заявляє, що такого поняття як український народ, не існує, ...що українська держава нелегітимна і діє на шкоду своїх громадян, оскільки нею управляють зарубіжні сили. І в разі, коли існує таке утворення як Україна, то це бандитська держава, що окупує "територіальні подарунки" – землі, що по праву належать Росії».

Отже, як Україна, так і Захід повинні були б визначитися по цих позиціях. На жаль, Захід і понині переважним чином обмежується проголошенням тих чи інших санкцій, але часто умиває руки коли йдеться про необхідну економічну чи воєнну допомогу Україні. Тож проблема, вважає Кевін Вільямсон, лежить на поверхні: «Володимир Путін виклав своє власне бачення України із граничною ясністю. А адміністрація Байдена, із свого боку, посилає неоднозначні сигнали. *Так, що Київ має справу із надійним ворогом і ненадійним союзником*» [36].

І до цього виклику Україні слід би поставитися з належною відповідальністю – адже з російського боку йдеться фактично про «остаточне вирішення українського питання». Третій Рейх у свій

час уже на практиці довів, що означає «остаточне вирішення єврейського питання», і це мало б нас чомусь навчити. Як засвідчує життя, Україна уже мала змогу пересвідчитися у ступені готовності Заходу прийти на допомогу жертві російської агресії в 2014 році, коли європейські дипломати одностайно висловлювали свою «глибоку стурбованість» з приводу незаконної анексії Криму. Але не більше – реакція НАТО і ЄС була надзвичайно кволою і нерішучою.

Що ж стосується санкцій з боку західних держав, то відомий російський дослідник Владислав Іноземцев висловився щодо них досить однозначно: «Я думаю, що у них немає політичної волі їх посилювати. Санкції були введені для того, щоб показати, що вони щось роблять у відповідь на російську агресію проти України. Але при цьому, природно, ці санкції несерйозні, вони не можуть бути серйозними, тому що Європа продовжує робити бізнес з Росією, на торгівлю, продовольство всіляке припадає приблизно 4-5% загального обороту, тому вони погоди не роблять. Все, що стосується решти, машинобудівельне обладнання, фармацевтика, товари загального споживання, як ішло, так і йде. Жодного ембарго на експорт російської нафти у Європи як не було, так і немає. Тому в даному випадку мені здається, що мова йде про те, що європейці прагнуть зафіксувати ситуацію. Допомогати Україні, котра сама не хоче нікуди розвиватися, не входить наразі у їхні плани. Я думаю, що санкції точно не будуть посилюватися» [21].

То ж не дивно, що під час вступного слова на конференції з безпеки «Ялтинська європейська стратегія» (YES) в Києві президент України Володимир Зеленський заявив, що Україна не має наміру й надалі стукати в зачинені двері, відкривати котрі ніхто не збирався. Розвиваючи цю позицію, міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба відверто заявив, що протидія європейській інтеграції України викликана не надуманими побоюваннями з приводу реформ чи нібито небаченої активності українських ультраправих, а «насамперед через страх перед реакцією Москви». З цього приводу міністр робить нині належні висновки: «Наша країна засвоїла ряд гірких уроків, зрозумівши, що обіцянки Заходу, скоріше всього не будуть виконані. Ми не віримо в обіцянки». Натомість, продовжує він, Україна зрозуміла, що може розраховувати лише на себе – в короткостроковій і середньостроковій пер-

спективі це означає навчитися бути гнучкою військовою державою, такою як Ізраїль. А відтак: «Обставини не залишають вибору. Армія, дипломатія і український народ – ось що нам потрібно, щоб вижити» [12].

Український народ націлений на самоствердження. Про це засвідчує його розуміння національної ідентичності. Так, із тезою Путіна про відсутність передумов для формування окремого від росіян українського народу виявили свою незгоду 70% опитаних Центром Разумкова громадян України, а погодилися із цією думкою лише 12,5% респондентів. І ще одне. У своєму опусі Путін стверджує, що територія сучасної України значною мірою створювалася за рахунок території історичної Росії. З цим положенням виявилось згодними лише 7% громадян України, а свою незгоду висловило 76% опитаних [18].

Кожен, звісна річ, має право на власну думку, однак чи не найважливішим є ставлення до історичних писань Путіна з боку громадської думки не лише українців, а і самих росіян. Поки що у своїх співгромадян Путін знаходить підтримку: згідно даних Левада-Центру ще у 2005 році 81% росіян ствердно відповіли на запитання, чи є білоруси, росіяни й українці «трьома гілками одного народу» [28].

Тим часом в українських дослідників своє бачення проблеми. Так, мова в нашому есе йде не про етнос – чи то російський, чи то український – йдеться про демос. Етносом займається наука етнологія, наука історія займається демосом – колективом людей, які хочуть бути державою, або є нею. Врешті-решт ці люди формують націю, існування якої спирається на свідому волю її членів до самоорганізації. Етнічне походження цих людей є також важливою, але «другою стороною медалі», бо кожна із націй володіє своєрідним культурним надбанням – насамперед системою цінностей і моральних принципів, що складають собою духовну складову суспільно-політичного ладу. Тож коли Володимир Путін заводить мову «про історичну єдність росіян і українців» у контексті етнічному, наголошуючи насамперед на єдності походження, мови та віри, то ми із своєї сторони маємо насамперед орієнтуватися на систему цінностей, моральних принципів і політичну культуру. Як зазначав відомий український мислитель В'ячеслав Липинський, «основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не

віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства» [15].

А причини цієї зомбованості росіян, їхнього тяжіння до авторитарних методів правління на шкоду демократії вимагають подальшого розгляду сутності того політичного режиму у рамках якого тривалий час перебуває російський народ. Соціологи звертають увагу на те, що чим довше люди живуть при тоталітарній системі, тим менше вони підтримують демократію й ринок. А це саме те, що принципово відрізняє українців і росіян – взаємовідносини влади і народу, держави і громадянства.

Фашизація: на порозі осмислення

Я не буду в цій статті глибше вдаватися до порівняльного аналізу «витвореного віками устрою політичного» українців і росіян – це тема окремого розгляду. Нині моє завдання більш вузьке й зосереджене достоту на визначенні сутності політичного режиму Росії. Звернемось до судження такого авторитетного міжнародного органу як Європарламент, який у своїй резолюції від 16 вересня 2021 року визначив нинішню російську владу як *«стагнуючу агресивну клептократію, очолювану «довічним» президентом в оточенні олігархів», що здійснює свою агресивну політику, прагнучи ослабити демократію в світі й дестабілізувати Європу*. Україна позитивно сприйняла таке визначення. Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба при цьому зазначив: «Для нас дуже важливо, що документ відзначає неможливість повернення до нормального співробітництва, того, що називають business as usual, допоки Росія не припинить агресивну політику й гібридну війну проти ЄС, країн Східного партнерства, до яких відноситься й Україна, а територіальна цілісність Грузії, Молдови й України не буде відновлена в рамках міжнародно визнаних кордонів» [8].

Слід віддати належне європейській політкоректності: в резолюції зазначається, що Євросоюз зауважує на різницю між російським урядом і російським народом, має протистояти нинішній агресивній політиці Кремля і одночасно закладати підстави для взаємодії з майбутньою демократичною Росією. Усі критичні заходи, що запропоновані в даній рекомендації *«спрямовані на режим*

президента Путіна, а також його кримінальні дії й антидемократичну політику». Йдеться зокрема про зміцнення Європейським Союзом оборони й посилення співробітництва між розвідками держав-членів ЄС, про готовність відключити Росію від платіжної системи SWIFT, а також посиленні своїх можливостей запроваджувати санкції «проти представників російської влади, російських олігархів, поплічників президента Путіна і членів їхніх сімей за порушення прав людини чи системні репресії проти демократичних сил, меншин, релігійних організацій і груп ЛГБТІ+ в Росії». Із вірою в демократичне майбутнє Росії Євросоюз націлений на ухвалення європейської стратегії щодо демократичної Росії, включаючи стимули й умови для зміцнення демократичних тенденцій в країні. «У ЄС має бути бачення і стратегія майбутнього у відносинах Євросоюзу із вільною, процвітаючою, мирною і демократичною Росією, що повністю дотримується міжнародного права, своїх міжнародних обов'язків і принципів добросусідських відносин» – зазначається в резолюції [8].

Таким чином, об'єктивно складаються обставини, що у площині взаємодії ЄС із представниками російської ліберальної опозиції може виникнути ряд проблем, на які європейцям рано чи пізно доведеться шукати адекватну відповідь й шляхи до порозуміння. Йдеться про те, що політкоректність депутатів Європарламенту стримує їх від визнання того, що Росія еволюціонує у напрямі фашизації. А в той же час значна частина провідних російських опозиційних аналітиків наполягає саме на такому визначенні головного тренду соціально-політичного розвитку Росії. Власне ця традиція сягає ще часів Солженіцина: «Стан радянського суспільства добре описується фізичним полем. Усі силові лінії цього поля спрямовані від свободи до тиранії. Ці лінії дуже стійкі, вони врізалися, вони закам'яніли, їх майже неможливо завихрити, збити, повернути. Будь-який внесений заряд чи маса легко здуваються вбік тиранії, але до свободи їм не пробитися – неможливо» [26].

З боку депутатів Європарламенту спостерігається якась непослідовність: з одного боку, у своїй резолюції від 19 вересня 2019 р. «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» вони вдаються до ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Однак, це те, що стосується минулого. З другого боку, коли йдеться про день сьогоднішній,

вони вважають за недоцільне перетинати «червону лінію» і проводити паралель між путінізмом і нацизмом.

Російські опозиціонери тим часом не вдаються до особливої диференціації між італійським фашизмом і німецьким нацизмом, віддаючи перевагу поширеному серед населення поняттю «фашизм», універсалізуючи його і вживаючи у ролі спільного знаменника усіх праворадикальних рухів. Так, наприклад, чемпіон світу із шахів Гаррі Каспаров ще напочатку 2005 р. назвав руйнівника демократії Путіна «фашистом» і закликав Захід покласти край мовчазній підтримці Кремля. Валерія Новодворська теж у свій час назвала путінський режим «фашизмом для бідних», тобто – найбільш убогою версією фашизму.

Радянський і американський історик, професор Міського університету Нью-Йорка Олександр Янов ще в 2005 р. у своїй книзі про «Веймарську» Росію проводить паралель між ідеологією й політикою Гітлера й еволюцією сучасної Росії: «Фашизм з'явився в Росії не сьогодні, хоча й нині загроза, що йде від нього, очевидна не для усіх... У всього світу на очах ця демонічна сила бурлить, демонструє себе в десятках фашистських газет і журналів, підпорядковує собі російський парламент, виплескується під чорно-золотими й червоними знаменами на вулиці російських міст. Російський фашизм знайшов своїх витончених інтелектуалів та ідеологів, зібрав й озброїв штурмові загони... Сам Єльцин визнав це, коли в своєму телевізійному зверненні до народу 4 жовтня 1993 р. оголосив про «розгром фашистського заклоту», і знову 28 лютого 1995 р. відзначив це в спеціальному указі про боротьбу з фашизмом» [32].

У передмові до книги Янова відома політична діячка Ірина Хакамада також звернула увагу на глибокі соціальні корені фашизації Росії: «загроза фашистського переродження, яку не можна скидати з рахунку, виникає зовсім не тому, що російський націонал-екстремізм могутній і непереможний: не так уже насправді багато людей, що свідомо й послідовно сповідують цю віру. Але погоду в суспільстві нині роблять зовсім не ті, хто переконано й активно за щось виступає – хоч за реформи, хоч за їх припинення. Погоду роблять ті, хто самоусунувся». Справжньою трагедією Росії стало те, що самоусунулися не якісь там «темні маси», а до неучасті схилилися «найбільш освічені, професіональ-

но просунуті, молоді», а безліч тих, що щиро вважали себе ліберальними демократами, практично не працювали над самоорганізацією громадянського суспільства [32].

Тож тривалий час проблема фашизації Росії розглядалася переважним чином не на професіональному рівні російських соціологів, а стала справою інтелектуальних волонтерів – людей із щирим серцем й громадянським сумлінням. До таких, судячи з усього, можна віднести й активіста громадського руху «За права людини» Євгена Іхлова. Ще в січні 2011 р. він став головним доповідачем дискурсу на радіо «Эхо Москвы» під назвою «Майбутнє Росії – фашизм». Модель його бачення у найзагальніших рисах зводилась до того, що в Росії за владу борються два угруповання: 1) фашизована правляча корпоративна група і 2) нацистська опозиція різноманітних молодіжних ультраправих. Останні, зрозуміла річ, зазнають маніпуляції з боку верхів. Тож єдиний вихід із ситуації – поява «третьої сили», якщо творча інтелігенція почне поводити себе різко політизовано.

Тим часом, зауважує Іхлов, зовнішній світ дивиться на російський режим як на «кримінальний авторитаризм, що управляється олігархією під керівництвом спецслужб». На думку доповідача, станом на 2011 р. ще не йшлося про фашизм як закінчений процес, а лише про тенденцію в його еволюції, оскільки не вистачало двох компонентів: 1) усталеної державної ідеології; 2) героїзованої, реально правлячої партії. Однак усе – так би мовити «лайт-фашизм» – у двох кроках від справжнього фашизму, прирештя якого Росії не оминати. Спроби Єльцина об'єднати громадян Росії під загальною назвою «росіяни» були безуспішними, при Путіні запанувала етнічна ідентичність: «мы русские – государствообразующий народ». А це, на думку учасників Круглого столу, шлях у небуття: при такій постановці питання «наше майбутнє – кладовище...» [3].

Фашизація – рік 2014-й

Новий крок у осмисленні феномену фашизації Росії було здійснено після агресії Росії проти України – ситуація до того зобов'язувала. Одним із зачинателів оновлення дискурсу виступив глава Центру досліджень постіндустріального суспільства професор

Владислав Іноземцев. В день 70-ліття Перемоги над німецьким фашизмом він звернувся до громадськості Росії із закликом «задуматись над тим, як ростки “банального зла” [вислів Ганни Арендт щодо фашизму] сьогодні проникають в нашу повсякденність і яку державу ми розбудовуємо наразі в Росії».

Чи не нагадує нам така постановка питання відоме положення Теодора Адорно про нібито «просочування» націонал-соціалізму в ліберальну демократію, коли мова має йти про кризу самої системи сучасної ліберальної демократії? Так само і в Росії, фашизація не «проникає» в сьогодення, бо тенденцію до фашизації живлять реальні суспільні передумови. Сутність фашизму неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей тих чи інших людей. Усе значно складніше – економічна організація суспільства, як про це писав Адорно, сприяє, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть існувати життям обивателів, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними. Так, зазначає уже згадуваний мною Тімоті Фрай, нинішня ситуація невизначеності в Росії «дуже нервує підприємців і змушує мобільних росіян переживати за своє майбутнє. Тому перші переводять за кордон свій матеріальний капітал, а другі – «людський», тобто себе і своїх дітей» [4].

До самого ж поняття «фашизація» слід ставитися вимогливо і критично. Особливо це стосується радянських людей і їхніх нащадків, які винесли на своїх плечах основний тягар війни, віддали своє життя задля перемоги над фашизмом. На жаль, зазначає Іноземцев, у наш час ярлики фашизму часто-густо наліплюються на будь-якого політичного опонента «не до кінця розуміючи їх сенс й використовуючи їх з метою пропаганди. Особливої уваги вимагає використання поняття «фашизм», оскільки «сьогодні слово «фашизм» застосовується часто-густо усе частіше до України, народ котрої зазнав у ту війну не менші втрати, ніж російський, і зробив не менше для нашої спільної Перемоги. Настільки огульні звинувачення примушують задуматися не лише про етимологію і справжнє значення цього слова, але й про те, хто настільки настирливо повторює його в наші дні» [9].

Громадянської позиції Владиславу Іноземцеву, як ми переконуємось, не позичати. Однак він поряд з тим є міжнародно визнаним

науковцем, а це зобов'язує його «сіяти добре і вічне». Намагаючись донести до російської аудиторії наукове розуміння поняття «фашизм», він прагне дотримуватися у своїх текстах (наскільки це в людських силах) принципу «без гніву й пристрасті». Це позначається й на його викладі суті італійського фашизму, що зводиться, насамперед, до ідеології відродження минулої італійської величі, в основі якої покладалися імперські настанови єднання навколо зрозумілих широкому загалу принципів – мужності, протистояння занепадництву, стабільного розвитку тощо.

Беніто Муссоліні, що очолив у 1922 р. уряд Італії, відчув прагнення народу позбавитися від тягара столітньої роздробленості, поразки у Першій світовій війні, бідності й невлаштованості. Не будучи революціонером, він порозумівся з великим капіталом, взявся перебудувати економіку, заборонив опозиційні політичні партії, врешті-решт відновив імперію, обравши першою жертвою Абіссинію. Оця система й була названа фашистською – від латинського слова *fascii* (зв'язаний пучок пруття, котрий ще з римських часів символізував єдність). Ідеологія фашизму ставила за завдання: організацію «корпоративної економіки», що пригнічувала свободу профспілок; допускала масове насилля, здійснюване «по волі народу»; попирала демократичні свободи задля «врятування нації». Однак, попри все, цей режим залишався м'якою формою тоталітаризму: було скарано на смерть 42 противники режиму, у в'язниці кинуті 5,5 тис. людей. Обмеження євреїв у правах розпочалося лише у 1938 р., але знищення людей за національною ознакою при уряді Муссоліні не траплялося.

Не в останню чергу саме тому серйозні західні дослідники *вкрай обмежено застосовують термін «фашизм» щодо Німеччини, наголошуючи при тім на нацистській основі гітлерівської ідеології*. Так, наприклад, вердикт Нюрнберзького трибуналу визнає злочинною організацією «керівний склад нацистської партії», однак при цьому навіть згадка про фашистів у вирокі трибуналу відсутня. І це – принципово.

Відштовхуючись від наукового визначення фашизму професор Іноземцев ставить резонне запитання: «Отже, що фашистського знайшли російські прокремлівські сили в київських політиках, що прийшли до влади на хвилі Майдану? Чи хочуть ті розбудувати «Велику Україну» від Курська до Кракова? Ні, вони мріють влитися

в ЕС і, по суті, забути про свій недавно набутий суверенітет. Чи нагадує президент Петро Порошенко хоча б Муссоліні, чи Гітлера? Відповідь негативна — з харизмою в нього не склалося. Чи пригнічені політичні опоненти? Ні: партія президента нещодавно посіла лише друге місце на виборах до Ради» [9].

І подібних запитань можна поставити безліч. Наприклад, чи культивується в Україні насилля? Життя засвідчує, що постмайдан-на Україна живе досить спокійним життям, якщо не брати до уваги райони, що контролюються «сепаратистами». Останній термін Іноземцев бере в лапки, оскільки насправді так звані «ополченці» є лише найманцями Росії. Чи розширюється держава Україна територіально? Зовсім ні, оскільки внаслідок російської агресії вона втратила 7% своєї території. Чи тужать українці із сльозами на очах за імперськими часами? Навпаки: вони руйнують пам'ятники вождям тоталітарної епохи і оплакують жертв Голодомору та масових репресій. Отже підсумковий висновок професора: «Особисто я нічого фашистського не лише в Києві, але й, наприклад, у Львові не вбачаю» [9].

Однак, коли застосувати науковий критерій «фашизму» до Росії, то відразу впадає в око принципова відмінність від України. Путінському режиму, зазначає Іноземцев, притаманні «закручування гайок» і відсторонення опозиції від політики, відбувається потужна міфологізація минулого і його імперська героїзація як ідеал для втілення на майбутнє. А що вже стосується апології великодержавного націоналізму, то тут «досить глянути на ідеологію Русского мира і на його прагнення прийти на поміч не лише співгромадянам, але й людям, з котрими у нас спільний генетичний код, як дехто заявляє» [вислів Путіна]. В Росії на ниві подолання декадансу й «відновлення духовних скріп» відбувається винищення всього того, що внесла в життя демократична Європа, здійснюється викорінення лібералізму й прихильності до «доктрини прав людини». Що ж стосується зрощування державної влади із олігархічним капіталом, то тут Росія може вважатися чемпіоном, де роль «владної вертикалі» й харизматичного кремлівського лідера важко навіть коментувати – прямо тобі «притча во язицях».

Громадянська позиція професора Іноземцева викликає глибоку повагу. Такої ж поваги він волів би й для своїх співгромадян: «Якщо російський народ хоче бути вірним заповітам своїх вели-

ких предків, якщо він готовий бути гідним пам'яті мільйонів загиблих, сьогодні «стране огромной» слід по крайній мірі задуматись про те, куди веде її нинішня еліта». А для цього слід було почати із визнання того, що сталося: *«Судячи із сказаного вище, держава, що формується у нас сьогодні, багато в чому відповідає науковому визначенню «фашистської»*. Наголошую – згідно чисто науковому визначенню, котре час-від-часу застосовується до нацистської Німеччини... Так, фашизм не дійшов до жакіть нацизму. Так, його соціальна і політична платформа була привабливою для багатьох, а обіцянки – багатими. Але не слід забувати, що ранні фашистські інститути стали полігоном для того жаху, котрий напочатку другої третини ХХ століття поглинув усю Європу» [9].

Отже, професор Іноземцев засвідчив свою усталену позицію щодо формування в Росії фашизму італійського типу: «в Росії складається м'який варіант фашистського режиму». Йдеться про одержавлення економіки, перетворення Росії в корпорацію, про посилення націоналістичної риторики, про постійне просування ідеї народної єдності, *насамперед єдності між партією, народом і вождем, про безнастанне нагадування ідеї справедливого насильства, навіть коли воно незаконне, але йде від імені мас, про згуртування держави й певних фінансових еліт заради досягнення єдиної мети тощо*. «Моя думка полягає в тому, – зазначав Іноземцев, – що те, що ми сьогодні бачимо – це фактично кристалізація корпоративної держави, що відбулася в Європі за часів Муссоліні в Італії, за часів Франко в Іспанії» [9].

Слід віддати належне принциповій мужності професора Іноземцева. Однак він спинився на півкроку від визнання можливості скочування Росії до нацизму. Більше того – він навіть не допускає думки про такий варіант розвитку подій, оскільки, мовляв, «держава настільки багатонаціональна, що просування якоїсь ідеї саме російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло». Ось в цьому питанні, як на нашу думку, Владислав Іноземцев, виявився непоправним оптимістом. Життя виявилось більш складним. Поява статті Путіна щодо історичної єдності росіян і українців, де він заперечив право українців бути самим собою, змушує нас прийти до висновку, що фашизацією Росії справа не обійдеться – відбувається поступове сповзання до нацизму «Майн кампф». А тим часом професор Іноземцев запевняє

нас: «Не йдеться про винищення, расову чистоту, боже борони... Йдеться про життєвий простір. Це ми бачимо на прикладі Криму, і східної України, і того, що було раніше, починаючи від Грузії й Придністров'я» [9].

Виникає законне питання: а хіба теза про «життєвий простір» Lebensraum – не одна із найбільш відомих тез гітлерівської ідеології? А хіба те, що відбувається із кримськими татарами в Криму – не приклад расової зачистки з боку Кремля? А політика гоніння на українців у окупованих районах Донбасу – це не ознака етноциду?

Переступити «червону лінію»

Чи візьметься хто-небудь в Росії переступити «червону лінію» і провести паралель між нацизмом і путінізмом так, як це було здійснено в резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 р. щодо ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна? Відповідь буде ствердна – про це йшлося і не один раз, але це не означає, що кожне висловлювання було належним чином аргументоване й набуло легітимності в російському суспільстві.

Як я уже зазначав, найбільш ревні критики путінізму не вдаються до особливої диференціації між італійським фашизмом і німецьким нацизмом, віддаючи перевагу поширеному серед населення поняттю «фашизм», універсалізуючи його і живляючи у ролі спільного знаменника усіх праворадикальних рухів. А надто, коли йдеться про специфічну категорію критиків путінізму – представників прикладних чи точних наук. Їхні знання, зрозуміла річ, не надто корелюються з професійним понятійним апаратом суспільних наук. Яскравий приклад тому – Ігор Гарін, доктор фізико-математичних наук, письменник. Його виклад матеріалу емоційно насичений хоч і досить довільний у своїх характеристиках: «Фашистські і нацистські рухи існували в десятках країн, і, природно, могли набувати різних зображень. Фашизм – логіка жорсткого підпорядкування, перемоги найбільш безпощадного, найсильнішого і найнахабнішого, фізичне знищення опонентів і опозиціонерів, придушення і приниження особистості, психологія заздрості й ненависті, ксенофобії й антисемітизму. Фашизація влади – це

агресивна політика, що зневажає міжнародні норми, націонал-патріотична істерія, безправ'я і непідсудність, міліцейське свавілля і бандитське беззаконня, такі вершини кінематографа, як «Брат – 2» чи «ДМБ», гасла «Россия для русских», антисемітизм Російської православної церкви, вуличні погроми. Як написав хтось в Рунеті, ґрунт для фашизму – не лише екстремістські партії й скіни [скінхе-ди], але й темний народ і хоругвоносці, що зробили православ'я «двигуном» русско-православного фашизму» [30].

Розглядаючи соціальні витоки правого екстремізму Гарін зазначає, що «нацистські прояви концентрують і приховують у собі великі суспільні хвороби». Йдеться про масове поширення категорії безбатченків, п'янства, наркоманії, соціальних злиднів і невлаштованості, поганих житлових умов, відсутність умов для створення сімей, корупція, безвідповідальність чиновників, і, не виключено, – «небажання влади працювати на благо суспільства, котре її обрало й інтереси якого вона повинна дотримуватися». Неадекватні дії політиків на історичні виклики містять у собі «глибинну загрозу фашизму і ведуть країну до поразки», оскільки уже зараз наростає «загроза фашистської хвороби як чергової неадекватної відповіді на історичні виклики». А тим часом, мовляв, *«зміст у путінізмі й гітлеризмі один: замішана на дріжджах ура-патріотизму фашистська ідеологія. Саме вона стає національною ідеєю Росії, навколо якої гуртуються росіяни»* [30].

Отже, у писаннях Ігоря Гаріна «червона риса» перейдена – у нього між путінізмом і гітлеризмом поставлено знак рівності. Наскільки це буде звучати переконливо для пересічного російського громадянина – стоїть поки що під знаком запитання. Тут слід зважати на те, що жодна соціологічна служба в Росії не наважиться сформулювати питання таким чином: «Чи вважаєте Ви, що Росія пішла по шляху фашизації?». І до цієї ситуації слід ставитися з розумінням.

Щоправда позитивно відповісти на це запитання взявся колектив науковців Центру наукової політичної думки й ідеології на чолі з генеральним директором – доктором фізико-математичних, доктором політичних наук, професором Степаном Сулакином [27].

Один із центральних сюжетів книги сформульований ними так: чи може в Росії бути побудована фашистська держава? Відповідь

насторожує: «Багато хто вважає, що це неможливо з огляду на її історичне минуле. Двадцять сім мільйонів життів, відданих в боротьбі з фашизмом, є нібито нездоланною перепорою для фашизації Росії. Звучить емоційно й пафосно, але не переконує. Для побудови фашистської держави не обов'язково відкрито використовувати маркер фашизму. Назвати нову систему можна будь-яким терміном, що прикриває її фашистську сутність. Строгий же підхід до прогностичного питання полягає в тому, що сценарій фашизації Росії має доконечну вірогідність. Прогнозується наростання вірогідності процесу аж до кризової розрядки на рубежі 2020 р.» [27].

Науковці Центру наводять ряд аргументів щодо процесу фашизації Росії, проводячи паралелі як з Італією Муссоліні, так і з Німеччиною Гітлера. Логіка однієї з ліній аналізу – піддати критичному аналізу ідеологічну парадигму тих філософів, на яких любить посилалися у своїх виступах Володимир Путін. Ідеологічна обойма мислителів, що цитуються в його посланнях, досить виразна: Іван Ільїн, Лев Гумільов, Микола Бердяєв, Микола Карамзін, Дмитро Менделєєв. Умовно це коло можна визначити як право-консервативне. Іван Ільїн симпатизував фашизму. Лев Гумільов артикулював ідею євразійства. Микола Бердяєв відстоював ідею православної державності. Микола Карамзін возвеличував пріоритет державності. Дмитро Менделєєв, будучи визначним хіміком, у суспільному житті належав до чорносотенного крила. Спільним для усіх названих персон були ідеї сильної держави й самобутньої російської національної ідентичності. Але це не був ліберальний дискурс щодо облаштування соціально відповідальної держави – а щось зовсім третє.

Так, часто цитований Іван Ільїн, як відомо, був прихильником сильної православної держави і відверто симпатизував як фашизму, так і нацизму. Степан Сулакшин і Вардан Багдасарян наводять деякі фрагменти статті Ільїна з характерною назвою «Націонал-соціалізм. Новий дух»: «Європа не розуміє націонал-соціалістичного руху. Не розуміє і боїться... Ми радимо не вірити пропаганді, що трубить про тутешні «звірства»... Що зробив Гітлер? Він зупинив процес більшовизації Німеччини і надав тим самим величезну послугу всій Європі... Допоки Муссоліні веде Італію, а Гітлер веде Німеччину – європейській культурі дається відстрочка»; «Патріо-

тизм, віра у самобутність німецького народу і силу німецького генія, почуття честі, готовність до жертвовного служіння, дисципліна, соціальна справедливість й позакласове, братерськи-всенародне єднання... Словом – цей дух, що ріднить німецький націонал-соціалізм з італійським фашизмом. Однак не тільки з ним, а ще й з духом російського білого руху...» [27].

Один із показників фашистського ладу – корпоративна держава. Відповідно до її моделі, існує рівень засновників корпорації. Держава, в контексті логіки суцільної приватизації, сприймається як приватизований об'єкт. У ній, як у кожній корпорації, є справжній бос. Навколо нього структуровано «наближене коло». Через нього відбувається процес управління корпоративними нішами. Можна назвати ніші бізнес-корпорації, політичної корпорації, корпорації силовиків, медіакорпорації. Зокрема в статусі окремої корпоративної ніші може бути криміналітет. А ще є білякорпоративні тусовки: діячі культури; різноманітні експерти; представники від спорту; служителі культу. Якусь частину корпоративного середовища складають і фахові працівники. Ті ж, що не включені в корпорацію, є справжніми соціальними ізгоями. Громадянство тут мало важить, порівняно із залученістю до корпорації.

Ідеологія цього середовища проста: співати хвалу главі держави, супроводжуючи похвалу осанною – урочистим молитовним вигуком «спаси ж». Наведемо деякі найбільш типові приклади низькопоклонства для нинішньої Росії мовою оригіналу: «Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет России» (*Вячеслав Володин*); «Противников путинского курса больше нет, а если и есть, то это психически больные и их нужно отправить на диспансеризацию» (*Александр Дугин*); «Путин обладает уникальной интуицией, у него, я сказала бы, прямой контакт с российским коллективным бессознательным» (*Элла Памфилова*); «Разве Путин может быть неправ?» (*Владимир Чуров*); «Все успехи в кинематографе были связаны с Владимиром Путиным» (*Федор Бондарчук*); «Личность Владимира Путина важнее для общества, чем институты государства» (*Сергей Марков*); «Это ли не явленный нам, России, шанс возродиться?» (*Владимир Мединский*).

Чи потрібні ще якісь докази сповзання до ідеології й практики фашизму? Однак, як на наше переконання, цього замало: повинні вступити в силу наукові критерії визначення сутності політичного режиму.

Фашизація: наукові критерії

Найбільш представницьким науковим форумом, що порушив питання фашизації Росії, як на мою думку, став Круглий стіл фонду «Ліберальна місія» (30.05.2016), на якому було обговорено доповідь директора Левада-Центру Льва Гудкова. В обговоренні брали участь Андрій Медушевський, Еміль Паїн, Кирило Рогов, та Євген Ясін.

Власне, головним питанням дискурсу було визначитись із поняттям «людини політичної» – кого це може стосуватися. На нашу думку, це одна із осьових проблем, яка не сходить із порядку денного уже понад двох тисячоліть. Людина поза сферою політики втрачає людську подобу. Так повелось із часів Аристотеля: «людина – істота політична». Про це в XX столітті нагадав нам Бертран Рассел: ще в Древній Греції «участь у громадських справах була всезагальною серед міських жителів. Людиною, яка не інтересувалася політикою, були незадоволені й називали “ідіотом”, що по-грецьки дослівно означає “перейнятий особистими інтересами”» [22].

Тим часом, провадячи «Круглий стіл», його учасники поставили проблему фашизації Росії на перехрестя двох моделей суспільного розвитку: 1) американського вченого Сеймура Ліпсета і 2) німецького дослідника Карла Шмітта. Зокрема Ліпсет відстоював ту точку зору, що до визначення сутності політичного режиму не слід підходити огульно – бо демократія як тип культури і суспільних відносин не може охоплювати всю соціальну систему. Зона демократії, де виявляє себе «людина політична», оточена в нашому житті недемократичними інститутами – успадкованими від минулого традиційними інститутами й авторитарними формами керівництва. Іншими словами, демократія інкорпорована в тканину неполітичних відносин й інститутів, і не всі проблеми в суспільстві можуть вирішуватися демократичним шляхом.

З точки зору Ліпсета, способи вирішення поточних проблем набувають політичного характеру лише тоді, коли наявна соціальна регуляція не сприймається задовільною для відносної більшості учасників взаємодії. *Тоді на порядок денний постає необхідність періодичної зміни керівних персон і висування нових фігур з новими стратегіями. Для реалізації такої моделі поведінки слід досягти*

певних передумов: здатність членів спільноти відстоювати свою точку зору; терпимість до чужих поглядів і уявлень; готовність до пошуку компромісів, а не знищення опонента і противника; а найголовніше – наявність відкритої системи комунікацій, представлення різних точок зору. Лише за цих умов можуть з'явитися авторитетні фігури з необхідними інтелектуальними й моральними ресурсами.

Зовсім іншу модель вирішення проблем представляє Карл Шмітт – німецький юрист і політичний теоретик, широко відомий як «коронований юрист Третього рейху». Сьогодні він представляє собою одну із яскравих і спірних фігур в теорії права і політичної теорії XX ст. Свідченням тому є його життєвий шлях. Так, 1 травня 1933 р. він вступив до членів гітлерівської НСДАП, а вже в червні 1934 р. був назначений головним редактором нацистської газети для юристів *Deutsche Juristen-Zeitung*. На конгресі «Єврейство в науці і праві» 3-4 жовтня 1936 р., ще за п'ять років до того, як нацисти зобов'язали євреїв носити шестикіличну зірку на одязі, К. Шмітт запропонував зазначати шестикіличною зірочкою цитати із творів авторів єврейського походження, як переклади із єврейської мови.

Після розгрому гітлерівської Німеччини Карл Шмітт провів у 1945 р. понад рік у таборі для інтернованих. Він не розкаювався у своїй ролі при створенні нацистської держави й відмовився від усіх спроб денацифікації, що позбавило його можливості працювати в академічній сфері. В 1960-х рр. Шмітт читав лекції у франкістській Іспанії. Як учений він опрацював ряд термінів і понять, які набули нині повсякденного ходження: «політична реальність», «політична теологія», «розрізнення друга і ворога» тощо. Нині Шмітта засуджують за симпатії до націонал-соціалізму, відносячи його до «жахливих юристів», але при тому високо оцінюють як «класика політичної думки» [31].

Коли йдеться про оцінку політичного характеру у практиці путінського режиму, зазначає Лев Гудков, то в цій сфері розуміння політичного не має нічого спільного із демократичною моделлю Сеймура Ліпсета. І навпаки – *режимом відтворюється тлумачення Карла Шмітта, висунуте ще у 1927 р. Росія віддає перевагу не пошуку компромісу, а застосування технологій політичної мобілізації – тотальної, масової, негативної мобілізації. Тут панує*

ідея протиставлення великих груп людей за принципом «свій» / чужий», «друг» / «ворог». І тут основу для масової консолідації складає «спільність від супротивного». Головне тут поділ, з одного боку, на тих, хто представляє державу, а з другого боку – на тих, що представляють собою народну масу.

За таких обставин, з огляду на російську дійсність, реально «політичною» виявляється лише одна фігура: «суверен, носій вищої влади, його ознаки – здатність чи право оголошувати (вести, нав'язувати) надзвичайне становище. А це значить відмінити або ж зробити незначимими усі попередні нормативні положення, усе минуле законодавство і увести нові закономірності, нові правові принципи, встановити тим самим нову систему норм, поставши над старою, ліквідувавши попереднє право. Такі можливості відкриваються лише в одному випадку: якщо суверен виступає від імені вищих цінностей, ідеалів, смислів, як персоніфікація значень трансцендентної сфери, по відношенню до котрої усі інші резони, аргументи й інтереси сприймаються як часткові і тому малозначимі» [14].

Прийняття у 2020 р. поправок до Конституції РФ щодо необмежених термінів правління Путіна – яскраве тому свідчення. І це стосується не лише внутрішньої політики, але й активно проєктується на політику зовнішню, робить їх тісно взаємопов'язаними. Трактуючи поняття «політичний» Шмітт мав на увазі насамперед *jus belli* – право оголошення стану війни і готовність вдатися до насилля як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики. Путін користується цими прерогативами практично безконтрольно. Він одноосібно визначає «хто є ворог внутрішній, і хто є ворог зовнішній».

Звернемось безпосередньо до роботи Шмітта «Поняття політичного»: «Державі як сутнісно політичній єдності належить *jus belli*, тобто реальна можливість в кожному конкретному випадку в силу власного рішення визначити ворога і боротися з ворогом... Держава як найвища політична єдність сконцентрувала у себе неймовірні повноваження: можливість вести війну і тим самим відкрито розпоряджатися життям людей. Тому що *jus belli* вміщує в собі таке повноваження; воно означає подвійну можливість: можливість вимагати від тих, хто належить до власного народу, готовності до смерті і готовності до вбивства, а також можливість уби-

вати людей, що стоять по боці ворога... В критичних ситуаціях... держава як політична єдність є абсолютно самовладна, допоки вона існує, визначає і внутрішнього ворога... *До тих пір, поки народ існує в сфері політичного, він повинен – хоча б лише в крайньому випадку (але про те, чи є в наявності крайній випадок, вирішує він сам, самотійно) – визначати розрізнення друга і ворога. В цьому полягає сутність його політичної екзистенції»* [31].

Коли йдеться про «внутрішнього ворога», то не обов'язково мова має йти про вбивство: «В економічно функціонуючому суспільстві досить засобів, щоб виставити за межі свого кругообігу і ненасильним, «мирним» чином знешкодити переможеного, невдачу в економічній конкуренції чи навіть «порушника спокою», кажучи конкретно, заморити його голодом, якщо він не підпорядковується добровільно» [31].

Не дивно, що за оцінкою Льва Гудкова така апеляція держави від імені колективного цілого забезпечує консолідацію соціуму поза тим, які інтереси є дійсними в цій спільноті. Коли названий ворог зовнішній і внутрішній, відбувається гранична мобілізаційна консолідація суспільства, що супроводжується стерилізацією усіх приватних і групових інтересів. Ці інтереси, як правило, трактуються як сприяння ворогу, як пособництво йому. Це стосується й радянських часів, а в сучасній Росії клеймо «іноземний агент», «націонал-зрадники» уповні логічно з'являється у сфері пропаганди. Таким чином, в Росії, якщо слідувати логіці Шмітта, з одного боку, маємо в наявності тотальну державу, єдиний натхненний народ, а з другого – злого ворога, що набуває уповні метафізичного важкозрозумілого характеру.

Проголошення штабів Олексія Навального іноземними агентами й екстремістськими організаціями – всього лиш один крок великого антидемократичного шляху Росії. Центристська незалежна датська газета *Svenska Dagbladet* коментує цей крок Кремля таким чином: «Віднині арештовувати й побивати можна не лише демонстрантів. Каратися будуть навіть пости в «Твіттері» чи висловлення незадоволення в інших соціальних мережах – наприклад, «лайки» під критикою правлячої партії або особисто Путіна. Покаранням за останнє буде «м'який» штраф «всього» у 27 доларів або позбавлення волі терміном до 15 діб. Але все ж це показує, що росіянам більше ніде навіть висловити своє незадоволення. А з но-

вим штампом «екстремістської організації» організаторам демонстрацій загрожує тюремне ув'язнення терміном до десяти років, а учасникам – до шести. Відтак у майбутньому політичному житті є лише два вибори: або ти приймаєш правлячу політичну систему, хоч активно чи пасивно, або ж стаєш злочинцем» [37].

Отже у сфері внутрішньої політики відбувається регуляція силами поліції – придушення будь-яких форм громадянського суспільства, публічності, конкуренції, дискусій, групових інтересів. А у сфері зовнішньої політики передбачається тотальне одностороннє по відношенню до зовнішнього ворога. Найголовніше те, що ворогом може бути оголошено будь-кого, з точки зору суверена. Так, Україну в Кремлі оголосили як «анти-Росію», як осередок і втілення метафізичного зла. І це стало, на превеликий жаль, передумовою й щонайважливішою частиною механізму нинішньої суспільної мобілізації Росії.

Лев Гудков не політик, а політолог-аналітик, а тому він уникає прямої кваліфікації путінського режиму як фашистського чи нацистського. Він характеризує його через критику концепції й діяльності Карла Шмітта: «Шмітт, як би він згодом не відрікався від сказаного раніше й написаного, був дуже важливою частиною інтелектуальної атмосфери, в котрій відбувалося становлення фашизму, одним із ідеологів тоталітаризму». Оце і є відправною точкою оцінки того процесу, що відбувається в нинішній Росії – в країні відбувається нагнітання інтелектуальної атмосфери, в котрій відбувається становлення фашизму як одного із різновидів тоталітаризму [14].

І тут важко що-небудь заперечити. Наведемо приклад того, як вчення Карла Шмітта сприймається студентами Академії ФСБ Росії. Один із слухачів Академії описав своє розуміння в Інтернеті у вигляді наукового опусу. Щоб не бути звинуваченим у неадекватному викладі, вдаємося до його широкого цитування: «одним із найбільш важливих інструментів теоретичного апарату Шмітта є його прославлена теорія суверенітету й децизионізму [прийняття рішень]. Її витoki лежать у Левіафані Гоббса, як образі надлюдини, що символізує і об'єднує увесь народ. В якості виконавця цієї ролі Шмітт пропонує авторитарного правителя... Встановлення Левіафана немислимо без знищення його головного супротивника – парламентської демократії... У сучасній Росії політико-правова

концепція держави Шмітта повинна отримати нове народження. Це обумовлено входженням у активний обіг політичної думки такого поняття як «суверенна демократія», виходу на перший план такого інституту державної влади як Президент, а також остаточного закріплення за Росією свого статусу, втраченого з часів СРСР» [16].

Нічого дивного, що слухачі Академії ФСБ тужать за СРСР. Радянське суспільство формувалося як мобілізаційне, що зберігало за центром монополію влади, ініціативи і критеріїв оцінки. Політична діяльність зводилася до централізованого маніпулювання («управління») масовою поведінкою й свідомістю. Політична діяльність масової людини зводилася в ньому навіть не до ролі пасивного глядача, а керованого клакера, що виконував обов'язки ритуального «одобрямса», в тому числі й через процедури так званих виборів. Відтак у рамках радянської системи політики, як сфери громадських дій не було. «Політичну людину» підміняв чоловік «мобілізований і покликаний партією».

Наразі в Росії зростає ностальгія за радянськими порядками. На запитання Левада-Центру – «Яка політична система здається вам кращою?» – кількість респондентів, які обрали відповідь «радянська політична система», досягло у 2021 р. безпрецедентних 49% (у 2016 р. цей показник складав 37%). Згідно соціологічних досліджень, 62% росіян виступають за державне планування і розподіл в економіці. Кількість тих, хто віддає перевагу системі, що заснована на приватній власності й ринковій економіці, складає лише 24% [35].

Слабкі сподівання покладаються й на «покоління Путіна» – це майже 40 мільйонів тих, хто народився чи пішов у школу після приходу Путіна до влади. Впродовж двох десятиліть путінського правління Кремль докладав зусиль щоб виростити у значній мірі «безмовне покоління», вдаючись до утиснення опозиції і покладаючись на потужність пропагандистської машини й культ вождя. І у значній мірі це йому вдалося. Майже уся молодь визнає існування «неписаного контракту», що передбачає «соціальну стабільність й економічне зростання в обмін на тусклу й обмежену демократію». Пояснення з їхнього боку одне: «Ми асоціюємо зміну влади з голодом і стражданнями». Згідно оцінки професора кафедри соціології у Вищій школі економіки Едуарда Панаріна, «нинішнє покоління

молодих росіян – найщасливіше з 1991 року. Щасливі, аполітичні й націоналістично налаштовані, якщо узагальнювати... І тому політикам ні про що турбуватися: щоб їх політизувати, має відбутися щось драматичне чи дуже і дуже погане» [20].

Більше того – молоде покоління росіян досить активно брало участь у виборах до Державної Думи 2021 р. Складається враження, що коли Путін зійде із політичної арени, люди і система, створені ним, залишаться. І разом з тим залишиться сформоване ставлення до України, де поставлено під сумнів право українського народу жити у власній незалежній і суверенній державі. То ж, як писав Олександр Блок – «нам спокій лише сниться». І хай нас не вводять в оману словесна полуда, адже рано чи пізно всі ми приходимо до розуміння того, що: «Фашисти майбутнього будуть називати себе антифашистами». І тут нічого хитрувати – згідно тієї ж мудрості Соломона: «І хай буде слово ваше: так, так; ні, ні; а що понад це, то від лукавого».

Література

1. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? – Журнальный зал. Неприкосновенный запас. 2005. №2-3 (40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>
2. Более 80% украинцев негативно относятся к Путину – опрос. URL: <https://gordonua.com/news/politics/bolee-80-ukraincev-negativno-otnosyatsya-k-putinu-opros-1571504.html>
3. Будущее России – фашизм. – Евгений Ихлов – Народ против. – Эхо Москвы. URL: <http://echo.msk.ru/programs/opponent/738464-echo/>
4. Власть Путина не безгранична. Россия не обречена на авторитаризм. URL: <https://meduza.io/feature/2021/03/24/vlast-putina-ne-besgranichna-rossia-ne-obrechena-na-avtoritarizm>
5. «В России – мягкий вариант фашистского режима». URL: <https://www.svoboda.org/a/28047747.html>
6. Госдума приняла закон о запрете отождествления действий СССР и фашистской Германии. URL: <https://www.pnp.ru/social/gosduma-prinyala-zakon-o-zaprete-otozhdestvleniya-deystviy-sssr-i-fashistkoy-germanii.html>

7. Европарламент одобрил жесткую резолюцию об отношениях с РФ, Украина довольна текстом. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2021/09/16/7127869/>

8. Европарламент: Россия Путина – крупнейший вызов безопасности Европы. URL: <https://www.dw.com/ru/evrodeputaty-rossija-putina-vyzov-besopasnosti-evropy/a-59195100>

9. Иноземцев В. Вставай страна огромная: как фашизм возвращается 70 лет спустя. URL: <https://www.rbc.ru/opinions/politics/22/06/2015/5582da729a794713es1a6b91>

10. Калхун К. Теория модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал. URL: <http://www.inop.ru/files/calhoun.doc>)

11. Копосов Н. Назад к Ялтинской системе? Стивен Коэн и украинский кризис. URL: <http://gefeter.ru/archive/13198>)

12. Кулеба: мы не верим обещаниям Запада, Украине нужна милитаризация (The Independent). URL: inosmi.info/kuleba-my-ne-verim-obeschaniyam-zapada-ukraine-nuzhna-militarizatsiya-the-independent.html)

13. Левада-Центр. Россия и Украина. URL: <https://www.lewada.ru/2015/04/03/rossiya-i-ukraina/print/>)

14. Левада-Центр» «Человек политический». Перечитывая Липсета» Print/ URL: <https://www.lewada.ru/2016/05/30/chelovek-politicheskij-perechityvaya-lipseta/print/>

15. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. Повне зібрання творів. К., Філадельфія. 1995. Т.6., Кн. 1. С.XXV.

16. Основные составляющие концепции государства Карла Шмитта. Ульянов Дмитрий Александрович. URL: sophiolog@mail.ru)

17. Отношение к Сталину: Россия и Украина. URL: <https://www.lewada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/print/>)

18. Оцінка громадянами України головних тез статті В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» (липень – серпень 2021 р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist>)

19. Плотникова А. От Хрущева до Путина: ресталинизация России. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/russia-stalin/3207288.html>

20. Поколение Путина: Financial Times рассказала о взглядах россиян, выросших при действующем президенте. URL: <https://www.forbes.ru/obshchestvo/390839-pokolenie-putina-financial-times-rasskasala-o-vzglyadah-rossian-vyrososhih-pri>

21. Радио Свобода. В России – мягкий вариант фашистского режима. URL: <https://www.svoboda.org/a/28047747.html>

22. Рассел Б. Мудрость Запада. Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами. М.: «Республика», 1998, С. 64

23. Роман Цимбалюк: в России обсуждают, как уничтожить украинцев (Апостроф). URL: inosmi.info/roman-tsimbalyuk-v-rossii-obsuzhdayt-kak-unichtozhat-ukraintsev-apostrof.html

24. Рихард фон Вайцзекер Президент Федеративной Республики Германия. Речь, произнесенная 8 мая по случаю сорокалетия окончания Второй мировой войны. URL: <https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-Rvw-Rede-8-Mai-1985-russi>

25. Соколов М. Зачем Кремль защищает политику Сталина? URL: <https://www.svoboda.org/a/31282173.html>

26. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1991. Т.3. Части V – VI. С.330

27. Сулакшин С.С., Багдасарян В.Э., Березина И.М., Гаганов А.А. и др. Россию ждет революция? Вопросы перехода к постлиберальной модели России (алгоритм и сценарии). М.: Наука и политика, 2016.

28. Триединый русский народ. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Триединый_русский_народ

29. Уль Маттиас. 8 мая в немецкой культуре памяти. // Не забудем, но простим? Образ войны в культуре исторической памяти. М., 2020. С.30-31.

30. Фашизация России. Куда завели страну «имперскость» и «русский мир». URL: <https://nv.ua/opinion/fashizatsija-rossii-kuda-zaveli-stranu-imperskost-i-russkij-mir-64459.html>

31. Шмитт, Карл. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Шмитт,_Карл

32. Янов А. После Ельцина. «Веймарская» Россия. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/yanow.txt>

33. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. М., 1999. С.18-19.

34. Atlantic Council: противостоят имперским амбициям Путина на Украине. URL: inosmi.info/atlantic-council-protivostoyat-imperskim-ambitsiam-putina-na-ukraine.html

35. Duvar: какую политическую систему предпочитают россияне? Результат опроса удивил. URL: inosmi.info/duvar-kakuyu-politicheskuyu-sistemu-predpochitayut-rossiane-rezultat-oprosa-udivil.html

36. National Review: существует ли Украина? URL: inosmi.info/national-review-suschestvuet-li-ukraina.html

37. SvD: Путин круто изменился. URL: inosmi.info/svd-putin-kruto-izmenilsya.html

38. The Daily Beast: поддавшись мании «путинологии», американцы забыли о России. URL: inosmi.info/the-daily-beast-poddavshis-manii-putinologii-amerikantsy-zabyli-o-rossii.html

39. The Spectator: новая Стратегия национальной безопасности России испугала Запад. URL: inosmi.info/the-spectator-novaya-strategiya-natsionalnoy-besopasnosti-rossii-ispugala-zapad.html

Vasyl Tkachenko.

The essence of the problem to be discussed is "Russia: premonition of fascism." In other words, this is an ongoing and gaining momentum in the direction of Russia's fascism, even Russian opposition politicians and modern analysts confirm this. The pro-Kremlin magazine "Russia in Global Affairs" (September / October 2021) also states: "The use of the adjective "fascist" about political regime in modern Russia has become more frequent since the annexation of Crimea in 2014, as well as after the" tightening of the screws" on the non-parliamentary opposition, especially after the Navalny case in late 2020 – early 2021."

There has long been a statement in the information space that "the fascists of the future will call themselves anti-fascists." The problem is complicated by the hybridization of current social processes in a world where the old classical ideologies – liberalism, conservatism, nationalism – are losing their clear shapes. Pro-Kremlin analysts are taking advantage of this situation.

Scientific publication "Socio-political processes"2 (18) 2021 :

It confirms that in the twenty-first century there is still "extreme weakness and vagueness of theories of fascism in historiography and social opinion." So, this creates grounds for an arbitrary interpretation of past and present events, including the process of fascism in the Russian Federation. Nevertheless, the Russian expert community is gradually asserting the idea: "the state that is being formed in our country today largely corresponds to the scientific definition of "fascist"" (V. Inozemtsev). Our task is to track such shifts in Russia's socio-political thought.

Taking into account the abovementioned, my task is to determine what socio-political system has been established in Russia and to what extent it is legitimate by the criteria of democracy, or, conversely, to what extent it is identical to the criteria of autocracy.

The starting point in the proposed material is the coordinate system, where two axes intersect – "democracy" and "authoritarianism". This exactly identifies the ongoing trend in modern Russia.

Indeed, we do not know how the era of Russian President Vladimir Putin will end. After talking to the leaders of Russia and China, US President Joe Biden concluded that they were betting on autocracy because, they say, "the fate of the twenty-first century will be decided by the oligarchs." Well-known international security expert Professor Mark Galeotti also predicts that after Putin, a group of "corrupt kleptocrats will come to power who will try to take control of the political system. No democracy. Something so pluralistic and still controlled by the oligarchs. "In this situation, confrontation becomes inevitable, where the democracy of the united Western countries must prove its superiority over the authoritarianism of oligarchic regimes.

Today, Europe has passed the stage of atonement for the following and supporting of fascism and nazism, which led to World War II, and proclaimed the principle of "never again." Germany pursued a policy of denazification and condemnation of Hitlerism. However, at the same time, the ideology, policy, and practice of Stalinism were revived in Russia, the cult of Stalin rebirthed, and the slogan "Do it again if needed" was cultivated.

Meanwhile, the Kremlin leadership has deployed a broad network of "Yunarmiya", a common system of patriotic education.

Section III. Political ideology

Since its inception in 2016, the pro-Russian military-patriotic organization "Unarmy" has united more than 860,000 children's and teenagers. The culture of this association is purposefully politicized and appeals to certain cultural, metaphysical, historical and other realities of Russia's imperial past of the country. It seems that when Putin leaves the political arena, the people and the system he created will remain. At the same time, the Kremlin's prejudice against Ukraine as "anti-Russia" will remain, questioning the right of the Ukrainian people to live in their own independent and sovereign country.

So, as they say – "We can only dream of peace".

РОЗДІЛ IV.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК 342.5; 342.731

Батанов Олександр Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
ORCID ID 0000-0002-0239-4539

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН ТА МІЖНАРОДНИЙ СТАНДАРТ

Анотація. У статті проаналізовано концептуальні проблеми реформи у сфері децентралізації в Україні. Досліджуються політико-правові засади та міжнародно-правові стандарти децентралізації та місцевого самоврядування. Виявлено сутність децентралізації та особливості її визначення в політичній та правовій теорії, а також у сучасному міжнародному праві. Проаналізовано вплив глобалізації як правового явища на децентралізацію публічної влади в державі. Узагальнено особливості децентралізації влади в умовах демократичної трансформації. Проаналізовано нормативно-правову базу реформи децентралізації в Україні та процес реформування місцевого самоврядування як напрям децентралізації публічної влади.

Ключові слова: децентралізація, публічна влада, місцеве самоврядування, глобалізація, демократія, конституційна реформа, територіальна громада

Постановка проблеми. Метою реформи у сфері децентралізації влади, яка розпочалася зі схваленням 1 квітня 2014 р. Кабінетом Міністрів України Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, є

формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад.

Серед реформ, які тривають в сучасній Україні, реформи у сфері децентралізації влади відводиться особлива роль. Реалізація більшості з вітчизняних реформ безпосередньо залежить від стану організації та функціонування місцевого самоврядування, яке, будучи організаційно відокремленим та функціонально незалежним від державної влади, стає найбільш наближеним до людини рівнем публічної влади, функціонально-телеологічно спрямованим в першу чергу на реалізацію і захист практично усіх інтересів та запитів населення, що забезпечується за допомогою нормативно-правового закріплення гарантій реалізації прав людини і відповідальності публічної влади.

Успішність реформування у сфері децентралізації влади передбачає не тільки наявність його концептуальної обґрунтованості, а і необхідний науковий супровід на різних етапах та стадіях перетворень. У зв'язку з цим, важливим, яке має як суто доктринальне, так і конституційно-нормативне, соціально-політичне та ідеологічне значення, було й є питання щодо аксіологічних, сутнісно-субстанційних, функціонально-телеологічних та інших ознак децентралізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти теорії децентралізації, її форм та принципів, досліджували такі вітчизняні вчені та експерти, як М. О. Баймуратов, В. І. Борденюк, І. П. Бутко, Ю. І. Ганущак, В. П. Горбатенко, В. М. Кампо, М. І. Корнієнко, В. В. Кравченко, І. О. Кресіна, А. Р. Крусян, В. С. Куйбіда, П. М. Любченко, Н. В. Мішина, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, О. В. Прієшкіна, М. О. Пухтинський, О. В. Ременяк, О. В. Скрипнюк, А. Ф. Ткачук та ін.

Формулювання мети статті. Метою даної публікації є дослідження концептуальних проблем теорії децентралізації з позиції сучасної політико-правової науки та міжнародної практики.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на колосальний науковий інтерес до питань місцевого самоврядування та терито-

ріальної організації влади в сучасній Україні, проблематика децентралізації, її сутності, змісту, принципів та функцій залишається майже не дослідженою у вітчизняній юридичній науці, хоча сам термін «децентралізація» використовується доволі активно вже тривалий час.

Так, децентралізація як суспільно-політичний феномен розглядається деякими дослідниками, як «суттєвий фактор забезпечення стабільності конституційного ладу» [1]; спосіб «визнання існування місцевих свобод» та «стабілізуючий фактор державного життя» [2, с. 132]; «дієвий механізм організації публічної влади в демократичній правовій державі, що передбачає процедуру передачі владних повноважень (прав та обов'язків, матеріальних та інтелектуальних ресурсів) від центральних до місцевих органів, відповідно до встановленого законодавства, з урахуванням можливості ефективної взаємодії між цими органами та інститутами громадянського суспільства» [3, с. 4]; «трансферт влади і ресурсів від центральних органів» та «феномен публічного управління, ... система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління, тобто відбувається процес розширення прав низових органів управління» [4, с. 46, 200]; «передача прав щодо прийняття рішень не просто представникам центральної влади, а органам, які не знаходяться у ієрархічному підпорядкуванні центральним органам влади та які як правило обираються заінтересованим населенням» [5, с. 392]; «передача владних повноважень із вищих на нижчі рівні управління» або відповідний «процес передачі від центра на місця частини функцій і повноважень центральних органів держави» [6; 7]; «система управління, за якої частина функцій переходить до місцевих органів влади (самоврядування), що передбачає зниження рівня централізації або її скасування» [8] та ін.

Отже ми бачимо, що у політико-правовій та державно-управлінській доктрині акцентується увага на сутнісно-субстанційному, функціонально-телеологічному, системно-структурному або інших аспектах децентралізації. Втім, враховуючи, що сучасний етап розвитку інститутів місцевого самоврядування в Україні обумовлений істотними змінами у механізмі конституційно-правового регулювання суспільних відносин у сфері децентралізації, а також якісним оновленням системи, структури та

змісту конституційного та муніципального права, вважаємо, що, сутність та зміст децентралізації необхідно розглядати та розуміти у системній єдності її ознак, атрибутів та критеріїв, аспектів та форм: аксіологічної, гносеологічної, онтологічної, праксеологічної, цивілізаційної, інституціональної, конститутивної, нормативної, функціонально-телеологічної, історичної тощо.

Так, розглядаючи феномен децентралізації з аксіологічної точки зору, ми виходимо на розуміння ціннісного потенціалу не лише інститутів місцевого самоврядування, а й в цілому муніципалізму як політико-правової ідеології, що являє собою систему ідеалів та ідей про фундаментальні цінності муніципальної демократії та прав людини (їх генезис, систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації і захисту). Так, наприклад, свобода, солідарність, рівність, моральність, альтруїзм, самоорганізація, самодисципліна, самовідповідальність, субсидіарність є сенсоутворюючими цінностями демократії, прав людини та сучасного муніципалізму. Саме у цьому сенсі варто сприймати концептуальне установлення, закріплене у преамбулі Європейської Хартії про місцеве самоврядування 1985 року: «органи місцевого самоврядування є однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму» Допоки у кожній територіальній громаді відповідні цінності та принципи не знайдуть свого усебічного втілення, місцеве самоврядування залишатиметься лише привабливою демократичною декларацією.

Ці та інші ціннісні характеристики змушують звернути увагу на цивілізаційно-історичний контекст децентралізації. Осмислення як історичного, так і сучасного досвіду реформ у сфері децентралізації через призму цивілізаційного підходу дозволяє зрозуміти перспективи місцевого самоврядування в Україні у віддаленому майбутньому. Без перебільшення цивілізаційний підхід дозволяє зрозуміти сенс національного досвіду муніципалізму та порівняти його з досвідом муніципальних реформ на Заході, де децентралізація вже тривалий час є стійкою цивілізаційною традицією. У цьому аспекті, зокрема, розкривається процес формування парадигмальної конструкції децентралізації як теоретичного відображення соціальної стратегії та практики розвитку територіальних громад.

Без цього важко зрозуміти сучасну ефективну, дієву та інноваційну модель організації місцевого самоврядування, відповісти

на питання про причини та наслідки державного визнання та усебічного гарантування місцевого самоврядування як виду публічної влади, розглянути еволюцію тих чи інших форм залежності між політико-правовою моделлю місцевого самоврядування та детермінуючими її соціально-економічними, духовно-культурними, цивілізаційними чинниками.

Також слід зазначити, що світовій муніципальній практиці відомі абсолютно різні моделі, типи та системи децентралізації та місцевого самоврядування. У даний період часу в стабільних у політичному та соціально-економічному плані державах склалися власні, багато у чому унікальні та неповторювані, моделі місцевого самоврядування. Внаслідок того, що більшість цих держав пройшли в цілому схожі етапи децентралізації публічної влади, виходячи зі спільності їх цілей, задач та інтересів, слід сказати, що всі ці моделі безумовно мають багато схожих рис, але, тим не менш, не позбавлені і певної індивідуальності.

У різних країнах застосовуються різні системи децентралізованого управління, на вибір яких впливають такі фактори, як: державний режим, форма державного устрою, неоднаковий підхід до розуміння сутності та природи державної влади, розмежування адміністративно-територіальних одиниць на «природні» і «штучні», національні та історичні особливості і традиції тощо. Також на розвиток децентралізації в державах сучасного світу впливали різні правові системи, що детермінувало виникнення та формування англо-американської (англосаксонської), континентальної (французької, романо-германської або європейської) та іберійської моделей місцевого самоврядування; процеси демократизації та урбанізації; зміни в соціально-економічному розвитку та розширення економічної самостійності територій, реалізація принципів партисипативної демократії тощо.

У зв'язку з цим, звертаємо увагу на гносеологічні аспекти децентралізаційних процесів у демократичній державі, що свідчать про чинники особливої уваги до них з боку суспільства та держави, далекосяжні наслідки визнання і становлення муніципалізму та інститутів локальної демократії, їх перманентного розвитку в окремих європейських державах, європейському континенті в цілому та загальноцивілізаційному значенні з точки зору формування українського, європейського та світового конституціоналізму,

процесів демократизації глобалізації та європейської міждержавної інтеграції. У цьому аспекті і варто розуміти зафіксований у преамбулі Європейської Хартії про місцеве самоврядування мотив її прийняття: «охорона і посилення місцевого самоврядування в різних країнах Європи є важливим внеском у розбудову Європи на принципах демократії і децентралізації влади».

Знаковою у цьому аспекті була Копенгагенська декларація про соціальний розвиток 1995 р., учасниками якої були глави держав і урядів, які вперше в історії на запрошення Організації Об'єднаних Націй зібралися для того, щоб визнати значення соціального розвитку та добробуту людей і висунути ці цілі на перший план як в XX, так і в XXI столітті. Висловлюючи глибоке переконання в тому, що «демократія та транспарентне і гласне керівництво й управління у всіх секторах суспільства є необхідними основами для забезпечення соціального та орієнтованого на людину сталого розвитку», підписанти Декларації взяли на себе зобов'язання «створити такі економічні, політичні, соціальні, культурні та правові умови, які будуть сприяти соціальному розвитку людей», в тому числі шляхом «розширення, в разі необхідності, форм і можливостей участі людей в розробці та здійсненні соціальної і економічної політики і програм шляхом децентралізації, гласного управління державними інститутами і зміцнення потенціалу та можливостей громадянського суспільства і місцевих громад створювати свої власні організації, мобілізувати ресурси та розвивати діяльність».

Прикладом тому є і положення Варшавської декларації 2005 р., у рамках якої було розроблено План дій, в якому визначені основні задачі Ради Європи на шляху до загальноєвропейської єдності та просуванні вперед в будівництві Європи без розділових ліній. Зокрема, зазначається, що Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи повинен і надалі сприяти розвитку місцевої демократії та децентралізації влади, приймаючи до уваги внутрішню організацію зацікавлених країн для того, щоб охопити всі рівні європейського співтовариства. Зазначається, що у політичному діалозі слід використовувати потенціал Організації для поглиблення взаєморозуміння між державами-членами, тим самим зміцнюючи єдність в Європі та забезпечуючи зобов'язання по будівництву Європи без розділових ліній.

Якщо говорити про децентралізацію в її онтологічному вимірі, ми концептуалізуємо феномен місцевого самоврядування та муніципалізму як особливої форми існування суспільної свідомості та механізму втілення у буття людини ідеалів муніципальної демократії та ідей високого авторитету людської особистості, поваги до її гідності, прав та свобод, а саме – муніципальної свідомості, побудованої на свідомій переконаності у необхідності, корисності, функціонально-телеологічній цінності принципів та інститутів децентралізації та муніципальної влади, правових норм, на основі яких вони визнаються державою та моделюють можливості досягнення соціальної справедливості, захисту різнопланових інтересів людини за місцем проживання за допомогою дій та кроків влади, заснованих на нормах природного права та правового закону.

Ми переконані, що означений аспект є одним з ключових як у процесі формування сучасного муніципалізму в Україні цілому, так і в плані розвитку муніципальної влади зокрема. Адже найголовнішою передумовою зрушень у справі децентралізації та муніципалізації місцевої влади має бути формування специфічних муніципально-правових установок та муніципального мислення суспільства, розвиток масової культури самоврядування, витребуваність у народі самого муніципального принципу;

Розуміння децентралізації з вітальної точки зору або з позиції так званої вітальної політики у демократичній державі, спрямованої на розбудову інфраструктури і розширення спектру можливостей для людей та їх родин, їх комфортного життя у територіальних громадах, у тому числі і насамперед дітей, жінок, людей похилого віку, студентів, іноземців, внутрішньо переміщених осіб та ін., вказує на такі детермінанти та телеологічні орієнтири децентралізації, муніципалізму та локальної демократії, які мають життєутворююче значення.

Саме місцеве самоврядування оптимально фіксує у собі як елементарні проблеми людської життєдіяльності, так і політичні, економічні, духовно-моральні цінності та соціальні досягнення людства у будь-якій галузі суспільного розвитку. В силу цього, відносно невеликі територіальні розміри територіальних громад, локальність діяльності їх органів, здебільшого безпосередній характер взаємовідносин жителів між собою та з органами місцевого самоврядування, природний характер проблем життєдіяльності – усе

це в цілому обумовлює особливу муніципальну соціальність. Адже народження людини, її здоров'я, дорослішання, навчання, працевлаштування, шлюб та сім'я, старіння, смерть – у рамках цих життєвих циклів в основному замикається життєдіяльність місцевого співтовариства.

Прикладом тому є положення Стамбульської декларації з проблем поселень людей 1996 р., де, стосовно до конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля йдеться про його муніципально-правову модифікацію в обов'язок держав-учасників цього документу забезпечити «особливі потреби жінок, дітей та молоді у надійних, здорових і безпечних умовах життя». З цієї метою, держави-учасниці цього документу взяли на себе зобов'язання у процесі здійснення децентралізаційних реформ «добиватися покращення умов життя в населених пунктах такими засобами, які відповідають місцевим потребам та реальностям», а також визнали «необхідність аналізу глобальних економічних, соціальних та екологічних тенденцій в цілях утворення більш досконалого середовища мешкання для всіх людей». Також держави-учасники зобов'язуються «сприяти наданню повноцінного доступу людям з фізичними вадами, а також статевого рівноправ'я для участі в політичних акціях, програмах та проектах з питань житла та життєздатного розвитку поселень людей» (п. 7.).

Про важливість децентралізації та місцевого самоврядування свідчать положення Екологічної Угоди Міст 2005 р. Розглядаючи даний документ як «синергетичне продовження зусиль по сприянню стабільності розвитку, посиленню нестійких економік, підвищенню суспільної активності, і захисту природних систем планети», сторони – мери багатьох великих міст світу, які підписали його, виходили, у першу чергу, з того, що «більшість населення планети зараз живе в містах і що безперервна урбанізація приведе до того, що один мільйон людей буде переміщуватись до міст кожного тижня, створюючи тим самим нову низку екологічних проблем і можливостей». Вказуючи на те, що мери міст зі всього світу мають «унікальну можливість керувати розвитком належним чином підтримуваних міських центрів, в основі чого лежатимуть відповідні культурні і економічні місцеві заходи», сторони, які підписали цей документ, «зібралися разом для того, щоб вписати новий розділ в історію всесвітньої кооперації» та взяли на себе «зо-

бов'язання підвищити рівень партнерських стосунків і побудувати екологічно стабільне, економічно динамічне, і соціально справедливе майбутнє для наших міських жителів».

З точки зору реалізації культурних прав людини у територіальних громадах заслуговують на увагу Рекомендації ЮНЕСКО про участь і внесок народних мас в культурне життя 1976 р. Виходячи з того, що «доступ до культури і участь у культурному житті є основними елементами загальної соціальної політики, пов'язаної з становищем трудящих мас, режимом роботи, вільним часом, сімейним життям, освітою і професійною підготовкою, містобудуванням і навколишнім середовищем», у документі визначено засоби культурної діяльності, перше місце серед яких відведене децентралізації матеріальної бази, заходів та рішень. Зокрема державам-членам або компетентним органам влади рекомендовано: «сприяти децентралізації заходів і заохочувати розвиток місцевих центрів, приділяючи особливу увагу малонаселеним зонам і периферійним районам, що знаходяться в несприятливих умовах; розвивати і зміцнювати мережу культурних та мистецьких установ не тільки в великих містах, а й в середніх містах, селах і кварталах; заохочувати міжрегіональні і міжобщинні обміни; стимулювати регіональну або місцеву ініціативу одночасно за допомогою забезпечення оперативних коштів на відповідних рівнях і шляхом поділу повноважень щодо прийняття рішень з представниками різних сторін, що беруть участь в культурних дебатах, і в цих цілях розвивати вторинні центри прийняття адміністративних рішень; передбачати спеціальні заходи щодо груп, що знаходяться в несприятливих умовах, і районів зі слаборозвиненим культурним життям. У зв'язку з цим пропонується враховувати, приміром, дітей, осіб з фізичними або розумовими вадами, осіб, які перебувають в лікарнях або в тюрмах, і осіб, які проживають у віддалених зонах або міських трущобах».

Важливою є роль децентралізації у реалізації та захисті прав осіб з особливими потребами. Так, одними з мотивів прийняття Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 р., стало розуміння того, що інвалідність – це поняття, яке еволюціонує, і що інвалідність є результатом взаємодії, яка відбувається між людьми, які мають порушення здоров'я, і відносницькими та середовищними бар'єрами і яка заважає їхній повній та ефективній участі в

житті суспільства нарівні з іншими, а також визнання цінного нинішнього і потенційного внеску осіб з інвалідністю у загальний добробут і багатоманітність їхніх місцевих товариств і ту обставину, що сприяння повному здійсненню особами з інвалідністю своїх прав людини та основоположних свобод, а також повноцінній участі осіб з інвалідністю дасть змогу зміцнити в них почуття причетності й досягти значних успіхів у людському, соціальному та економічному розвитку суспільства та викоріненні бідності (Пreamбула).

Відповідно до ст. 19 цього документу, яка має назву «Самостійний спосіб життя й залучення до місцевої спільноти», держави-учасниці цієї Конвенції визнають рівне право всіх осіб з інвалідністю жити у звичайних місцях проживання, коли варіанти вибору є рівними з іншими людьми, і вживають ефективних і належних заходів для того, щоб сприяти повній реалізації особами з інвалідністю цього права та повному включенню й залученню їх до місцевої спільноти, зокрема забезпечуючи, щоб: а) особи з інвалідністю мали можливість вибирати нарівні з іншими людьми своє місце проживання й те, де й з ким проживати, і не були зобов'язані проживати в якихось визначених житлових умовах; б) особи з інвалідністю мали доступ до різного роду послуг, що надаються вдома, за місцем проживання, та інших допоміжних послуг на базі місцевої спільноти, зокрема персональної допомоги, необхідної для підтримки життя в місцевій спільноті та включення до неї, та з метою недопущення ізоляції або сегрегації від місцевої спільноти; с) послуги та об'єкти колективного користування, призначені для населення в цілому, були рівною мірою доступні для осіб з інвалідністю і відповідали їхнім потребам.

Свідченням перманентного розширення каталогу прав людини у процесі та під впливом децентралізації є європейська практика надання муніципальних прав постійним мешканцям-іноземцям. Так, ще у 1992 р. у рамках Ради Європи була прийнята Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні, якою встановлюється принцип, згідно з яким іноземним громадянам гарантуються громадянські та політичні права, включно з правом брати участь у виборах. Так, згідно частини першої ст. 6 цього документу передбачається зобов'язання держав-учасників Конвенції надати кожному постійному мешкан-

цю іноземцю право голосувати та висувати свою кандидатуру на виборах до органів місцевого самоврядування, якщо він задовольняє тим правовим вимогам, які пред'являються громадянам і, крім того, на законних підставах постійно мешкає у відповідній державі упродовж п'яти років, що передують виборам. Також встановлюється, що ценз осілості, передбачений у статті 6, може становити і менший період (ст. 7).

Такий підхід є свідченням того, що у державах сучасної Європи, які пережили глибокі децентралізаційні процеси, відбувається кардинальне переосмислення сутності та змісту конституційного права на участь в управлінні публічними справами: якщо держава має справи громадянами, іноземцями, особами без громадянства, біженцями, то місцеве самоврядування – з мешканцями. Держави-члени Ради Європи, які підписали Європейську хартію місцевого самоврядування, вважають, що право громадян брати участь в управлінні державними та суспільними справами належить до загальних для всіх держав демократичних приписів, і це право безпосередньо може бути здійснено саме на місцевому рівні.

З точки зору процесів децентралізації та реформування публічної влади на принципах демократії, субсидіарності та верховенства права, доволі рельєфно специфіку реалізації окремих видів прав людини у місцевому самоврядуванні ілюструють положення Переглянутої Європейської Хартії щодо участі молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях, прийнятої Конгресом місцевих та регіональних влад Ради Європи на 10-й пленарній сесії 21 травня 2003 р., у якій вказується, що «активна участь молодих людей у процесі ухвалення рішень та громадській діяльності на місцевому і регіональному рівнях має важливе значення, якщо ми дійсно маємо намір побудувати більш демократичне, солідарне і процвітаюче суспільство. ... Підтримуючи і стимулюючи участь молоді у суспільному житті, місцеві і регіональні влади мають сприяти соціальній інтеграції молодих людей, допомагаючи їм долати не лише проблеми та труднощі, але й знаходити відповідь на виклики сучасного суспільства, в якому часто домінують егоїзм та індивідуалізм. Проте для того, щоб участь молоді в суспільному житті на місцевому і регіональному рівнях була успішною, постійною і осмисленою, потрібно мати щось більше, ніж розвиток політичних чи адміністративних систем. Будь-яку по-

літику чи дію, покликану активізувати участь молоді в житті суспільства, має забезпечувати культурне середовище, що поважає молодь і враховує різноманітні потреби, обставини та сподівання молодих людей».

Доволі рельєфно ілюструє проблему реалізації права на участь у місцевому самоврядуванні в контексті реалізації децентралізаційної політики екстраполяція на локальний рівень загальноновизнаного у сучасному світі принципу рівності чоловіка та жінки. Досягнення гендерної рівності неможливе без наявності відповідного механізму реалізації прав і свобод, а зміни в суспільстві, звичайно, відбуваються через політичний процес, монопольними власниками якого все ще залишаються переважно чоловіки. Втім зміни у суспільстві, у тому числі й у їх гендерному вимірі, можуть відбутися лише за умовою, якщо такі зміни відбудуться у територіальних громадах. У сучасному міжнародному політичному й соціологічному дискурсі поняття місцевого самоврядування, децентралізації та функціонування територіальних громад досить часто розглядають у зв'язку з поняттям гендеру [9].

При цьому увага акцентується на тому, що «впровадження гендеру» означає не просто додавання «жіночого компоненту» до проектів та програм. Це, насамперед, аналіз і врахування різних умов та вимог щодо жінок і чоловіків, тих ролей, які вони відіграють у соціумі в цілому, та територіальних громадах і процесах децентралізації публічної влади, зокрема.

Так, наприклад, країни-учасники Декларації про міста та інші населені пункти в новому тисячолітті 2001 р., вважаючи за необхідне за допомогою відповідних механізмів забезпечити щоб жінки відігравали ефективну роль у прийнятті рішень місцевими органами влади (п. 39), заявили про свою дотриманість меті забезпечення гендерної рівності у розвитку населених пунктів та сповненні рішучості підтримувати гендерну рівність та розширення можливостей жінок у якості ефективних способів боротьби з бідністю та стимулювання розвитку населених пунктів, які будуть по справжньому стійкими. «Ми далі беремо на себе зобов'язання формулювати та зміцнювати політику та практику забезпечення повної та рівноправної участі жінок у плануванні населених пунктів та прийнятті рішень», – зазначалося у Декларації (п. 44).

У гендерному вимірі децентралізації та функціонування місце-

вого самоврядування колосальне значення набувають положення Всесвітньої декларації Міжнародного союзу місцевих органів влади про роль жінки у місцевому самоврядуванні 1998 р. Так, у частині 10 цього документу закріплено, що система місцевого управління займає унікальне положення з точки зору сприяння боротьбі за гендерну рівність на глобальному рівні. Вона може зробити серйозний вплив на положення жінок та ситуацію в галузі гендерної рівності в усьому світі. У частині 12 документу вказується й наступний мотив розробки цього документу: «з метою утворення стійких, заснованих на принципах рівноправ'я та демократії місцевих органів управління, де б жінки і чоловіки мали рівний доступ до процесу прийняття рішень, рівний доступ до послуг і рівний статус в процесі надання цих послуг, гендерна проблематика має бути включеною у всі сфери директивної й управлінської діяльності місцевих органів управління».

В аспекті забезпечення прав людини в умовах децентралізації, доволі показовими є положення та принципи Каракаської декларації 1990р., яка була прийнята на основі схвалення Регіональною конференцією з реструктурування психіатричної допомоги в Латинській Америці, що відбулася в Каракасі під егідою Пан-американської організації охорони здоров'я – Регіонального бюро ВООЗ країн Америки. Основний мотив прийняття даного міжнародного документу – необхідність захисту прав людини і громадянських прав психічно хворих. Констатується, що психіатрична лікарня, якщо це є єдиною формою забезпечення психіатричної допомоги, ізолює пацієнтів від їх природного оточення, посилюючи таким чином їх соціальні проблеми; створює несприятливі умови, що піддають небезпеці людські та громадянські права пацієнтів. Фактично йдеться про ізоляцію та виключення людей із громад. У Декларації відзначається, що традиційні психіатричні служби не дозволяють досягти цілей допомоги, організованої за принципом спільнот, які є децентралізованими. Закликається, щоб місцеві моделі систем охорони здоров'я використовувалися для забезпечення кращих умов для розвитку програм, заснованих на потребах здоров'я населення і з акцентом на децентралізацію, соціальне участь і профілактичний підхід. Орієнтуючи держави – учасниці Декларації на необхідність реструктурування психіатричної допомоги шляхом критичного перегляду домінуючої і централізуючої

ролі психіатричних лікарень в наданні психіатричних послуг, у документі зазначається, що доступні ресурси, допомога і лікування повинні захищати особисту гідність і людські та громадянські права; ґрунтуватися на раціональних і технічно відповідних умовах і прагнути, щоб пацієнти залишалися в своїх спільнотах.

Розглядаючи різні стереотипи та дискримінаційні практики у територіальних громадах (сексизм, расизм, ейблізм, ейджизм, гомофобія, тощо) своєрідними правовими аномаліями, вважаємо, що децентралізація є невід'ємною частиною національної структури публічного владарювання у демократичній державі. Місцеве самоврядування – це рівень влади й управління, що є найбільш близьким до громадян, і, в силу цього, спроможним найкращим чином включати різні соціальні групи в процес прийняття рішень щодо умов життя територіальних громад та питань місцевого значення, використовувати їх знання, досвід та можливості для сприяння стійкому розвитку територіальних громад.

Концептуальне осмислення децентралізації з позиції її функціонально-телеологічної орієнтованості на сферу прав людини, об'єктивно змушує розглянути проблеми організаційного забезпечення відповідних процесів. Адже у першу чергу саме ці функції місцевого самоврядування детермінують його інституційну організацію. Удосконалення відповідних структур, підвищення ефективності їх організації та діяльності є одним з ключових завдань реформи у сфері децентралізації. Так, у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 1 квітня 2014 р., зазначалося, що «система місцевого самоврядування на сьогодні не задовольняє потреб суспільства. Функціонування органів місцевого самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечує створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання населенню органами місцевого самоврядування, утвореними ними установами та організаціями високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг на відповідних територіях». Також констатувалося, що «удосконалення потребує також система територіальної організації влади з метою підвищення ефективності управління суспільним розвитком на відповідній території».

В організаційному аспекті децентралізація це такий «процес розширення і зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць (областей, автономій, республік – суб'єктів федерацій та ін.) або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру» [10], що дозволяє оптимізувати та посилити демократичні інституціональні та системні якості суб'єктів та організаційних структур місцевого самоврядування. Адже, незважаючи на своє конституційне визнання та закріплення з позиції суб'єктного складу, за своєю сутністю система місцевого самоврядування є цілісною природною системою що самоорганізується. Її формування тісно пов'язане не тільки з демократичною організацією публічної влади й управління, але і з вибором вектору розвитку громадянського суспільства, а слід і з визначенням пріоритетних форм соціального буття, що перебуває у стадії перманентного становлення в умовах соціально-правової державності. У силу чого, має прийти усвідомлення того, що розвиток місцевого самоврядування – життєво важливе завдання для розвитку всього українського суспільства як відкритої системи, заснованої та організованої на принципах демократії.

Багатогранні прояви муніципальної влади, розвиток соціальних, психологічних, моральних цінностей, норм та інститутів у середині територіальної громади – це ті дані які держава при всьому бажанні не може утворити. Вона (у тому числі шляхом реформ у сфері децентралізації) лише визнає, створює (у тому числі й організаційні) умови для їх перспективного розвитку. Розуміння того, що територіальна громада, будь-то великого мегаполісу або невеликого провінціального міста, села або селища є, власно кажучи, самоорганізованою системою, життя якої так чи інакше «самоналагоджується» без держави стосовно до місцевих умов: самоорганізація має прояв опосередковано, через поведінку індивідів, груп, спільностей, йдеться про сучасне місцеве самоврядування, античне чи середньовічне, відкриває нові шляхи вивчення феномену муніципальної демократії, а, у подальшому, – шляхи оптимізації процесів інституціоналізації муніципальної влади в Україні. Предметом уваги при цьому виступають не фрагменти реальності (органи публічної влади, люди, територія, власність, нормативні акти тощо), а, скоріше, сфери взаємодії, взаємовпливу та взаємо-

проникнення цих інститутів, феноменів та явищ, процеси функціонування муніципальної влади як цілісної системи.

Тобто, дивлячись на феномен децентралізації з позиції інституціоналізації муніципальних структур та їх суб'єктного складу, слід виходить з того, що незважаючи на полісуб'єктність муніципальної влади, формоутворюючою основою муніципально-владних відносин є територіальна громада. Саме територіальна громада є необхідною демократичною протигаю центральної владі і сприяє обмеженню виявів свавілля з боку держави. Передача тих чи інших повноважень на рівень територіальних громад дозволяє запобігти зайвій концентрації влади на центральному рівні, переобтяженню центрального апарату місцевими справами [11, с. 1].

Такий підхід до територіальних громад як до основи та структуроутворюючого елементу системи місцевого самоврядування, а не як до її другорядного і побічного компонента, дозволяє провести ефективну реформу у сфері децентралізації та відродити розуміння місцевого самоврядування як основної форми реалізації народовладдя у буквальному смислі слова.

Погляд на децентралізацію як складний феномен змушує звернути увагу на комунікативну роль і значення децентралізаційних процесів як в деяких країнах, так і на окремих континентах та глобалізованому світі в цілому. Погляд на феномен децентралізації з позицій глобальних крос-культурних та міждержавних комунікацій дозволяє розглядати місцеве самоврядування як інструмент реалізації одного з головних завдань сучасності – поєднання в єдине ціле інтересів держави, суспільства та особи, оскільки головний сенс та сутність місцевого самоврядування полягають у тому, щоб на рівні кожної окремо взятої особи здійснювати гармонізацію прав та свобод людини і громадянина з інтересами держави та суспільства.

Концептуальний аналіз сучасних міжнародно-правових стандартів локальної демократії доволі рельєфно відображає колосальне значення децентралізації в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції, зокрема безпосередньо зазначається, що міждержавні угоди, які укладаються у сфері місцевого самоврядування, прямо обумовлені прагненням до досягнення «більш сильної єдності» між державами (Преамбула Європейської Хартії місцевого самоврядування 1985 р.); стверджується, що вони

приймаються зі спеціальною метою – «бути для всіх націй стандартом, до якого слід прагнути, намагаючись досягти більш демократичного процесу, поліпшуючи, таким чином, добробут свого населення» (Преамбула Всесвітньої Декларації місцевого самоврядування 1985 р.) або зазначається, що метою їх ухвалення є «сприяння економічному та соціальному прогресу прикордонних регіонів і зміцненню солідарності, яка об'єднує народи Європи» (Преамбула Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р.).

У преамбулі Декларації щодо забезпечення доброго врядування на місцевому і регіональному рівнях, ухваленій на 14-й сесії Європейської Конференції міністрів держав-членів Ради Європи, відповідальних за регіональне та місцеве врядування 2005 р., зазначається, що «завдання, які сьогодні постали перед Європою, не є завданнями виключно для європейських країн – вони є глобальними та мають паралельно вирішуватись як на міжнародному, так і на місцевому рівнях».

Преамбула проекту Всесвітньої хартії місцевого самоврядування 2000 р. взагалі починається з нагадування, що принцип, закріплений у Загальній декларації прав людини, а саме в її статті 21, згідно якого воля народу має бути основою влади органів управління всіх рівнів, а місцева демократія є основоположним правом.

На особливу важливість такого комунікативно-інтегративного виміру децентралізації в процесі демократизації та перетворення економіки і суспільства, що носили раніше централізований і надмірно заполітизований характер, звертали увагу зокрема учасники Єреванської декларації про децентралізацію 1999 р. Підкреслюючи, що успіх політики децентралізації визначається наявністю сильного центру, що підтримує її проведення, підписанти цього міжнародного документу підкреслили те, що більшість проблем і завдань, які стоять перед країнами збігаються, хоча їх рішення в різних країнах може відрізнятися в залежності від конкретних соціальних, економічних і культурних особливостей кожної країни.

Втім, учасники Єреванської декларації визнали, що обмін інформацією, досвідом і навичками практичної діяльності є надзвичайно корисним інструментом для надання країнам допомоги в процесі планування та здійснення децентралізації. Цей обмін

можна було б значно активізувати завдяки максимально широкому використанню сучасних інформаційних технологій, заохочення дистанційного навчання, комунікаційному обміну і широкому поширенню ідей. За допомогою сприяння створенню і експлуатації інформаційних систем і центрів з обміну досвідом на глобальному і регіональному рівні Організація Об'єднаних Націй могла б грати критично важливу роль у розвитку віртуальних громад практичних працівників та науковців, головною метою яких було б рішення задач децентралізації, здійснення адміністративної реформи, забезпечення участі громадян та демократизації. У зв'язку з цим учасники звернулися до Організації Об'єднаних Націй з проханням і надалі сприяти розвитку діалогу з питань децентралізації в країнах Центральної та Східної Європи і СНД шляхом скликання аналогічних регіональних форумів, розвитку мереж для обміну інформацією та досвідом і зміцнення національних, регіональних і місцевих установ, що займаються питаннями децентралізації.

Отже ми бачимо, що у політико-правовій та державно-управлінській доктрині акцентується увага на сутнісно-субстанціональному, функціонально-телеологічному, системно-структурному або інших аспектах децентралізації. Втім, враховуючи, що сучасний етап розвитку інститутів місцевого самоврядування в Україні обумовлений істотними змінами у механізмі конституційно-правового регулювання суспільних відносин у сфері децентралізації, а також оновленням системи, структури та змісту конституційного та муніципального права, вважаємо, що, сутність та зміст децентралізації необхідно розглядати та розуміти у синергетичній єдності її якостей, атрибутів та критеріїв, аспектів та форм: аксіологічних, гносеологічних, онтологічних, праксеологічних, цивілізаційних, інституціональних, конститутивних, нормативних, функціонально-телеологічних, суб'єктно-об'єктних, історичних тощо.

Лише такий симбіоз цих та інших характеристик феномену децентралізації дозволяє зрозуміти філософію конституційної концепції місцевого самоврядування як права і спроможності територіальних громад самостійно та під свою відповідальність вирішувати питання місцевого значення.

Тільки за умови концептуальної, інституціональної та функціональної інсталяції ідеї та принципу децентралізації у механізм де-

мократичного конституційного ладу, місцеве самоврядування стає оптимальною та, по суті, універсальною основою для вирішення значної кількості суспільних справ, у тому числі та у першу чергу прав людини, що свідчить про колосальний гуманістичний потенціал інститутів муніципальної влади та локальної демократії.

Література:

1. Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика. Вісник громадсько-політичний і теоретичний журнал. 2015. № 12. С. 22–24.
2. Драго Р. Административная наука / пер. с франц. Л. Энтина; под ред. и послесловие Б. Лазарева. Москва: Прогресс, 1982. 245 с.
3. Ременяк О. В. Децентралізація публічної влади в правовій теорії та державотворчій практиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2020. 21 с.
4. Негода В. А. Механізми забезпечення місцевого розвитку в умовах впровадження реформи децентралізації в Україні: дис. ... д-ра філософії: спец. 281 «Публічне управління та адміністрування». Київ, 2021. 235 с.
5. Ведель Ж. Административное право Франции / пер. с фр. Л. М. Энтина; под ред. М. А. Крутоголова. Москва: Изд-во «Прогресс», 1973. 512 с.
6. Страшун Б. Децентрализация. Конституционное право: словарь / отв. ред. В. В. Маклаков. Москва: Юрист, 2001. С. 128.
7. Баглай М. В., Туманов В. А. Децентрализация. Малая энциклопедия конституционного права. Москва: Издательство БЕК, 1998. С. 122–123.
8. Халипов В. Ф. Децентрализация. Власть. Кратологический словарь. Москва: Республика, 1997. С. 129.
9. Аналіз вразливості жінок та чоловіків в контексті децентралізації на територіях України, що постраждали від конфлікту. Нікого не залишити осторонь. Звіт. Вересень 2017. Підготовлений у рамках спільної програми ПРООН та ООН Жінки «Відновлення управління та сприяння примиренню в постраждалих від кризи громадах України». 72 с.
10. Горбатенко В. П. Децентралізація. Юридична енциклопедія:

в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 2: Д–Й. 1999. С. 168–169.

11. Альошина Н. М. Територіальна громада як суб'єкт права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2014. 20 с.

Batanov Oleksandr – *Doctor of Sciences (Law), Professor, Leading Researcher of Department of Constitutional Law and Local Self-government of the Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine*

DECENTRALIZATION AS A POLITICAL AND LEGAL PHENOMENON AND INTERNATIONAL STANDARD

Summary. *The article is a complex theoretical study of the decentralization of public power in legal theory and state-building practice. The analyzes of the idea of decentralization in world political-legal thought and state-making practice and modern international law. The essence of decentralization and peculiarities of its definition in the political theory and theory of state and law are investigated. The methodology of the study of decentralization of public power have been clarified.*

The article, based on the experience of European democracies, summarizes the basic modern concepts of decentralization of power. The impact of globalization as a legal phenomenon on the decentralization of public power in the country is analyzed. The author summarizes the features of decentralization of power in the conditions of democratic transformation. The legal framework of decentralization reform in Ukraine and the process of reforming local self-government as a direction of decentralization of public power are comprehensively analyzed. The problems of constitutional reform concerning decentralization of power in Ukraine and the possibility of improving the process of transferring functions and powers from central authorities to local authorities are pointed out.

It is established that decentralization of public power is an effective mechanism of organization of public power in a democratic rule of law, which is implemented in the process of the state constitutional reform aimed at the transfer of powers (rights and duties, material and intellectual resources) from central authorities to local authorities. within the limits set by the legislation, taking into account the need for effective interaction between them and civil society institutions. Decentralization can take place politically, administratively and financially.

It is emphasized that the model of decentralization of public power depends on the following criteria: state structure of the country, administrative-territorial division of the country, legal system, organization of state power, regulatory support, development of civil society, history of statehood, national traditions and customs, etc. At the same time, the chosen model of decentralization of public power is the basis for the establishment and development of an effective system of local governance.

It is determined that today decentralization is the most effective principle of Ukraine's development in the conditions of globalism, taking into account historical, national-ethnic, administrative-territorial, political-legal and law-making factors. It is clear that decentralization in the context of globalization should be considered in several aspects: as one of the priority principles of organization and functioning of public power; as a strategic direction of modern state policy; as a significant criterion in the implementation of all sectoral reforms; as decentralization of state and local legislation. It has been stated that decentralization of public power in the conditions of globalism should cover both formal and legal aspects. The formal legal aspect fills the decentralization of public power with conceptual, strategic, substantive, fundamental, legitimate and other components. At the same time, the material aspect characterizes the ways, means and mechanisms of implementing the process of decentralization of public power, taking into account the ethno-national, economic, political and multicultural features of the development of Ukrainian statehood and civil society, in particular.

It is noted that decentralization of public power in the context of globalism is carried out on the basis of international and national legal factors, which are closely interrelated. At the same time, the study and analysis of the practice of application of international documents in the field of decentralization of public power in Ukraine indicates their

elaboration at the theoretical and legal level and the lack of an effective mechanism and procedure for the implementation and implementation of the basic principles of decentralization of public power in state-making practice.

It is emphasized that the development of the institution of local self-government in the context of decentralization is closely connected with the optimization of the territorial organization of the government, which constitutes a justified territorial basis for the activity of local self-government bodies and the executive authorities, capable of ensuring the accessibility and quality of the administrative and social services provided by these bodies.

Key words: *decentralization, public power, local self-government, globalization, democracy, constitutional reform, territorial hromada.*

Володимир Тимошенко,
доктор юридичних наук, професор,
академік АПН України

Сергій Дрьомов,
кандидат юридичних наук,
академік АПН України

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА ТА ШЛЯХИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

У статті запропоновано результати дослідження проблемних питань правового регулювання в Україні інституту громадянства.

Вказано на недоліки правозастосовної практики, які мають місце під час реалізації законодавчих приписів, що регулюють правовідносини у сфері громадянства України.

Проаналізовано зміни, внесені до законодавства Російської Федерації у сфері громадянства, та зосереджено особливу увагу на цілком ймовірних проблемах, з якими стикатиметься Україна після повернення анексованого Криму під її юрисдикцію через впровадження країною-агресором зазначених змін.

Наведено результати проведеного авторами статті аналізу законодавчих ініціатив у сфері громадянства, поданих до Верховної Ради України.

Запропоновано бачення щодо можливих шляхів усунення виявлених проблем шляхом внесення змін до законодавчих актів України, а також міжнародно-правових документів з питань громадянства.

Ключові слова: громадянство, множинне громадянство, інститут громадянства, втрата громадянства, припинення громадянства, позбавлення громадянства, апатрид, нормативно-правові акти, правове регулювання.

Громадянство являє собою державно-правове явище, у якому органічно поєднані його правовий зміст і юридична форма. При цьому правова природа громадянства найбільш повно розкривається у процесі регулювання державою інституту громадянства, якому притаманні відповідні конститутивні елементи та специфічний механізм його реалізації. Цими складовими елементами є правові норми, реалізовані у нормативно-правових актах, виданих державою. Такі нормативно-правові акти утворюють відносно самостійну (автономну) систему законодавчих актів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини у сфері набуття та припинення громадянства, а також при вирішенні інших питань, пов'язаних з громадянством.

Вказана система перебуває у тісній взаємодії з іншими нормативно-правовими актами, якими унормовано суміжні правовідносини. Прикладом такої взаємодії може слугувати взяти нерозривний зв'язок інституту громадянства з виборчим чи референдумним (референдним) правом, реалізація яких неможлива без констатації факту наявності у особи громадянства. Так, відповідно до частини першої статті 2 Закону України «Про вибори народних депутатів України» *право голосу на виборах депутатів мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося вісімнадцять років.*

Подібним чином вирішується питання щодо реалізації пасивного виборчого права (права бути обраним). Зокрема, у частині першій статті 9 Закону України «Про вибори народних депутатів України» записано, *що депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.*

Поряд з тим, застосування низки кримінально-правових норм потребує обов'язкової констатації факту наявності або відсутності у особи такої ознаки спеціального суб'єкта злочину, як громадянство. Так, наприклад, *виконавцем злочину, передбаченого статтею 111 (державна зрада) Кримінального кодексу (далі – КК) України, може бути лише громадянин України. Натомість, притягти до кримінальної відповідальності за статтею 114 КК України (шпигунство) можна лише іноземця, або особу без громадянства.*

У нормативно-правових актах (Конституція України, міжнарод-

ні договори України з питань громадянства, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони України, підзаконні акти, що регулюють правовідносини у цій сфері) закріплено низку положень, що стосуються громадянства, які умовно можна поділити на три групи.

До *першої групи*, як видається, слід віднести засадничі положення загального характеру, наприклад, поняття, сутність, зміст та принципи громадянства, до *другої* – процедурні питання, зокрема, порядок набуття і припинення громадянства, оскарження рішень уповноважених державою органів та посадових осіб щодо громадянства. *Третю групу* утворюють законодавчі положення, що стосуються визначення кола суб'єктів (органів державної влади, інші організації, установи та їхні посадові особи), які уповноважені на вирішення питань, пов'язаних з громадянством, або беруть участь у їх вирішенні, а також питання щодо розподілу повноважень між суб'єктами цих правовідносин.

Чільне місце в системі нормативно-правових актів, які упорядковують суспільні відносини у сфері набуття та припинення громадянства, належить Конституції України. У конституційно-правових нормах законодавцем закріплено основні принципові положення, що стосуються громадянства України. Ці норми сконцентровано у статтях 4, 24, 25, 106 Конституції України. Так, наприклад, у статті 4 Основного Закону України записано, що в Україні існує єдине громадянство. Цей конституційно-правовий принцип у подальшому знайшов своє законодавче закріплення та офіційне тлумачення в статті 2 Закону України «Про громадянство України». Вказаною нормою, зокрема, встановлено, що у разі набуття громадянином України громадянства (підданства) іншої держави або держав, у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Так само й у випадку, якщо іноземець набув громадянство України і таким чином став поліпатридом, то у правових відносинах з Україною він все одно визнається лише громадянином України.

Крім того, відповідно до статті 2 Закону України «Про громадянство України» реалізація принципу єдиного громадянства виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Слід зазначити, що вказана норма набула особливого значення у зв'язку з подіями, які мають місце

на сході України. Йдеться про намагання очільників псевдо-республік «ДНР-ЛНР» вийти з-під юрисдикції України та встановити на території окремих районів Донецької та Луганської областей своє власне громадянство.

У статті 4 Конституції України також записано, що підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом. З вказаним положенням кореспондуються приписи пункту 2 частини 1 статті 92 Основного Закону України, якими встановлено, що громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства визначаються виключно законами України.

Не менш важливими з точки зору забезпечення прав людини видаються положення частини 1 статті 25 Конституції України. Вказаною нормою передбачено, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Водночас, частиною 2 статті 25 Основного Закону України встановлено імперативну заборону, відповідно до якої громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі, оскільки перебуває під виключною юрисдикцією своєї держави. Положення цієї норми кореспондується з приписами частини 2 статті 33 Конституції України, якими встановлено, що громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Слід зазначити, що вказані конституційно-правові приписи лише частково відтворюють положення міжнародно-правових документів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Зокрема, у статті 15 Загальної декларації прав людини записано, що ніхто не може бути *безпідставно позбавлений громадянства*. Подібна норма міститься й у статті 4 Європейської конвенції про громадянство, якою також заборонено *безпідставно позбавляти особу громадянства*.

Як видно, *положення вказаних міжнародно-правових документів, на відміну від статті 25 Конституції України, не містять абсолютної заборони щодо позбавлення громадянства*. Системний аналіз їх приписів може вказувати на те, що *національне законодавство будь-якої держави може містити норми про позбавлення громадянства, яке повинно здійснюватись лише за наявності відповідних законодавчо визначених підстав*. При цьому, у статті 1 Європейської конвенції про громадянство записано, що внутріш-

нюдержавне право держав-учасниць має узгоджуватися з принципами та правилами, що стосуються громадянства фізичних осіб, встановлених цим документом.

Таким чином, підстави позбавлення громадянства можна умовно поділити на дві групи: а) правові; б) фактичні;

Правовою підставою позбавлення громадянства є *законодавче встановлення можливості застосування до особи такої процедури за умови настання певного юридичного факту, наприклад, вчинення особою діяння (дії або бездіяльності), яке являє собою порушення відповідних законодавчих приписів*. Так само як правовою підставою притягнення особи до кримінальної відповідальності є існування в КК України норми, яка передбачає відповідальність за певне конкретне правопорушення.

Під **фактичною підставою** позбавлення громадянства, як видається, слід розуміти *настання певного юридичного факту, наприклад, вчинення особою конкретного діяння, за яке законодавством України передбачено можливість застосування державою до неї зазначеного заходу впливу*.

Досліджуючи хронологічний порядок виникнення вказаних підстав, варто зазначити, що питання щодо встановлення фактичних підстав позбавлення громадянства України може поставати лише у разі існування належним чином законодавчо закріплених правових підстав. І лише наявна сукупність цих двох підстав утворюватиме передумови для прийняття рішення про позбавлення особи громадянства України.

Як уже зазначалось, в законодавстві України про громадянство термін «позбавлення громадянства» застосовується лише у контексті заборони вчинення такої дії (наприклад, стаття 25 Конституції України, стаття 2 Закону України «Про громадянство України»). Тож можна констатувати, що в Україні на даний момент відсутні правові, а значить, і фактичні підстави позбавлення громадянства.

На наш інформаційний запит Комітет Верховної Ради, України, до предмету відання якого віднесено питання про громадянство, статус іноземців та осіб без громадянства, пояснив, що громадянство розглядається Комітетом як правовий зв'язок між фізичною особою та державою. Тому припинення такого зв'язку може ініціюватися обома суб'єктами – як державою, так і особою.

На думку членів Комітету, припинення громадянства є узагальнюючим терміном, який охоплює такі форми як:

- вихід з громадянства України;
- втрата громадянства України;
- підстави, передбачені міжнародними договорами України.

При цьому, Комітетом не запропоновано власне бачення щодо правильного розуміння сутності та змісту жодної із зазначених форм припинення громадянства.

Як підсумок у листі зазначено, що у відповідності до частини 3 статті 21 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» надані роз'яснення не мають статусу офіційного тлумачення [9].

Тож доводиться констатувати, що профільний Комітет Верховної Ради України виявився неспроможним чітко сформулювати власне бачення щодо тлумачення термінів «позбавлення громадянства», «втрата громадянства» та «припинення громадянства», а також не зміг дати відповіді на запитання: чим відрізняються зміст та процедура позбавлення громадянства від змісту та процедури припинення громадянства.

Розглядаючи питання про можливість включення до законодавства України норм про позбавлення громадянства, слід зазначити таке. Відповідно до статті 9 Конституції України міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, становлять частину національного законодавства України та у подальшому стають основою для його розроблення та удосконалення, оскільки містять загальновизнані стандарти у сфері забезпечення прав людини, а, відтак, і права на громадянство. У разі невідповідності норм законодавства України правовим приписам таких міжнародних договорів застосуванню підлягають останні. Це правило закріплено в частині 2 статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» та у частині 2 статті 4 Закону України «Про громадянство України».

При вирішенні вказаного питання видається доцільним врахувати іноземний досвід вирішення проблеми законодавчого закріплення процедури позбавлення громадянства. Про це більш детально йдеться у аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень «Питання законодавчого врегулювання позбавлення громадянства України як одного з механізмів забезпечення національної безпеки» (від 13 квітня 2016 року № 293/372). Тому, не вдаючись у подробиці, зазначимо, що абсолютна заборона позбавлення громадянства на рівні основного

закону країни існує в конституціях Білорусі, Грузії, Федеративної Республіки Німеччини, Російської Федерації, Польщі, Словаччини, Чехії.

В конституціях деяких європейських країн позбавлення громадянства можливе тільки у випадку, якщо особа добровільно набула громадянства іноземної держави або вступила до служби в іноземній державі, якщо ця служба суперечить національним інтересам. При цьому, у Греції заборона позбавлення громадянства поширюється тільки на громадян, які свого часу набули громадянства за походженням.

Слід зазначити, що в Європейській конвенції про громадянство термін «позбавлення громадянства» використовується лише у статті 4 для констатації одного із принципів, яких повинні дотримуватися держави-учасниці при формуванні та реалізації політики у цій сфері суспільних відносин. Однак, у Конвенції про скорочення безгромадянства, до якої Україна приєдналася 11.01.213 року, цей термін неодноразово зустрічається у різних словоформах. Наприклад, у частині 1 статті 8 записано, що «... договірна Держава *не позбавляє особу її громадянства*, якщо таке позбавлення зробило б цю особу апатридом. Частиною 2 цієї ж статті передбачено, що у певних випадках особа може бути *позбавлена громадянства*, незважаючи на положення частини 1 цієї статті [1].

Таким чином, ратифіковані Україною міжнародно-правові документи надають країнам-підписантам можливість встановлювати на рівні національного законодавства механізм позбавлення громадянства.

У статті 7 Конвенції виписані підстави втрати громадянства *ex lege* або на ініціативу держави-учасниці, що, на нашу думку, за своє сутність і є позбавленням громадянства. Такими підставами є:

- добровільне набуття іншого громадянства;
- набуття громадянства держави-учасниці внаслідок шахрайських дій, подання неправдивих відомостей або приховування будь-якого суттєвого факту, що має відношення до заявника;
- добровільна служба в іноземному військовому формуванні;
- поведінка, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави-учасниці;

- відсутність справжнього зв'язку між державою-учасницею та її громадянином, який постійно проживає за кордоном;
- якщо під час неповноліття дитини встановлено, що визначені у внутрішньодержавному праві умови, які дозволили їй набути *ex lege* громадянства держави-учасниці, більше не виконуються;
- усиновлення дитини, якщо дитина набуває іноземного громадянства або має іноземне громадянство одного чи обох усиновителів.

З огляду на вказані міжнародно-правові приписи та наведену вище правову позицію профільного Комітету Верховної Ради України варто зазначити, що вихід з громадянства України є однією з форм припинення громадянства, яка відбувається з ініціативи особи. Тобто уповноважений на те суб'єкт владних повноважень (в Україні таким є Президент України) приймає рішення про припинення особи громадянства відповідно до встановленої Законом процедури на підставі заяви такої особи про вихід з громадянства.

Натомість, ініціатором втрати особою громадянства України виступає держава. При цьому, застосування такої форми припинення громадянства не потребує згоди особи, хоча це не виключає її права оскаржити рішення щодо припинення її громадянства у судовому порядку.

В Академічному тлумачному словникові української мови записано, що *«втрачати» означає залишатися без когось, чогось (унаслідок різних причин); губити кого-, що-небудь; частково або повністю позбуватися яких-небудь своїх якостей, особливостей, ознак стану і т. ін.* [10].

Використовуючи наведене визначення, в результаті логічно сконструйованих суджень можна дійти висновку, що при втраті громадянства України особа позбавляється статусу громадянина нашої держави, що тягне за собою відповідні обмеження у політичних та деяких інших правах. Йдеться, в першу чергу, про виборче право (обирати та бути обраним) та право участі у референдумах.

Частиною першою статті 19 Закону України «Про громадянство України» встановлено підстави для втрати громадянства України, до яких віднесено:

1) добровільне набуття громадянством України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття;

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Однією із вказаних підстав втрати особою громадянства, а також тих, що передбачені у статті 7 Європейської конвенції, є добровільне набуття особою громадянства іноземної держави про громадянство. Слід зазначити, що ця підстава найчастіше застосовується державами, які негативно ставляться до множинного громадянства. До таких держав належить й Україна. При цьому, обов'язковими умовами застосування процедури втрати особою громадянства України за цією підставою є:

- додержання принципу добровільності, який означає, що особа не повинна втрачати громадянство тільки внаслідок того, що інша держава надає їй без її згоди своє громадянство;
- досягнення громадянином України повноліття на момент набуття громадянства іноземної держави.

Добровільний – той, який здійснюється, діє і т. ін. з власного бажання, доброї волі, без насилля, примусу; протилежне примусовий [10].

З огляду на наведене тлумачення, не вважається добровільним автоматичне набуття громадянства іншої держави внаслідок усиновлення, чи внаслідок репатріації особи.

Наведений підхід до вирішення проблеми видається найбільш обґрунтованим та надзвичайно важливим для України особливо в умовах анексії Російською Федерацією (далі – РФ) Криму та окупації окремих районів Донецької та Луганської областей (далі – ОРДЛО).

Вихід з громадянства України допускається й тоді, коли особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженим органом іншої держави. Однак, у такому випадку проблему для виходу з громадянства України створює норма, яка передбачає, що факт припинення громадянства встановлюється указом Президента України.

Для більш об'єктивної оцінки стану справ у царині правового регулювання в Україні інституту громадянства видається необхідним дослідити практику застосування законодавчих приписів, які регулюють питання надання та припинення громадянства. У цьому сенсі доволі

Надзвичайно резонансним з точки зору практики застосування положень національного законодавства з питань громадянства видається рішення Президента України від 29 квітня 2017 року про припинення громадянства України А. Артеменку, О. Боровикові, Д. Новгородському та О. Нусс (указ Президента України № 119/2017).

Слід зазначити, що у жодному з офіційних джерел вказаний документ не було опубліковано. В Адміністрації Президента України пояснили це тим, що інформація, яка міститься в цьому акті Глави держави, є конфіденційною. Тож її оприлюднення без особистого дозволу осіб, згаданих в цьому документі може призвести до порушення їхніх законних прав та інтересів.

Однак, зазначений акт Президента України знаходиться у вільному доступі на сторінках різних інтернет-ресурсів [5].

26 липня 2017 року указом Президента України № 196/2017 припинено громадянство М. Саакашвілі та ще семи особам [6]. Цей документ також не оприлюднено з тих же причин, що й указ Президента України від 29 квітня 2017 року № 119/2017 про припинення громадянства України А. Артеменку, О. Боровикові, Д. Новгородському та О. Нусс. Проте, певні роз'яснення щодо підстав припинення громадянства України М. Саакашвілі все ж таки назвали в Адміністрації Президента України. Такими стали факти надання М. Саакашвілі недостовірної інформації (пункт другий статті 19 Закону України «Про громадянство України») під час процедури надання йому громадянства України. За інформацією Адміністрації Президента України, виявивши зазначені обставини, ДМС України звернулась з відповідним клопотанням до Комісії з питань громадянства при Президентові України [7]. Разом з тим, про підстави припинення громадянства України іншим особам, які потрапили до Указу Президента України №196/2017 від 26.07.2017 року, жодних пояснень не надавалося.

Аналіз тексту указів Президента України № 119/2017 та № 196/2017 дозволяє зробити певні висновки. Перш за все, вида-

ється доцільним погодитись з коментарями, висловленими членом Конституційної Комісії України від Української Гельсінської спілки з прав людини В. Речицьким, який цілком слушно згадує про те, що позбавлення громадянства як міра кримінально-політичної репресії відоме юридичній спільноті ще за часів «комуністичного минулого». При цьому, він доречно звертає увагу на те, що «... саме хибних звичок і забобон радянського минулого прагне позбутися сучасна незалежна й демократична Україна.» [11].

Варто звернути увагу й на те, що обидва укази Президента України про припинення громадянства України повинні мати обов'язковий у таких випадках атрибут, а саме гриф «ДСК» (для службового користування), який вказує на встановлені обмеження доступу до інформації, яку вони містять. Присвоєння такого грифу вимагають приписи частини другої статті 9 Закону України «Про доступ до публічної інформації». Вказаною нормою, зокрема, встановлено, що документам, які містять інформацію, що становить службову інформацію, присвоюється гриф «для службового користування». Доступ до таких документів надається відповідно до частини другої статті 6 цього Закону [2]. Однак, тексти зазначених указів, що перебувають у вільному доступі, не дають можливості стверджувати про наявність такого грифу.

Варто звернути увагу й на те, що частиною другою статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» встановлено, що **обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до закону при дотриманні сукупності таких вимог:**

1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні [2].

Тож з огляду на наведені вище законодавчі приписи та зміст інформації, яка приховується від громадськості, залишається відкритим запитання: які саме критерії покладено за основу при при-

йнятті рішення про обмеження доступу до вказаної інформації? Невже її оприлюднення могло б зашкодити інтересам національної безпеки, територіальній цілісності держави або громадському порядку.

Видається доцільним звернути увагу на те, що у частині другій статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» йдеться про необхідність встановлення обов'язкової сукупності усіх зазначених вимог. При цьому, повинні бути враховані основні принципи інформаційних відносин, вписані у статті 2 Закону України «Про інформацію», серед яких:

- гарантованість права на інформацію;
- відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією;
- правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації [3].

Виключно важливим видається те, що реалізуючи вказані принципи держава також визначила основні напрями державної інформаційної політики, серед яких забезпечення:

- доступу кожного до інформації;
- рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації;
- відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень (стаття 3 цього Закону).

Крім того, у статті 5 Закону України «Про інформацію» гарантовано право кожного на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Право на інформацію (стаття 6 цього Закону) забезпечується:

- створенням механізму реалізації права на інформацію;
- створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів;
- обов'язком суб'єктів владних повноважень інформувати громадськість та засоби масової інформації про свою діяльність і прийняті рішення;
- обов'язком суб'єктів владних повноважень визначити спе-

ціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації;

- здійсненням державного і громадського контролю за додержанням законодавства про інформацію;
- встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію.

Тож усе наведене вище дає підстави констатувати, що держава до цього часу все ще не спромоглася повною мірою забезпечити неухильне додержання наведених вище основоположних принципів інформаційних відносин. Водночас, спроби утаємничити рішення Президента України про надання чи припинення громадянства України можуть викликати не лише посилення недовіри до влади, а й негативно позначитись на авторитетові України на міжнародній арені.

Аналіз текстів указів Президента України (№ 119/2017 від 29.04.2017 року та №196/2017 від 26.07.2017 року) про припинення громадянства України групі осіб вказує на те, що вони мають абсолютно ідентичний зміст. Так, обґрунтовуючи своє рішення про припинення громадянства, в обох випадках Глава держави послався на пункт 26 статті 106 Конституції України (повноваження Президента України вирішувати питання щодо громадянства) та статті 17 і 19 Закону України «Про громадянство України». При цьому, у статті 17 цього Закону передбачено три підстави припинення громадянства України, а саме: 1) внаслідок виходу з громадянства України; 2) внаслідок втрати громадянства України; 3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України [4].

Однак, у текстах зазначених указів не вказується, яку саме підставу з передбачених у статті 17 Закону України «Про громадянство України, застосовано у даному випадку Главою держави. Оскільки в указах Президента України № 119/2017 від 29.04.2017 року та №196/2017 від 26.07.2017 року зазначено саме статті 17 та 19, то виходячи з правил формальної логіки, можна дійти висновку, що громадянство України групі осіб припинено внаслідок його втрати (пункт 2).

Частиною першою статті 19 (а у цій статті передбачено три частини) Закону України «Про громадянство України» встановлено підстави для втрати громадянства України, до яких віднесено: 1)

добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття; 2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів; 3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою. Тому мотивувальна частина зазначених указів Глави держави мала б містити вказівку на пункт 2 статті 17, та конкретний пункт (1, чи 2, чи 3) частини першої статті 19 Закону України «Про громадянство України», як того вимагають правила юридичної техніки складання нормативно-правових та нормативних актів.

Крім того, необхідно додати, що акти Глави держави про надання або припинення громадянства України за своїми юридичними ознаками є індивідуальними правовими документами, які визначають не загальні правила поведінки учасників відповідних правовідносин, а містять конкретні приписи, звернені до окремого індивіда, застосовуються одноразово та після реалізації вичерпують свою дію. При цьому, змінюється правовий статус особи, внаслідок чого вона або набуває громадянства України, а з ним одержує додаткові права та несе додаткові зобов'язання, або втрачає громадянство України, водночас, позбавляючись права на участь в управлінні державними справами.

Однак, достатньо поглянути на тексти указів Президента України № 119/2017 від 29.04.2017 року та № 196/2017 від 26.07.2017 року щоб зробити висновок про те, що під час їх підготовки ці правила проігноровано. Адже, підставою припинення громадянства України А. Артеменку та О. Боровику (як це повідомляється в ЗМІ) стало добровільне набуття ними громадянства іншої держави (пункт перший статті 19 Закону України «Про громадянство України»). У випадку з М. Саакашвілі такою підставою стало набуття ним громадянства України внаслідок свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів (пункт другий статті 19 Закону України «Про громадянство України»).

Як зазначалось вище, клопотання про припинення громадянства України М. Саакашвілі надійшло до Адміністрації України з ДМС України. Приймаючи таке рішення Президент України спи-

рався га висновки Комісії при Президентові України з питань громадянства (далі – Комісія), яка у відповідності до статті 23 Закону України «Про громадянство України»: 1) розглядає заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань; 2) повертає документи про прийняття до громадянства України чи про вихід з громадянства України уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань громадянства або Міністерству закордонних справ України для їх оформлення відповідно до вимог чинного законодавства України (виділено авторами); 3) контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства [4].

Таким чином, при виявленні недостовірної інформації в анкеті, або інших документах, поданих М. Саакашвілі для вирішення питання про надання йому громадянства України, Комісія мала б повернути ці документи уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань громадянства. Проте, судячи з подальшого розвитку подій, перевірка зазначених документів або не проводилась взагалі, або здійснювалась формально.

З цього приводу видається доцільним звернути увагу на те, як вирішуються подібні питання хоча б у тій же РФ, яка не є взірцем забезпечення прав і свобод людини. Так, у статті 22 Федерального закону РФ «Про громадянство РФ» встановлено, що рішення про надання чи припинення громадянства РФ підлягає скасуванню, якщо буде встановлено, що це рішення приймалось на підставі підроблених заявником документів чи завідомо неправдивих відомостей. **Факт використання підроблених документів чи повідомлення завідомо неправдивих відомостей встановлюється в судовому порядку** [8].

Законодавче встановлення саме судового порядку визнання наданих особою документів підробленими, а інформації недостовірної, є достатньо надійною запорукою прийняття справедливого і зваженого рішення, а також забезпечення додержання прав і свобод громадянина у цій сфері правовідносин. Натомість, позасудовий порядок визнання такого юридичного факту створює передумови для сумнівів щодо легітимності прийнятого рішення про припинення громадянства з наведеної підстави.

Усе наведене вище може свідчити про те, що застосування процедури припинення громадянства України час від часу стикається з певними проблемами, які умовно можна виокремити в групи, а саме ті, які:

- підлягають вирішенню на національному рівні;
- потребують внесення змін до міжнародно-правових документів.

Перша група проблем пов'язана з порушенням правил нормопроєктувальної техніки. Їх розв'язання потребує елементарного підвищення рівня підготовки проектів актів Президента України та посилення контролю за дотриманням правил нормопроєктувальної техніки.

Крім того, окремі питання у сфері громадянства потребують внесення змін до законодавчих актів, які регулюють правовідносини у цій сфері.

Проблеми, що належать до *другої групи*, не можуть бути вирішеними лише шляхом внесення змін до норм національного законодавства, а тому потребують прийняття відповідних рішень на міжнародному рівні. Так, втрата українського громадянства (за винятком припинення громадянства України внаслідок свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів (пункт другий статті 19 Закону України «Про громадянство України»)) потребує встановлення факту набуття особою громадянства іноземної держави. Однак, відповідним державним органам далеко не завжди стає відомо про набуття особою громадянства іноземної держави, що унеможлиблює прийняття Президентом України рішення про припинення громадянства України з цієї підстави. Адже Україна є підписантом Конвенції про скорочення безгромадянства. Частиною 1 статті 8 цієї Конвенції встановлено заборону позбавляти особу її громадянства, якщо таке позбавлення зробить цю особу апатридом (особою без громадянства). Ця заборона не поширюється на випадки, коли громадянство було набуто в результаті повідомлення помилкових відомостей або обману [1]. Країнське законодавство, як уже зазначалося, також передбачає припинення громадянства України, якщо особа набула громадянство України відповідно до статей 8 та 10 цього Закону шляхом обману, внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів, приховування будь-якого суттєвого фак-

ту, за наявності якого особа не може набути громадянство України (стаття 21 Закону України «Про громадянство України» [4].

З огляду на те, що значна кількість держав навіть на офіційні запити уповноважених органів нашої держави не надає інформації щодо наявності їх громадянства у осіб, які водночас є громадянами України, суттєво ускладнюється реалізація механізму припинення громадянства України. Однак, усунення чинників, які створюють зазначені вище перепони потребують удосконалення приписів відповідних міжнародно-правових документів, або закріплення на двосторонньому рівні домовленостей про порядок обміну інформацією з питань громадянства.

Слід зазначити, що в Україні час від часу робляться спроби удосконалити законодавство, що регулює правовідносини у сфері громадянства. Серед таких проблем чільне місце посідають питання:

- вдосконалення законодавчого регулювання множинного громадянства;
- позбавлення особи громадянства України (припинення громадянства України) за поведінку, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави.

Однак, такі спроби, носять здебільшого несистемний уривчастий характер. При цьому, увага суб'єктів права законодавчої ініціативи прикута, як правило, до окремих проблем, які пропонується вирішити шляхом внесення несистемних, точкових, почасти незначних змін у нормативно-правові акти, які регулюють питання громадянства.

Розробники законопроектів, якими пропонується на законодавчому рівні заборони множинного громадянства, посиляються на закріпленій в статті 4 Конституції України принцип єдиного громадянства, зміст якого розкрито у статті 2 Закону України «Про громадянство України». Вказаною нормою виключено можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України та встановлено, що громадянин України, який набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, а так само й іноземець, що набув громадянство України, у правових відносинах з Україною визнаються лише громадянами України.

Прибічники такої позиції спираються на так званий «принцип невизнання множинного громадянства», який по суті означає

лише невизнання правових наслідків поліпатризму. Ними не беруться до уваги основні причини виникнення множинного громадянства та поширення цього явища у світі, а саме: а) територіальні зміни; б) міграція населення; в) відмінності у законодавстві держав щодо порядку набуття та втрати громадянства).

Поряд з тим, до парламенту вносяться законопроекти, якими пропонується дозволити громадянам України мати множинне громадянство. На думку їх розробників, набуття громадянством України громадянства (підданства) іншої держави не повинно тягти за собою автоматичне припинення громадянства України.

Такими законопроектами пропонується визначити правові засади набуття множинного громадянства, а також забезпечити на законодавчому рівні можливість набуття громадянства іноземної держави без втрати громадянства України. Їх розробники вважають, що саме реалізація такого підходу сприятиме перетворенню України на потужну, стабільну та процвітаючу державу, підвищать привабливість України для іноземців, а також дозволить без додаткових витрат збільшити надходження податків і зборів до бюджету України та, відповідно, забезпечити його збалансування.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження дають підстави для висновку, що інститут громадянства відіграє надзвичайно важливу роль у розв'язанні проблеми правового зв'язку між особою та державою, що породжує для цих суб'єктів правовідносин взаємні права і обов'язки. Наявність цього зв'язку підкреслюють характерні ознаки громадянства, серед яких: 1) правовий характер; 2) необмеженість громадянства у просторі та часі; 3) максимальний характер взаємних прав та обов'язків суб'єктів правовідносин у сфері громадянства.

Належність до громадянства наділяє людину всіма конституційними правами і свободами та забезпечує її право на участь у управлінні державними справами, оскільки саме через інститут громадянства визначаються особи, які є носіями влади в державі.

Законодавство України, що регулює правовідносини у сфері громадянства являє собою систему взаємоузгоджених нормативно-правових актів. Ця система є відносно автономною та включає

конституційні приписи, положення міжнародно-правових документів з питань громадянства, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони України та підзаконні акти з питань громадянства.

Проведене дослідження дає підстави для висновку про необхідність внесення системних змін до законодавства з питань громадянства. Удосконалення потребують конституційно-правові норми, зокрема, стаття 25 Конституції України. Йдеться про необхідність приведення цієї норми у відповідність до положень Європейської конвенції з питань громадянства та Конвенції про скорочення без громадянства, які після їх ратифікації стали частиною законодавства України.

Державна політика з питань громадянства повинна враховувати неминуче повернення окупованих РФ територій до юрисдикції України. З огляду на це нашій державі необхідно вжити відповідних заходів реагування на агресивну та деструктивну політику країни-загарбника у цій сфері. Видається необхідним передбачати більш суворі вимоги до особи, яка хоче стати громадянином нашої держави, а тим більше повернути собі громадянство України. Йдеться, в першу чергу, про осіб, які перебували на території анексованого РФ Криму або проживали в окремих районах Донецької та Луганської областей і підтримували окупаційну владу.

Потребують змін законодавчі приписи, які повинні стати невід'ємною частиною механізму недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, діяльність яких створює загрози національним цінностям і життєво важливим інтересам Українського народу і держави. Враховуючи, що визначальною умовою участі у будь-яких виборах до органів влади та місцевого самоврядування є належність до громадянства України, важливим елементом такого механізму може стати інститут позбавлення особи громадянства у зв'язку з:

- добровільним набуттям іншого громадянства;
- добровільною службою в іноземному військовому формуванні;
- поведінкою, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави-учасниці.

Зазначені підстави передбачені у статті 7 Європейської конвенції про громадянство, яку Україна ратифікувала 20.09.2006 року (із застереженням та заявою).

Одночасно необхідно на законодавчому рівні вжити заходів щодо належного забезпечення додержання прав людини при застосуванні процедур припинення (позбавлення) громадянства. На таке з-поміж іншого вказують виявлені недоліки правозастосовної практики. Йдеться про необхідність законодавчого закріплення судового порядку встановлення юридичного факту свідомого подання особою неправдивих відомостей або фальшивих документів (пункт другий статті 19 Закону України «Про громадянство України»).

Крім того, потребує вирішення на міждержавному рівні питання надання країнами-підписантами Європейської конвенції з питань громадянства інформації про набуття громадянами України іноземного громадянства.

Вимагає застосування нових підходів проблема множинного громадянства, яка набуває особливої актуальності з огляду на подальше поширення цього явища, у т.ч. серед осіб, які беруть участь в управлінні державою. Така ситуація вкрай негативно впливає на стан забезпечення національної безпеки України в умовах, коли наша держава втратила внаслідок агресії частину своєї території та продовжує перебувати у стані збройного конфлікту. При цьому, Україна як демократична держава, повинна враховувати, що Європейська конвенція про громадянство зафіксувала певний дуалізм у питанні множинного громадянства: вона не створює перепон для існування поліпатризму і, в той же час, не вимагає від держав визнання множинного громадянства як загального принципу.

Проведений аналіз законодавчих ініціатив свідчить про те, що внесені до Верховної Ради України законопроекти не передбачають застосування комплексного підходу до удосконалення законодавства України, що регулює правовідносини у цій сфері. Їх аналіз може свідчити про те, що в Україні все ще домінує негативне ставлення до поліпатризму.

Уникаючи необхідності внесення змін до Конституції України, яка у статті 25 містить пряму заборону позбавлення громадянства України, автори переважної більшості законопроектів вдаються до «підміни термінів». При цьому, в кінцевому результаті право особи на вихід з громадянства України трансформуватиметься в її обов'язок, що є неприпустимим для держави, яка сповідує загаль-

ноєвропейські цінності, які ґрунтуються на принципі людоцентризму. Крім того, такий підхід до розв'язання проблеми суперечить демократичним засадам, задекларованими у статті 3 Конституції України про те, що «... людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Література

1. Конвенція про скорочення без громадянства. //Офіційний вісник України. – 2013. – № 51, / № 12, 2013. – Ст. 449.
2. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.
3. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
4. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
5. Про припинення громадянства України Артеменка А.В., Боровика О., Новгородського Д.В. та інших осіб: Указ Президента України № 119/2017 від 29.04.2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7_%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_%D0%B2%D1%96%D0%B4_29.04.2017_%E2%84%96119/2017.
6. Указ Президента України «Про прийняття до громадянства України М. Саакашвілі» від 30 травня 2015 р. № 301/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/3012015-19079>
7. Указ про позбавлення Саакашвілі громадянства опублікований не буде — Адміністрація президента. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/ukaz-pro-pozbavlennia-saakashvili-hromadianstva-opublikovanyi-ne-bude-administratsiia-prezydenta>.
8. Федеральный закон «О гражданстве Российской Федерации». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visasam.ru/wp-content/uploads/2017/03/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE>

%D0%BD-%D0%BE-%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5.pdf.

9. Лист Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин пояснив від 30 червня 2017 року №04-28/17-718/153272.

10. Академічний тлумачний словник української мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/utrachaty>.

11. Всеволод Речицький. Коментар з приводу відсутності оприлюднення Указу Президента про позбавлення українського громадянства народного депутата Андрія Артеменка (оновлено). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1494171887>.

Volodymyr Tymoshenko

Doctor of Juridical Science, Professor

Serhii Dromov

PhD in Law

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION IN UKRAINE OF THE INSTITUTION OF CITIZENSHIP AND WAYS OF ITS IMPROVEMENT

The article offers the results of a study of problematic issues of legal regulation of the institution of citizenship in Ukraine.

The shortcomings of law enforcement practice that occur during the implementation of legislative provisions governing legal relations in the field of citizenship of Ukraine are pointed out.

The amendments to the legislation of the Russian Federation in the field of citizenship are analyzed, and special attention is paid to the probable problems that Ukraine will face after the return of annexed Crimea to its jurisdiction due to the implementation of these changes by the aggressor country.

The results of the analysis of legislative initiatives in the field of citizenship submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine conducted by the authors of the article are presented.

It is concluded that in modern socio-political conditions the institution of citizenship has become one of the factors that significantly affects the

state of national security of Ukraine.

It is proposed to consider citizenship as one of the elements of the mechanism of admission to the management of public affairs and exclusion from such participation of persons who have committed crimes against national security, peace, humanity and international law, including during the armed conflict in Donetsk and Luhansk regions.

A vision of possible ways to eliminate the identified problems by amending the legislation of Ukraine, as well as international legal documents on citizenship.

Designed for experts, scholars, specialists in the field of national security, constitutional law and public administration, government officials, representatives of public organizations and individuals, all those interested in national security issues, and can be useful in developing and adoption of legislative acts that will regulate legal relations in this area.

Key words: *citizenship, multiple citizenship, institution of citizenship, loss of citizenship, termination of citizenship, deprivation of citizenship, stateless person, normative legal acts, legal regulation.*

ТКАЧЕНКО Олексій Андрійович

студент ОР «Магістр» спеціальності «Соціальні технології»
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
асистент-дослідник Академії політичних наук України

Tkachenko Oleksii

Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7233-6134>

МАПА ПОПУЛІСТІВ В УКРАЇНІ

Анотація. В статті складена «мапа популістів» в Україні. Складена шляхом узгодженого розташування показників Індексу популізму встановлених як основні 24 політика України. Визначені ті з основних політиків України, які нині є популістами за даним критерієм. І ті, хто є представниками політичної еліти та її «ядра» за даним критерієм. Вказане здійснене за допомогою застосування практичного підходу до дослідження популізму на основі стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження через інтегровану сукупність індикаторів, оцінка за якою надає Індекс популіста. Підходу, окресленого та обґрунтованого як найбільш ефективний у попередніх дослідженнях автора з теми. Також усунуті недоліки в операціоналізації вказаного підходу за ходом його застосування для аналізу вказаного масиву політиків України та визначення їхніх Індексів популіста. Та перевірена відповідність встановлення певних політиків як популістів за Індексом популіста та за загальним окресленням з позицій стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. І виявлено, що така відповідність існує. І ті з основних політиків України, хто є популістами за загальним окресленням з позицій вказаного підходу, і є такими за обрахованим до них Індексом популіста. А отже практична частина розробленого автором підходу узгоджується з теоретичною за його застосування, та він є відповідно ефективним за даною ознакою. І вдосконалений на основі всього цього підхід готовий і пропонується до застосування для аналізу більших масивів політиків в Україні, в інших країнах та у

світі в цілому будь-яким дослідником, хто поділяє обґрунтований як найбільш ефективний підхід автора до дослідження популізму.

Протягом дослідження автор не порушує прав жодного згаданого в статті громадянина України, визначених згідно закону України, та закону України в цілому. Протягом дослідження автор не використовує особистих приватних даних щодо певних громадян України, а лише дані щодо них з відкритих джерел. Автор не нав'язує результати власного дослідження щодо політичної діяльності згаданих громадян України. А лише пропонує їх до прийняття іншими дослідниками та тими, кому дане дослідження може бути цікаве, як результати, обґрунтовані за певними науковими критеріями, якщо вони погоджуються з таким обґрунтуванням.

Ключові слова: популіст, Індекс популіста, політична еліта, правляча група, контр-правляча група.

Summary. There is 'a map of populists' compiled in the article. It is compiled by a coordinated arrangement of indicators of the Populism Index set as the main 24 politicians of Ukraine. These policies are the head of Ukrainian state, the heads of the highest authorities of the state of Ukraine – the executive (prime minister) and the legislative (chairman of the Verkhovna Rada), leaders of all factions in the highest legislative body – the Verkhovna Rada and politicians with the greatest support (including official leaders of the parties with the greatest support) according to the current polls on the date of organizing the research within this article. Those of the main politicians of Ukraine who are now populists by this criterion have been identified here. And those who are representatives of the political elite and of its 'core' by this criterion. This is done by applying the approach to the practical research of populism based on the dependent on the stratification approach to determinative criteria for the selection of populist politicians and movements among others and investigation of them via an integrated set of indicators, which is assessed by the Populist Index. The approach outlined and substantiated as the most effective in the previous study of the author out of the considered topic. Some imperfections about the operationalization of the specified approach were also eliminated while the author was applying the approach to analyze the indicated data massive of Ukrainian politicians and figuring their Populist Index out. The

correspondence of finding certain politicians out to be populists in accordance with the Populist Index and to general understanding of the dependent on the stratification approach to determinative criteria for the selection of populist politicians and movements among others was also checked. It has been found that such a correspondence exists. And those of the main politicians of Ukraine who are populists by the general outline from the standpoint of this approach are the populists in accordance with the results by the Populist Index calculated for them. Therefore, the practical part of the approach developed by the author is consistent with the theoretical one for its application, and it is correspondingly effective on this basis. And the improved approach based on all this is ready and suggested for use for analysis of large arrays of politicians of Ukraine and other countries in the world at whole by any researcher who shares the author's reasonable approach to the research of populism.

During the research, the author does not violate the rights of any citizen of Ukraine mentioned in the article defined according to the law of Ukraine and the law of Ukraine at whole. During the research, the author does not use personal private data on certain citizens of Ukraine, but only data available in open sources. The author does not impose the results of his own research on the political activities of the mentioned citizens of Ukraine. He only offers them for acceptance by other researchers and those who might be interested in this research as justified by certain scientific criteria, if they agree with such justification.

Keywords: *populist, Populist Index, political elite, ruling group, counter-ruling group.*

Постановка проблеми

Популізм та дії його прихильників вже 6 рік зазначаються як одні найразючіших та наймасовіших проявів політичного життя країн світу. З причини цього актуальність дослідження популізму нині безумовна. Дослідження наукового, тобто спертого не факти реальності, а не уявлення, придатного до вдосконалення через відкритість до критики та врахування не врахованих фактів та аргументів щодо аналізу популізму та тому доступного у проведенні для будь-яких дослідників, а не лише тих, хто поділяє певні уявлення закрито від критики інших. І для такого наукового дослідження безумовно потрібний інструментарій з відповідними яко-

стями. Інструментарій з двох частин – по-перше теоретичної, тобто сукупності концептуальних елементів, за допомогою яких можна теоретично окреслити популізм способом, яким його можна досліджувати. По-друге, практичної, тобто елементів втілення такого способу дослідження та його практичного використання для аналізу з обраних теоретичних позицій. Однак, навіть коли цей інструментарій вже сформований з опорою на факти та відкрито до їх врахування і критики постає ще одна необхідність. Необхідність перевірити його придатність до застосування та вдосконалення під час цього застосування. А саме перевірити, напругу пустивши його практичну частину в дію до великого масиву прикладів популізму і встановити чи ефективно та досконало він підходить до цього. І якщо ні, то чи можливо вдосконалити його недоліки без відкидання практичної частини інструментарію, а то і його в цілому як непридатного. І саме проблема такої перевірки одного розробленого та заявленого за усіма якостями як науковий інструментарій і наявна. І в цьому матеріалі наведена спроба її подолання на масиві прикладів зі сфери української політики.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

Не виділені в наукових дослідженнях частини загальної проблеми були вже влучно сформульовані мною у попередній статті з теми як перспективи подальших розробок у напрямку є. А як такі були зазначені наступні:

- «усунення потенційних недоліків в операціоналізації практичного підходу до дослідження популізму на основі стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження через інтегровану сукупність індикаторів, оцінка за якою надає Індекс популіста;

- проведення за допомогою зазначеного практичного підходу порівняльних оцінок великих кількостей політиків з різних країн та різних історичних епох. Проведення задля: а) складання «мапи популістів» у світі; б) перевірки відповідності встановлення певних політиків як популістів за Індексом популіста та за загальним окресленням з позицій стратифікаційного підходу до визначення

чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження» [56, с. 74].

Але потрібно зазначити, що в даній статті буде виділена та науково досліджена така частина загальної проблеми як проведення за допомогою зазначеного практичного підходу порівняльних оцінок великих кількостей політиків саме в Україні, складання «мапи популістів» в Україні та усунення потенційних недоліків протягом цього. Адже за об'єктивної оцінки наукових та інформаційних потреб для складання «мапи популістів» світу очевидно, що для такої потрібна скоординована діяльність ряду дослідників з досвідом в аналізі прикладів популізму безлічі країн світу та з хоч відносним розумінням локального політичного контексту кожної з цих країн. Тоді як діяльності одного дослідника з помірним досвідом у сфері та без розуміння цього контексту явно не вистачить для такого складання з ефективними результатом. Тож, на даний момент доцільно визначити як невирішену частину загальної проблеми складання мапи популістів в масштабі однієї країни, щодо політичного контексту якої дослідник володіє істотним розумінням локального політичного контексту. Аби в цьому масштабі обґрунтовано об'єктивними фактами та розумінням їх зв'язків перевірити придатність застосування практичної частини певного інструментарію до дослідження популізму. Та усунути її потенційні недоліки в разі наявності таких. І потім в разі успіху цього вже вдосконалену її запропонувати іншим дослідникам для подальшого застосування з метою аналізу популізму. І отримавши від них підтвердження дійсної придатності цього, об'єднатись з ними для такого застосування у ширшому масштабі, аж поки він не стане достатнім для складання «мапи популістів у світі». І такою країною для мене як дослідника є Україна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вказаний інструментарій для дослідження популізму описаний та обґрунтований як ефективний для цього з усіма науковими якостями у двох моїх попередніх матеріалах з теми. А саме «Вимірюючи популізм: теоретичний інструментарій для дослідження феномену» від 2020 року, де виділена теоретична частина цього інструментарію – найефективніший з теоретичних підходів до ви-

значення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. І «Індекс популіста» від 2020 року, де виділена практична частина інструментарію – найефективніший з практичних підходів до дослідження популізму, узгоджений з теоретичною частиною. Оскільки для об'єктивності таких опису та встановлення є потреба навести та проаналізувати масив досліджень з теми, подібна і реалізується в цих матеріалах. А саме вони створені з опорою та урахування публікацій наступних авторів з теми: Божка Я., Вейланда К., Гайно А. Й., Джудіса Дж. Б., Мудде К., Калтвассер К.Р., Казіна М., Остігуя П., Рудейна М., Паулелса Т., Терещенка Д. та інших. Даний матеріал розробляється без безпосередньої опори на них. А з опорою на них через базування на двох моїх попередніх публікаціях з теми, де вони вже узгоджено проаналізовані з висновками, потрібними для подальшого аналізу теми в напрямку цієї статті.

Постановка завдання

Провести за допомогою зазначеного практичного підходу до дослідження популізму на основі стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження через інтегровану сукупність індикаторів, оцінка за якою надає Індекс популіста, наступне. Оцінку великої кількості політиків з України задля а) складання «мапи популістів» в Україні; б) перевірки відповідності встановлення певних політиків як популістів за Індексом популіста та за загальним окресленням з позицій стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження; в) усунення потенційних недоліків в операціоналізації вказаного підходу.

Виклад основного матеріалу

Передача обраного підходу до дослідження популізму. Для початку перевірки обраного інструментарію та його практичної частини в дії на масиві прикладів з української політики потрібно передати основну сутність цього інструментарію. Передаючи теоретичну частину цього підходу, потрібно зазначити наступне. А

саме що як така встановлений стратифікаційний підхід до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. Підхід, який доведений як найбільш ефективний серед подібних підходів. Підхід, який робить можливим:

1) встановлювати як критерії «до визначення популізму те, що можна чітко-науково визначити в політичній історії й сучасності світу – рух мас та їх прагнення до оновлення політичного режиму. А не нечіткі речі, як ідеологію чи комунікацію ...;

2) визначити унікальність популістських рухів та політичних акторів на фоні інших політичних рухів та акторів. І чітко відокремити перших від всіх інших. А не звалювати в нерозділену сукупність безліч політичних явищ, як це відбувається» [56, с. 268] згідно інших підходів.

Підходу, на базі якого популізм окреслюється як: «політичний рух, спрямований на усунення від ключових позицій в політичному режимі представників старої політичної еліти представниками не з контр-еліти, а з не-еліти, щодо якого перш за все має важливість його соціальна підтримка не-елітами суспільства, а не політичні ідеологія чи риторика» [56, с. 268].

Практична ж частина даного інструментарію та можливість її застосування операціоналізується через наступні індикатори:

1. «Належність до складу уряду» – індикатор за чіткою ознакою належності політичного діяча до вищого органу виконавчої влади в країні. Органу, куди мало імовірно потрапити без належності чи схвалення до правлячої групи (партія/рух або політично організована в інших спосіб група осіб, які обіймають ключові посади у вищих органах влади країни). В федеративних /конфедеративних державах за оцінкою з використанням цього критерію зараховується також належність до складу вищих органів виконавчої влади суб'єктів федерації/конфедерації. Зараховується, оскільки до таких теж мало імовірно потрапити без належності чи схвалення до правлячої групи суб'єкту федерації/конфедерації. В унітарних країнах належність до органів виконавчої влади місцевого самоврядування не зараховується за оцінкою з використанням цього критерію. Не зараховується, оскільки рівень повноважень та статусу представників складу таких органів менше, відповідно й імовірність потрапити не будучи членом

правлячої групи адміністративно-територіальної одиниць, де здійснюється місцеве самоврядування з формуванням цього органу значно підвищується.

2. «Належність до правлячої чи контр-правлячої груп країни» – пряма належність до партій/рухів чи політично організованих в інший спосіб груп осіб, які брали участь у формуванні уряду країни більше одного разу. Уряду, який є чинним на момент аналізу (тоді належність до правлячої групи), або урядів, які були чинним попередньо і не були сформовані за участі тих же самих партій, що чинний на момент аналізу (тоді контр-правлячої групи). Належність до правлячої чи контр-правлячої груп ураховується у формуванні індикаторів визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження, оскільки таким чином окреслені правлячі чи контр-правлячі групи постають як політичні актори країни з найбільшим постійним впливом щодо формування влади.

3. «Зв'язки з правлячими чи контр-правлячими групами країни» – зв'язки з партіями/рухами чи політично організованими в інших спосіб групами осіб, які брали участь у формуванні уряду країни більше одного разу. Метою даного критерію є виявити наявність зв'язку з правлячими чи контр-правлячими групами політичного діяча, який не формально не належить до них, але неформально як раз належить або веде тісне партнерство.

4. «Зв'язки з фінансовою елітою» – зв'язки з топ-50 найбагатших людей країни за підтвердженими фактами. Топ-50 найбагатших людей країни береться згідно рейтингів видання «Forbes» як найбільш одночасно і достовірних, й універсальних у цьому питанні. За оцінкою з використанням даного індикатору зараховуються лише зв'язки з фінансовою елітою, як з не-політичною елітою країни, яка з найбільшою імовірністю буде конвертувати свою могутність в іншій сфері суспільства в сферу політики. Щодо інших не-політичних еліт суспільства (інтелектуальної, військової, тощо) так ймовірність існує але менша, аби не зараховувати належність еліт як прямий фактор належності чи неналежності до еліти.

5. «Зв'язки з міжнародними елітами» – зв'язки з найвпливовішими людьми світу в політичній та економічній сферах. А саме представниками правлячих чи контр-правлячих груп країн

«Великої сімки», топ-100 найбагатших людей світу, керівництв Європейського Союзу, Міжнародного валютного фонду, Світового банку, представниками керівництв та володарями 20 і більше % акцій у топ-100 найбільших компаній світу. Зв'язок з міжнародними елітами підвищує ймовірність належності політика чи політичного руху певної країни до політичної еліти цієї країни. Адже міжнародна еліта з власних інтересів може з однаковою ймовірністю як підтримувати та вести партнерство з представниками еліти інших країн, так і ні. Але підтримувати політичних діячів чи рухи з не-еліти вона буде з мінімальною ймовірністю через інтерес запобігти посилення останніх у власній країні за ланцюговою реакцією. За оцінкою з використанням даного індексу враховується лише належність до міжнародних політичної та/або фінансовою еліти з причини, аналогічної описаній в індикаторі 3. Топ-100 найбагатших людей світу береться згідно рейтингів видання «Forbes» з причин, аналогічних описаним в індикаторі 3. Топ-100 найбільших компаній світу береться згідно рейтингів видання «Fortune», оскільки дані щодо нього є значно доступнішими за роками та з усіма країнами, ніж дані щодо аналогічного рейтингу від «Forbes». В даному випадку береться топ-100 а не 50 через більшу масштабність статків та впливу осіб та компаній у даних рейтингах.

6. «Рівень напруженості відносин з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни» – рівень конфліктності відносин на основі реальних справ – конфліктів діями з представниками правлячих чи контр-правлячих груп країни за підтвердженими фактами. Діями, в якості яких розглядаються: відкрита опозиційна боротьба з партіями еліти у органах влади країни різного рівня без явних чи неявних союзів з ними; мітинги чи інші громадські акції проти представників правлячих чи контр-правлячих груп; участь у просуванні розслідувань порушень закону представниками правлячих чи контр-правлячих груп. Якщо особа сама є членом правлячої групи контр-правлячої групи, рівень напруженості її відносин з представниками правлячих чи контр-правлячих груп є нульовим або настільки мінімальним, що не враховується» [57, С. 66-68].

І вказані індикатори вимірюються наступним чином:

1. «Належність до складу уряду»

<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Багаторазова (більше 1 разу):	0;
Одноразова:	1;
Відсутня :	2.

2. «Належність до правлячої чи контр-правлячої групи країни»:

<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Належність до однієї партії більше двох років або належність до декількох партій:	0;
Належність до однієї партії менше двох років:	1;
Неналежність	2.

3. «Зв'язки з правлячими чи контр-правлячими групами країни»;

4. «Зв'язки з фінансовою елітою країни»;

5. «Зв'язки з міжнародними елітами»:

<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Тісні за підтвердженими фактами:	0;
Наявні, стримані за підтвердженими фактами:	1;
Відсутні за підтвердженими фактами	2.

6. «Рівень напруженості відносин з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни»:

<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Мінімальний або нульовий:	0;
Помікований:	1;
Значний:	2» [57, с. 69].

І зведена оцінка політика за якою надає Індекс популіста. «Індекс, значення половини і менше балів (6 і менше) для будь-якого політичного діяча буде означати, що він – представник політичної еліти країни. А значення більше половини балів (7 і більше) у політичного діяча продемонструє, що він популіст» [57, с. 74]. Тоді як

вже розгляд Індексів усіх представників чи хоча б керівників партії або політичного руху дає можливість визначити чи популістські вони чи елітистські. Так, якщо 50% і більше членів цього руху або складу його керівних органів популісти за Індексом – то популістський, якщо навпаки – не-популісти, політична еліта – елітистський.

Попереднє виправлення логічних помилок в обраному підході до дослідження популізму. Протягом попереднього аналізу обраного підходу до дослідження популізму за його передання були встановлені деякі логічні помилки в ньому, які можливо та доцільно усунути ще до його перевірки на масиві.

По-перше, такими є логічні неточності в написанні тексту опису індикаторів практичної частини інструментарію. А саме наступні фрагменти цього тексту: «рівень повноважень та статусу представників», «не формально не належить до них, але неформально як раз належить або веде тісне партнерство», «які були чинним», «так ймовірність існує але менша» [57, С. 66-68]. Їх доцільно скоригувати без пояснень, оскільки коректний сенс там і так розуміється, лише з проблемами через неточності написання. А саме їх доцільно замінити на відповідно: «рівні повноважень та статусу представників», «формалізовано не належить до них, але неформально як раз належить або веде тісне партнерство», «які були чинними», «така ймовірність існує, але менша».

По-друге, такою є логічна неточність в структурі тексту, коли одна частина його структури за логікою не відповідає іншій, що є визначальною. Зокрема те, що в рівні вимірювання 1 першого індикатору вказано: «багаторазова (більше 2 раз)» [57, С. 66]. Тоді утворюється логічна невідповідність, перш за все, щодо рівнів вимірювання: якщо вимірюються певним чином одноразова і багаторазова (більше двох раз) належність до уряду, то незрозуміло як вимірюється належність до уряду лише 2 рази. А також щодо загальної логіки детального опису індикаторів, адже наприклад щодо визначення правлячої та контр-правлячої груп і було однозначно вказано: «які брали участь у формуванні уряду країни більше одного разу» [57, С. 66]. І ніякої неоднозначності у визначення цих груп, якщо вони брали така участь не 1, і не більше двох, а 2 рази наявно не було. Тому доцільно змінити фрагмент «багаторазова (більше 2 раз)» на «багаторазова (більше 1 разу)» та узгодити

його так із загальною логікою. Також в описі індикатора 2 щодо належності до уряду, вказано, що такою розуміється належність «уряду, який є чинним на момент аналізу (тоді належність до правлячої групи), або урядів, які були чинним попередньо і не були сформовані за участі тих же самих партій, що чинний на момент аналізу (тоді контр-правлячої групи)» [57, С. 66]. Однак, окрім належності до правлячої чи контр-правлячої групи, може бути ще належність до правлячої групи в минулому, врахування чого передбачено логікою цього фрагменту, але не конкретизовано. Тобто належність до групи, що сформувала уряд, який був чинним попередньо і не був сформований за участі тих же самих партій, що і чинний на момент аналізу. Але на відміну від контр-правлячої групи така група вже не існує в організованому вигляді і не має наступника, що перейняв більшість її членів та/або керівництва (наприклад, в Україні такою є «Наша Україна»). Правляча група у минулому загально рахується як і правляча група в цілому, однак в детальному описі це доцільно конкретизувати. Тож, доцільно замінити кінець вище вказаного фрагмент на «(тоді контр-правлячої групи або правлячої групи у минулому)».

По-третє, такою є логічна неточність в структурі тексту, що впливає на результати попереднього дослідження, тоді як вказані вище не впливають. А саме, що, як це сказано в описі б індикатора, «якщо особа сама є членом правлячої групи контр-правлячої групи, рівень напруженості її відносин з представниками правлячих чи контр-правлячих груп є нульовим або настільки мінімальним, що не враховується» [57, С. 68]. Тоді, як нелогічним і недоцільним є не враховувати зовсім рівень напруженості відносин особи, якщо вона належить до правлячої групи, з представниками контр-правлячих груп і особи, якщо вона належить до контр-правлячої групи, з представниками правлячої та інших контр-правлячих груп, навіть у разі його істотності. І відображення в тому числі як «відкритої опозиційної боротьби з партіями еліти у органах влади країни різного рівня без явних чи неявних союзів з ними; мітингів чи інші громадські акції проти представників правлячих чи контр-правлячих груп; участь у просуванні розслідувань порушень закону представниками правлячих чи контр-правлячих груп» [57, С. 68]. Саме тому доцільно змінити у фрагменті нижче «не враховується» на «враховується не більше поміркованого з

урахуванням вже базової належності особи до правлячої чи якоїсь контр-правлячої групи в такому разі». І саме з опорою на такий опис даного індикатора аналіз за ним буде проводитися у даному дослідженні.

Визначення масиву для перевірки обраного інструментарію.

Для перевірки розробленого інструментарію дослідження популізму буде обраний масив політиків в Україні з найбільшою підтримкою на сьогодні. А саме голови держави Україна, голів вищих органів влади держави Україна – виконавчої (прем'єр-міністра) та законодавчої (голови Верховної Ради), лідерів усіх фракцій у вищому органі законодавчої влади – Верховній Раді та політиків з найбільшою підтримкою (в тому числі й офіційних керівників партій з найбільшою підтримкою) на найближчий момент до дати проведення дослідження в межах цього матеріалу (16 серпня 2021 року). А саме згідно соціологічного опитування групи «Рейтинг» «Суспільно-політичні настрої населення (23-25 липня 2021 року)» [50]. А також міських голів трьох найбільших міст України з населенням більше ніж 1 млн осіб. А саме такими є: Арахамія Д. Г., Батенко Т. І., Бойко Ю. А., Бондар В. В., Гройсман В. Б., Зеленський В. О., Кличко В. В., Кулініч О. І., Корнієнко О. С., Львович С. В., Ляшко О. В., Медведчук В. В., Мураєв Є. В., Палиця І. П., Порошенко П. О., Рабинович В. З., Разумков Д. О., Рудик К. О., Смешко І. П., Терехов І. О., Тимошенко Ю. В., Тягнибок О. Я., Філатов Б. А., Шмигаль Д. А. І серед них є ті, кого в Україні називають популістами за загальним розумінням: Ляшко О. В., Рабинович В. З. та Тимошенко Ю. В., що дає можливість перевірити, чи будуть вони популістами за використанням даного інструментарію для їх аналізу. Щодо Терехова І. О. можна зауважити, що він є виконуючим обов'язки міського голови, а не головою, обраним більшістю населення Харкова. Однак, тут же потрібно вказати, що він є обраним депутатом міської ради Харкова як 2 номер у списку партії з найбільшою підтримкою на виборах чинного скликання такої 25 жовтня 2020 року. Та обраним на посаду секретаря міської ради Харкова абсолютною більшістю її депутатів 9 грудня 2020 року, обіймання якої і дає йому право виконувати обов'язки міського голови в разі неді-

ездатності особи на цій посаді. Тож, Терехов І. О. володіє достатньо чисельною підтримкою в межах міста-мільйонника Харкова, аби долучити його до масиву політиків у цьому переліку.

Перевірка обраного інструментарію на масиві

За наведенням інструментарію та його практичної частини які потрібно перевірити в дії, та масиву, на якому їх потрібно перевірити, потрібно почати цю перевірку безпосередньо. А саме застосування інструментарію щодо окремих політиків України дає наступні результати.

Щодо Арахамії Д. Г. як голови фракції партії «Слуга народу» у Верховній Раді – Індекс популізму 8:

1. Не належав і не належить до складу уряду (2);

2. Належить до правлячої чи контр-правлячої груп, оскільки належить до партії та фракції «Слуга народу» у Верховній Раді як обраний за її списком у 2019 депутат. А «Слуга народу» є нині правлячою групою, бо брала участь у формуванні попереднього та чинного уряду України (0);

3. Має тісні зв'язки з нинішньою правлячою групою, бо напряму належить до неї. Є членом Комітету Верховної Ради з питань національної безпеки, оборони та розвідки (0);

4. Зв'язки з фінансовою елітою країни не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Значний рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. Безумовно, «Служі народу» як правлячій групі та Арахамії Д. Г. як її головному представнику у Верховній Раді наявна істотна протидія з боку контр-правлячих груп, якими у нинішньому скликанні Верховної Ради є «ВО «Батьківщина» (далі – «Батьківщина») та «Європейська солідарність» (далі «ЄС», до 2019 року – «Блок Петра Порошенка», далі «БПП») («Опозиційну платформу – За життя» («ОПЗЖ») в цілому, а не окремих її членів не можна розглядати як контр-правлячу групу за наступництвом нею «Партії регіонів», що брала участь у формуванні урядів більше 1 разу. Не можна оскільки, вона не підтверджує цього наступництва ні формалізовано, ні неформально, в її

керівництві 2 з 4 людей (Медведчук В. В. і Рабинович В. З., про них – нижче) не були ні у партії, ні у фракції Партії Регіонів та в її межах чимало подібних осіб). При цьому й сам Арахамія Д. Г. не має зв'язків з правлячими чи контр-правлячими групами за даними з відкритих джерел, навпаки їх представники мали та мають істотні конфлікти з ним [22](2).

Щодо Батенка Т. І. як співголови депутатської групи «Партія «За майбутнє» у Верховній Раді – 6:

1. Не належав до складу уряду (2);

2. Належав до правлячої групи країни менше двох років. А саме був обраний народним депутатом, будучи висунутим «БПП», 26 жовтня 2014 року та діяв у складі фракції цієї партії у парламенті до 6 листопада 2015 року (1);

Тут потрібно зазначити один важливий момент для аналізу Батенка Т. І. та інших політиків за цим індикатором. На момент членства Батенка Т. І. у фракції «Блок Петра Порошенка» вона ще не була правлячою групою (стане 14 квітня 2016 року з її участю другий раз у формуванні уряду). Однак, його участь у фракції «БПП» тоді все одно рахується як належність тоді до правлячої групи, як і буде рахуватись для будь-яких політиків в будь-яких випадках. Адже «БПП» потім став правлячою групою в цілому. А для дослідження популізму за цим інструментарієм важлива пов'язаність політиків з політичною елітою, правлячими та контр-правлячими групами в цілому (у випадку прямої належності до них – формалізована), а не в конкретний проміжок часу. Тобто пов'язаність, яка може не вести до співпраці у певний час, але яка все одно існуватиме і яку правлячі чи контр-правлячі групи можуть доступно використати, аби активізувати цю співпрацю знову. Інтенсивність же цих зв'язків встановлюється за урахуванням не їх статусу у кожний конкретний момент, а їх протяжністю та інтенсивністю в цілому. Тобто для даного індикатора – протягом якого часу політик відкрито належав до правлячої групи: менше двох років чи більше. Саме відкрита належність політика до правлячої групи короткий політичний термін менше двох років демонструє ситуативність такої належності (як Батенка Т. І.). Тоді як більше двох років, вже тривалий політичний термін – тривалість.

3. Наявні зв'язки як з нині контр-правлячою групою («БПП»), що вже підкреслені. Так і вже в минулому правлячому групою («Наша

Україною») – Батенко Т. І. був одним з керівників виборчого штабу Віктора Ющенка у Львівській області у 2003-2005 роках, а у 2009-2010 роках головою фракції блоку «Наша Україна» у Львівській обласній раді (1);

4. Тісні зв'язки з фінансовою елітою країни. Був у керівництві однієї партії з Коломойським І. В. (нині 4 найбагатша людина в Україні згідно рейтингу «Forbes» [1]). 13 травня 2016 року Батенко Т. І. став Головою політичної ради партії «УКРОП», а з 2018 по 2021 роки він був головою партії. Тоді як 25 листопада 2016 року Коломойський І. В. став головою іншого керівного органу партії – Комісії партійного контролю. Також нині Батенко Т. І. є у фракції партії, де іншим членом фракції і головою є Палиця І. П. – 44 найбагатша людина в Україні згідно рейтингу «Forbes» [1], а також членом фракції є Гергега О. В. – 6 найбагатша людина в Україні згідно рейтингу «Forbes» [1] (0).

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Мінімальний рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. Лояльно голосує з більшістю колег своєї фракції за усі ключові вигідні правлячій групі законопроекти. Наприклад за призначення Гончарука О. В. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду, сформованого за участі «Слуги народу», але не інших партій [36], за призначення Шмигала Д. А. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду, сформованого за участі «Слуги народу», але не інших партій [38], за призначення народного депутату від «Слуги народу» Монастирського Д. А. міністром внутрішніх справ [33], тощо (0).

Щодо Бойка Ю. А. як члена головного керівного органу партії «ОПЗЖ» – стратегічної ради та співголови її фракції у Раді – 3:

1. Належав до складу трьох урядів: уряду Януковича В. Ф. 2006-2007 як міністр палива і енергетики, уряду Азарова М. Я. 2010-2012 як міністр палива та енергетики, уряду Азарова М. Я. 2012-2014 як віце-прем'єр-міністр (0).

2. Належав до «Партії Регіонів» як правлячої групи у минулому у 2007-2014 роках. Належав до «Опозиційного блоку» як контр-правлячої групи. «Опозиційний блок» за даного аналізу буде розглядатися як контр-правляча група (принаймні до 2021 року), адже до цього часу її керівництво все складалось з колиш-

ніх представників правлячої групи у минулому – «Партії Регіонів». Зокрема її головою був Колесніков Б. В., співголовою фракції у Верховній Раді – Колесніков Б. В. (2014-2019), сам Бойко Ю. А. (2014-2018 до його виключення) та Новінський В. В. (2018-2019, не був членом «Партії Регіонів», але був членом її фракції у Верховній Раді у 2013-2014 (0);

3. Має тісні зв'язки з правлячою у минулому та контр-правлячою групами через 2 пункт (0);

4. Має тісні зв'язки з Суркісом Г. М. – 41 найбагатшою людиною згідно рейтингу «Forbes» [1], адже Суркіс є теж обраним народним депутатом від «ОПЗЖ» у 2019 році та входить до її фракції у Верховній Раді разом з Бойком Ю. А. Фірташем Д. В. – 25 найбагатшою людиною в Україні згідно рейтингу «Forbes» [1]. Є його кумом, за деякими даними використовував своє службове становище у 2006-2007 роках для допомоги Фірташу Д. В. в отриманні статків [32]. Спеціально приїздив до Відня у 2015 задля свідчень на користь Фірташа Д. В. в суді Австрії. Також часто відвідує Фірташа Д. В., що знаходився то під домашнім арештом, а то під підпискою про невиїзд в Австрії, наприклад у 2019 році [13]. Наявні зв'язки і з Ахметовим Р. Л. – найбагатшою людиною в Україні згідно рейтингу «Forbes» та Новінським В. В. – 8 найбагатшою людиною в Україні згідно рейтингу «Forbes» [1]. А саме у 2014 Бойко був обраний народним депутатом від партії «Опозиційний блок», входив до її фракції та був співголовою останньої до 2018 року разом з людьми, наближеними до Ахметова Р. Л. та самим Новінським В. В., який теж є партнером Ахметова Р. Л., зокрема у компанії «Метінвест». А також щодо людей, пов'язаних з Ахметовим Р. Л. – з Колесніковим Б. В., партнером Ахметова Р. Л. ще з 2000-років, зокрема по футбольному клубу «Шахтар», що був співголовою фракції. Та Вілкулом О. Ю., заступником голови фракції, яким працював на підприємствах Ахметова Р. Л. у 2003-2010 та якого за рядом даних фінансував Ахметов Р. Л. під час виборчої кампанії 2019 [7] (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. Щодо аргументування цього пункту варто одразу зазначити наступну важливу річ. Рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-прав-

лячих груп в цілому країни щодо фактів відкритого прояву такої напруженості чи ненапруженості для особи в керівництві політичної партії обраховується згідно діяльності не тільки її самої, а й усіх її членів. Адже у питаннях прояву подібних керівництво партії вже точно володіє повноваженнями щодо підлеглих йому членів, аби впливати на них так, щоб вони відкрито проявляли цю напруженість чи ні (звісно приховані прояви подібного членами партії до цього не відносяться). Тож, щодо Бойка Ю. А., «ОПЗЖ» наявна істотна протидія з боку правлячої та контр-правлячих груп. Однак, у ряді випадків представники фракції «Опозиційної платформи – За життя», співголовою фракції якої у Раді є Рабинович В. З. та Бойко Ю. А., голосували за істотно вигідні «Слугам народу» або спільно собі разом рішення. Зокрема за призначення Степанова М. В. міністром охорони здоров'я [37] (з Бойко Ю. А.), за призначення Шкарлета С. М. міністром освіти [34] та за Проект «Закону про державну підтримку інвестиційних проектів зі значними інвестиціями» [35], яким передбачається підтримка проектів Ахметова Р. Л. в тому числі (без Бойко Ю. А.) Також, в результаті місцевих виборів 2020 «ОПЗЖ» активно співпрацювала як з правлячою групою «Слуги народу», так і з контр-правлячими: «Батьківщиною» та навіть «ЕС» [8], [23], [25] (1);

Щодо Бондаря В. В. як співголови депутатської групи «Партія «За майбутнє» – 3:

1. Належав до складу одного уряду – був міністром транспорту і зв'язку в уряді Єханурова Ю. І. (2005-2006) (1);

2. Належав до складу двох правлячих груп у минулому. «Нашої України», як мінімум з 2005-2008 роках (відкриті дані про точні терміни відсутні). В тому числі як член її президії. З жовтня 2012 по 27 лютого 2014 був членом фракції «Партії Регіонів», обравшись депутатом як самовисуванець (0);

3. Мав та має тісні зв'язки з правлячими групами у минулому. З 2000 по 2005 працював у Секретаріаті Кабінету Міністрів України, з 2006 по 2007 роки заступником Голови Секретаріату Президента України (яку тоді обіймав Балого В. І.), з 2007 по 2010 роки – головою Дніпропетровської обласної адміністрації. З 2011 по 2012 роки був Держмитслужби. З 2010 по 2012 роки був заступником голови та керівником організаційно-розпорядчого департаменту Державної митної служби України вже за регіоналів з колишнім депутатом від Комуністичної партії України Калетніком І. Г. на чолі (0);

4. Є співголовою депутатської групи «Партія «За майбутнє» у Верховній Раді, зв'язок якої з найбагатшими людьми України вже встановлювався під час аналізу Батенка Т. І. Також був співголовою депутатської групи «Партія «Відродження» у Верховній Раді попереднього скликання у 2017-2019 та Головою однойменної партії у 2015-2019. Членом Президії Політичної ради цієї партії був Хомутинник В. Ю. – нині 21 найбагатша людина в Україні згідно рейтингу «Forbes» та партнер Коломойського І. В. у компанії «Укрнафтобуріння». Хомутинник В. Ю. якось зізнався, що Коломойський І. В. впливає на партію «Відродження» в цілому і її депутатську групу [61]. Це проявлялось зокрема у конфіденційних зустрічах Коломойського І. В. з депутатами цієї групи, зокрема у 2015 році, в тому числі з Бондарем В. В. [18] (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Мінімальний рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни з причин, аналогічних таким у Батенка Т. І. (0).

Щодо Гройсмана В. Б. як голови партії «Української стратегії Гройсмана» – 2:

1. Належав до двох урядів як віце-прем'єр-міністр та міністр регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України уряду Яценюка А. П. у 2014 році та як прем'єр-міністр у 2016-2019. – (0);

2. Належав до правлячої групи короткий час, будучи обраним 26 жовтня 2014 року від «БПП», але не будучи членом партії. З фракції «БПП» швидко вийшов, як Голова Верховної Ради листопада 2014 — 14 квітня 2016, який мав стати позафракційним (1);

3. Має тісні зв'язки з правлячими, правлячими у минулому та контр-правлячими групами. У 2006 році був обраний мером Вінниці, як самовисуванець, але за підтримки правлячих груп «Нашої України» та «Батьківщини». За призначення його прем'єр-міністром голосувала в тому числі правляча група «БПП» [42], а складі його уряду переважну більшість складали висунуті «БПП» особи (0);

4. Все вказане у попередніх пунктах вказує на його тісні зв'язки з Порошенком П. О. – 7 найбагатшою людиною в Україні згідно рейтингу «Forbes» [1] (0);

5. Має тісні зв'язки з міжнародної елітою, як колишній

прем'єр-міністр України, якій більше 3 років широко представляв її на міжнародній арені (0);

6. Поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. З одного боку мав конфлікт з Зеленським В. О. та тими, хто в майбутньому увійшов до правлячої групи «Слуги народу» навесні-влітку 2019 року [44] та з Порошенком П. О. та «Європейською солідарністю» під час виборів до Верховної Ради 2019 року, а також в певних населених пунктах – під час місцевих виборів. З іншого боку нині особливих конфліктів з правлячою та контр-правлячими групами немає і їх політичним атакам особливо не підлягає. І навпаки мав співпрацю, наприклад, з правлячою групою, коли представники його партії створили коаліцію в обласній раді за співпраці в тому числі зі «Слугою народу» [8] (1).

Щодо Зеленського В. О. як Президента України – 5:

1. Не належав до складу урядів України (2);

2. Не є і не був членом правлячої чи контр-правлячої групи України (2);

3. Має тісні зв'язки з нинішньою правлячою групою – «Слугою народу», чиї представники обиралися народними депутатами та діють за його відкритої підтримки та з відкритими використанням його особистого бренду (0);

4. Має тісні зв'язки з фінансовими елітами. Зокрема з Коломойським І. В., з яким співпрацював протягом діяльності в медійному бізнесі. І радник якого на посаді Голови Дніпропетровської обласної адміністрації у 2014 та адвокат у 2015-2019 Богдан А. Й. був головою Адміністрації, а потім Офісу Президента у Зеленського В. О. у 2019-2020. Також у партії «Слуга народу» та її фракції у Верховній Раді є та було ряд осіб, пов'язаних з Коломойським І. В. [45]. А також зв'язки з Ахметовим Р. Л., пов'язана з яким особа Татаров О. Ю. працює заступником Офісу Президента. А саме Татаров О. Ю., який був адвокатом партнера Ахметова Р. Р. – Новінського В. В. у 2016 і був помічений на конфіденційних зустрічах з Ахметовим Р. Л. у лютому 2020 до свого призначення в Офіс Президента від Зеленського В. О. у серпні. І Татаров О. Ю., якого Зеленський В. О. відмовився звільняти у 2021 у відповідь на петицію з відповідною вимогою від 25 тисяч громадян, хоча має для цього всі повноваження [52] (0);

5. Має тісні зв'язки з міжнародної елітою, як президент Украї-

ни, який більше 2 років широко представляє її на міжнародній арені (0);

6. Має поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. Адже має відсутній рівень напруженості з правлячою групою «Слуги народу». Але при цьому високий рівень напруженості з усіма контр-правлячими групами. Зокрема, з «ЄС» та Порошенко П. О., з якими він вкрай жорстко зіткнувся у другому турі виборів Президента України 2019 та потім неодноразово. Подібні зіткнення протягом діяльності його та його поплічників у владі були і «Батьківщиною» та Тимошенко Ю. В., наприклад [26], [49] (1).

Щодо Кличка як міського голови міста Києва – 4:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);

2. Був членом правлячої групи – «БПП» у 2015-2019. Очолював список партії на виборах до Верховної Ради України у 2014, при цьому відмовившись стати депутатом після перемоги та залишившись мером [21]. У 2015 очолював список партії до Київської міської Ради. Після обрання міським головою Києва офіційно став членом «БПП» та був обраним її головою, яким був до 2019 (0);

3. Має тісні зв'язки з нині контр-правлячою групою «БПП» не тільки через вказані вище факти. А й, наприклад, з наступної причини. Зокрема, близький посібник Кличка В. В. Ковальчук В. А., народний депутат від партії Кличка В. В. «УДАР» у 2012-2014 та заступник Кличка В. В, як голови цієї партії у 2010-2015 за рядом даних став ініціатором зближення Кличка В. В, з Порошенко П. О. І потім став працювати на високих посадах в команді Порошенка П. О., а саме першим заступником Глави Адміністрації Президента України у 2014-2019 роках. А також керував передвиборчими кампаніями Порошенка П. О. у Президенти у 2014 та 2019 роках. Має зв'язки і з контр-правлячою групою «Батьківщини», адже у 2012-2014 вони у ряді моментів спільно діяли проти режиму Януковича Ф. В., а у 2014 спільно брали участь у формуванні першого уряду Яценюка А. Б. Також окрім зв'язків з нині контр-правлячими групами, у Кличка В. В. наявні зв'язки і з нині правлячою групою. Зокрема, Кличко В. В. 3 квітня 2020 року призначив двох пов'язаних з нею осіб на посади Київської міської державної адміністрації як її голова і потім сам зізнався, що зробив це за рекомендацією Голови Офісу Президента Єрмака А. Б. А також наявний ряд даних, що

Кличко В. В. співпрацює з пов'язаним з Єрмаком А. Б. забудовником – Комарницьким Д. [20] (0);

4. Має помірні зв'язки з фінансовою елітою країни. Зокрема, з Фірташем Д. В., за рядом даних за посередництва якого у Відні і відбулась запропонована Ковальчуком В. А. домовленість про співпрацю між Кличком В. В. та Порошенком П. О. у 2014 [39]. Зустріч. в результаті якої Кличко вирішив не йти в Президенти й підтримав останнього як такого. А сам пішов у міські голови Києва (1).

5. Має наявні, стримані зв'язки з міжнародними елітами, наприклад, Німеччини, в тому числі й її нинішнім федеральним канцлером Меркель А., з якою неодноразово зустрічався і звертався із заявами. Має такі зв'язки як міський голова столиці країни, до якого через цей статус іноземні делегації навідуються значно частіше, ніж до міських голів інших міст, а також як особа, що здобула певні міжнародні зв'язки ще до цього через свою ще спортивну діяльність (1);

6. Має мінімальний рівень політичної напруженості з правлячими та контр-правлячими групами. Щодо його стосунків з правлячою групою та контр-правлячою групою «ЄС» вже згадувалось. До останніх можна додати те, що «ЄС» підтримала Кличка як кандидата на посаду міського голови Києва на виборах 2020 та не висунула свою кандидатуру, а потім протягом виборчої кампанії відкрито майже не критикувала Кличка В. В. І це попри відмову Кличка В. В. від їх підтримки та пропозиції висунутись на посаду міського голови від «ЄС». Також варто зазначити і щодо відносин Кличка В. В. з контр-правлячою групою «Батьківщини». Хоча відкрито вони критикували один одного, за рядом даних між ними були наявна прихована співпраця та зв'язки, принаймні в межах Києва. Так у списках обох партій на виборах до міської ради Києва були особи, пов'язані з Комарницьким Д. [62]. І таким був і один з цих кандидатів, що потім був обраним депутатом, голова територіального підрозділу «Батьківщини» у Києві Нестор В. Р. І нарешті після місцевих виборів 2020 у Київській міській раді під керівництвом Кличка В. В. проявилась коаліція «УДАР» під його керівництвом, «ЄС» та «Слуги народу» [23] (0);

Щодо Кулініча О. І. як голови депутатської групи "Довіра" – 4:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);

2. Був членом партії «Батьківщина» у 2002-2011. А також як член «Батьківщини» обирався депутатом Полтавської обласної ради у

2002 та 2006, депутатом Верховної Ради у 2007. У 2012 обрався як позафракційний, однак, долучився до фракції «Партії Регіонів», де був у 2012-2014 (0);

3. Має тісні зв'язки з контр-правлячою та правлячою групами у минулому через факти підкреслені у пункті 2 (0);

4. Має тісні зв'язки з фінансовою елітою країни, а саме з Коломойським І. В. та Хомутинником Ю. В. через активну участь у партії «Відродження» (факти впливу цих осіб на всю партію наведені під час аналізу Бондаря В. В.). Зокрема у 2015 Кулініч О. І. балотувався першим номером у списку до Полтавської обласної ради від «Відродження» (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Мінімальний рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. Це демонструється підтримкою майже усіх необхідних правлячій групі рішень Кулінічем О. І. та більшістю його колег з «Довіри». Зокрема щодо призначення Гончарука О. В. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [36], призначення Шмигала Д. А. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [38], призначення народного депутату від «Слуги народу» Монастирського Д. А. міністром внутрішніх справ [33], призначення Степанова М. В. міністром охорони здоров'я [37], призначення Шкарлета С. М. міністром освіти [34] (тощо) (0).

Щодо Корнієнка О. С. як голови партії «Слуга народу» – 7:

1. Не належав і не належить до складу уряду (2);

2. Є головою нинішньої правлячої групи. Також був керівником виборчого штабу партії у 2019 і координатором виборчого штабу Зеленського В. О. (0);

3. Тісні зв'язки з правлячою групою, що витікають з попереднього пункту. В цій якості також є головою підкомітету Верховної Ради з питань організації державної влади та комітету з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування (0);

4. Зв'язки з фінансовою елітою країни не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Має поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. А саме має значний рівень такої напруженості з тієї ж причини, що і у Арахамії Д. Г. Але при цьому має надзвичайно поміркований рівень такої напруженості, через те, що на локальному рівні очолювана ним правляча група та її представники вкрай активно співпрацюють з контр-правлячими групами. Зокрема, з контр-правлячими групами «ЄС» та «Батьківщини» для отримання більшості в обласних радах. Причому, це відбувалось настільки активно, що отримавши більшість голосів на виборах до обласних рад лише в 4 областях, «Слуга народу» завдяки подібній співпраці увійшла до правлячої коаліції у 17 областях [8], [23], [24]. (1).

Щодо Львовчкіна С. В. як члена головного керівного органу партії «ОПЗЖ» -стратегічної ради та голови такого керівного її органу як виконавчий комітет – 5:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);

2. Належав до правлячої групи у минулому – «Партії Регіонів» у 2007-2014 роках, до контр-правлячої групи – «Опозиційного блоку» у 2014-2018 (0);

3. Має та мав тісні зв'язки з правлячою у минулому та контр-правлячою групою як згідно фактів з попереднього пункту, так і згідно наступного. А саме того, що був головою такої структури як Служба прем'єр-міністра України (реорганізованої за його керівництва в Апарат голови уряду) за обіймання цієї посади Януковичем В. Ф. у 2006-2007 роках. А 2010-2014 був головою Адміністрації Президента Януковича В. Ф. вже на цій посаді. Також у 2005-2006 роках був радником Голови Верховної Ради України Литвина В. М. (0);

4. Має тісні зв'язки з фінансовими елітами країни. Перш за все з Фірташем Д. В. як його давній партнер, наприклад щодо власництва телеканалу «Інтер». Також з Суркісом Г. М. як його колега з фракції «ОПЗЖ». І з Ахметовим Р. Л. та Новінським В. В. через обрання народним депутатом від партії «Опозиційний блок» у 2014 та участь її фракції до 2018, коли його виключили разом з Бойко Ю. А. (деталі впливу Новінського та В. В. Ахметова Р. Л. на «Опозиційний блок» розписані в межах аналізу Бойка Ю. А.) (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Володіє поміркованим рівнем напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни з тієї ж причини, що і у Бойка Ю. А. (теж, наприклад, голосував за призначення Степанова М. В.), яка щодо нього навіть проявляється сильніше. А саме за рядом ознак Льовочкін С. В. діє менш конфліктно з нинішніми Президентом, його оточенням та представниками правлячої групи. Наприклад, Льовочкін С. В. не з'являвся на відкриті акції протести представників «ОПЗЖ» щодо санкцій та судових справ проти окремих їх членів та їх власності. А також за рядом даних ряд осіб у вказаних групах є пов'язаними з Льовочкіним С. В. [14] (0).

Щодо Ляшка О. В. – голови «Радикальної партії Ляшка»

1. Не належав до жодного уряду України (2);

2. Належав до правлячої групи, будучи народним депутатом від «Батьківщини» та членом її фракції у Верховній Раді у 2006-2010 роках (0);

3. Має тісні зв'язки з контр-правлячими групами України згідно індикатору 2. Та також згідно того, що співпраця з контр-правлячою групою «Батьківщини» відбувається й досі. Зокрема на довиборах на 208 окрузі у 2020 році Тимошенко Ю. В. підтримала Ляшка О. В. [55] попри всі попередні взаємні образи на словах [4] та підтримці від нього та фракції його партії затвердженню урядів Яценюка А. П. 2014 року та 2014-2016 років (0);

4. Має тісні зв'язки з фінансовою елітою України, зокрема з Ахметовим Р., пов'язані з яким особи були в «Радикальній партії Ляшка» та фінансували її [42], [64] (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Має поміркований рівень напруженості його зв'язків з правлячими та контр-правлячими групами України. Адже має значну напруженість зв'язків з правлячою групою «Слуги народу». Зокрема бився з її представником Герусом А. М. та він жорстоку боротьбу з їх представником Гуньком М. В. на довиборах на 208 окрузі, якому програв. Але, наприклад, має тісні стосунки з контр-правлячою групою «Батьківщини», як вже вказано у попередніх пунктах(1).

Щодо Медведчука як члена та голови головного керівного органу партії «ОПЗЖ» – стратегічної ради – 8:

1. Не належав до складу жодного уряду України (2);

2. Не належав до складу правлячої чи контр-правлячої групи України. Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ (о) головою якої він був у 1998-2007, брала участь як партія та фракція у Верховній Раді у формуванні лише одного уряду – першого уряду Януковича В. Ф. у 2002-2005 (2);

3. Мав помірковані зв'язки з правлячими групами в Україні в минулому. Зокрема у 2006 році його активні сопартійці та поплічники в межах (СДПУ (о) Шуфріч Н. І. та Папієв М. М. увійшли до уряду, сформованого в тому числі Партією регіонів. А 2007 вони ж стали вже членами Партії регіонів та були обрані депутатами за її списками. Також у цей час за рядом даних Медведчук В. В. мав спільне кадрове та юридичне забезпечення з «Партією Регіонів». Також нині є у керівництві «ОПЗЖ» з двома активними представниками «Партії Регіонів» та «Опозиційного блоку» – Бойком Ю. А. та Львовочкіним С. В. (останнього в тому числі й на керівних посадах щодо Бойка Ю. А.), а партії в цілому зі ще більшою кількістю таких. Окрім, того деякі дані можуть вказувати і на його зв'язки з «БПП». Зокрема делегування та призначення його Порошенком П. О. у Тристоронню контакту групу (ТГК) у Мінську та особлива роль, яку він там нібито відігравав за рядом даних [28] (1);

4. Має тісні зв'язки з фінансовою елітою країни, адже по-перше сам є їх представником як 12 найбагатша людина в Україні згідно рейтингу «Forbes». По-друге, є в одній партії та фракції з Суркісом Г. М. та Львовочкіним С. В. (а з останнім навіть в керівництві цієї партії), партнером Фірташа Д. В. (0);

5. Має наявні, стримані зв'язки з міжнародними елітами. Зокрема за інформацією з українських ЗМІ, включення його до ТКГ порекомендувала Меркель А. [30] (1);

6. Має значний рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. А саме більше, ніж його колеги з «ОПЗЖ», адже він з іншим членом «ОПЗЖ» Козаком Т. Р. потрапили під, як проголошують представники держави та ряд представників інших політичних сил та громадськості, стягнення відповідальності за протизаконні дії, а за словами самого Медведчука В. В. та його поплічників – політичне переслідування. А саме у лютому 2021 року Рада національної безпеки та оборони ввела ряд санкцій проти Медведчука В. В. та його дружини, а у травні за

ходом розгляду ряд судових справ проти нього він був відправлений на цілодобовий домашній арешт і там й досі (2).

Щодо Мураєва Є. В. – голови партії «Наші» – 5:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);

2. Був членом правлячої групи у минулому як член «Партії Регіонів» у 2010-2014. І в тому числі депутат Харківської обласної ради від цієї партії у 2010-2012, народний депутат за мажоритарним округом № 181. Був членом контр-правлячої групи – Опозиційного блоку, оскільки обравшись у 2014 році як самовисуванець до Верховної Ради, у 2015-2016 був там членом фракції «Опозиційного блоку». Потім вийшов звідти. Однак, у 2019 знову об'єднався з «Опозиційним блоком» і йшов на вибори до Верховної Ради за його списком. (0);

3. Мав тісні зв'язки з правлячою групою у минулому згідно пункту 2 (0);

4. Має тісні зв'язки з Ахметовим Р. Л. через співпрацю та членство в «Опозиційному блоці», розписані у пункті 2 (деталі впливу Новінського та В. В. Ахметова Р. Л. на «Опозиційний блок» розписані в межах аналізу Бойка Ю. А.) (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. Під час виборів у 2019 році мав зіткнення з правлячими та контр-правлячими групами України. З іншого боку нині особливих конфліктів з правлячою та контр-правлячими групами немає і їх політичним атакам особливо не підлягає. (1).

Щодо Палиці І. П. – голови партії «За майбутнє» – 4:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);

2. Був членом правлячих груп – «Нашої України». Був обраний та діяв у 2007-2012 роках як народний депутат від блоку «Наша Україна – Народна Самооборона». Був обраний народним депутатом від «БПП» у 2014 році, однак, швидко полишив посаду, будучи призначеним на посаду голови Одеської обласної державної адміністрації на 2014-2015 (0);

3. Мав та має тісні зв'язки з правлячою у минулому та контр-правлячою групами згідно фактів, підкреслених вище (0);

4. Має тісні зв'язки з фінансовою елітою країни, адже і сам нале-

жить до такої як 44 найбагатша людина в Україні згідно рейтингу «Forbes» [1]. І є головою партії «За майбутнє», зв'язок якої з найбагатшими людьми України вже встановлювався під час аналізу Батенка Т. І. І був активним членом партії «УКРОП», вплив Коломойського І. В. вже теж підкреслювався. Зокрема Палиця І. П. балотувався до Волинської обласної та Луцької ради від «УКРОПУ» у 2015 та став депутатом і головою першої в результаті. А у 2015 році став членом одного з керівних органів партії – політради. Також наводились дані, що колишня дружина Палиці І. П. та їх син Захар є бізнес-партнерами Коломойського І. В. [15] (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Мінімальний з тих же причин, як і Батенка Т. Г (0).

Щодо Порошенка П. О. як голови партії «Європейська солідарність» – 1:

1. Належав до складу двох урядів. Як міністр зовнішніх справ до другого уряду Тимошенко Ю. В. у 2009-2010 та як міністр економічного розвитку та торгівлі до першого уряду Азарова М. Я. у 2010-2012 (0);

2. З 30 травня 2019 року є членом, а з 1 червня – головою «Європейської солідарності» – контр-правлячої-групи (до цього Порошенко П. О. не був офіційним членом партії, а партії з назвою «Солідарність», очолюваної ним у 2001-2006, скасували реєстрацію у 2013 році). Також варто згадати і участь Порошенка П. О. у початковій діяльності іншої в минулому правлячої групи України – «Партії регіонів» у 2000-2001, у заснуванні якої як об'єднанні п'яти партій він брав участь з «Солідарністю» у 2000. Однак, не можна не зазначити, що тоді «Партія Регіонів» представляла з себе істотно інше за структурою і навіть певний час за назвою явище. І остаточно оформилась у те, що стане правлячою групою України, у 2001, як раз разом з ти, як Порошенко П. О. і «Солідарність» звідти вийшли (0);

3. Має тісні зв'язки з контр-правлячою в минулому правлячою групою групами згідно попереднього пункту. Також не можна не підкреслити потенціалу зв'язків із контр-правлячою групою «Батьківщини» через вказане у пункті 1 (0);

4. Тісні зв'язки з фінансовою елітою країни. По-перше, з Фірташем через такі ж причини, як і у Кличка В. В. По-друге, з Ахмето-

вим Р. Л., адже за Президентства Порошенка П. О. проявилось ряд ознак, що він співпрацює з пов'язаними з ним людьми та підтримує вигідні йому рішення. Найголовнішою з цих ознак стало те, що підпорядкований Президенту орган Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг прийняла у 2016 році вигідну для Ахметова Р. Л. формулу державних закупівель з його підприємств «Роттердам+». Але були й інші [9] (0);

5. Має тісні з міжнародної елітою, як президент України, який 5 років широко представляв її на міжнародній арені. Окрім того його партія «Європейська солідарність» входить як спостерігач до «Європейської народної партії» – об'єднання консервативних партій Європейського Союзу, серед яких в тому числі Християнсько-демократичний союз – вже тривалий час правляча група у Німеччині (0);

6. Поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. З причин того, що нині має конфлікт з правлячою групою ще з виборів 2019 року, де він поступився зі своїми поплічниками їм місцем правлячої групи сам і до сьогодні, коли особи на нині посадах держави намагаються притягнути його за їх словами до юридичної відповідальності, а за словами до Порошенка П. О. та його поплічників – під політичні репресії. Конфлікт, який виражається в тому, що Порошенко П. О. майже ніколи не голосують за вигідні саме правлячій групі, а не державі рішення. Наприклад, ні за призначення Гончарука О. В. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [36], призначення Шмигала Д. А. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [38], призначення народного депутату від «Слуги народу» Монастирського Д. А. міністром внутрішніх справ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=14887, призначення Степанова М. В. міністром охорони здоров'я http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=4805, призначення Шкарлета С. М. міністром освіти [34]. І у тому, що, Порошенко П. О. та його співпартійці з «ЄС» активно підтримали та брали участь у реалізації серії протестів «Ні капітуляції» – проти кроків до дій на користь РФ та її посіпак під час реалізації ініціатив Зеленського В. О. вирішити конфлікт на сході України шляхом мирних перемовин з ними. І в цьому співпрацювали з контр-правлячої

групи «Батьківщини» [40]. Але при цьому Порошенко П. О. сам очолює контр-правлячу групу. І представники останньої на локальному рівні активно співпрацювали з представниками «Батьківщини» та «Слуги народу» за результатами місцевих виборів 2020, зокрема для отримання більшості в обласних радах [8], [23] (1).

Щодо Рабиновича В. З. – як члена головного керівного органу партії «ОПЗЖ» -стратегічної ради та співголови її фракції у Раді – 6:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);

2. Належав до контр-правлячої групи, будучи обраним народним депутатом у 2014 році за списком «Опозиційного блоку». Залишався у його фракції у Верховній Раді до 2016 (0);

3. Має тісні зв'язки з контр-правлячою групою згідно пункту 2, а також того, що навіть після виходу з фракції «Опозиційного блоку» періодично закликав останній до співпраці з ним ще до 2018 року, коли почав співпрацю окремо з виключеними звідти Бойком Ю. А. та Львовчкіним С. В. та їх посібниками [43]. Також має зв'язки з правлячою групою у минулому – «Партією Регіонів», адже є у керівництві «ОПЗЖ» з двома активними представниками «Партії Регіонів» та «Опозиційного блоку» – Бойком Ю. А. та Львовчкіним С. В. (останнього в тому числі й на керівних посадах щодо Бойка Ю. А.), а партії в цілому зі ще більшою кількістю таких. Крім того неодноразово закликав «Опозиційний блок» (0);

4. Має тісні зв'язки з фінансовими елітами країни. Знову через активну співпрацю в межах співпраці в межах «ОПЗЖ» з Бойком Ю. А. та Львовчкіним С. В. як партнерами Фірташа Д. В. А також через співпрацю в межах «ОПЗЖ» з Медведчуком В. В. та Суркісом Г. М. (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Має значний рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. На відміну від ряду своїх колег з «ОПЗЖ» майже ніколи не підтримує вигідні лише правлячій групі рішення, зокрема щодо призначення Степанова М. В. міністром охорони здоров'я, [37], призначення Шкарлета С. М. міністром освіти [34] та щодо Проєкту «Закону про державну підтримку інвестиційних проєктів зі значними інвестиціями» [35]. Окрім того, має особистий активний конфлікт з правлячою гру-

пою через особливу підтримку Медведчука В. В., що має з нею значний конфлікт. Зокрема, після санкцій та судових вироків щодо Медведчука В. В., Козака Т. Р. та його майна, брав активну участь у протестах проти цього та істотно конфліктував з правлячою групою з питання(2).

Щодо Разумкова Д. О. – голови Верховної Ради – 4:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);

2. Був членом правлячої групи у минулому – «Партії Регіонів» у 2006-2010. Був головою нині правлячої групи – «Слуги народу» з 27 травня по 10 листопада 2019 року. Був обраний народним депутатом за списком «Слуги народу», однак вийшов з її фракції, аби стати Головою Верховної Ради з 29 серпня 2019 року, який має бути позафракційним (0);

3. Мав є тісні з у правлячою та у минулому правлячою групою як згідно вище вказаного. Так і згідно фактів активної співпраці з Тігіпком С. Л. у 2010-2012 – членом «Партії Регіонів» у 2012-2014, міністром соціальної політики та віце-прем'єр-міністр в першому уряді Азарова М. Ю. у 2010-2012 (0);

4. Має стримані, потенційні зв'язки з фінансовою елітою країни. Через співпрацю з тим же Тігіпком С. Л. – нині 11 найбагатшою людиною в Україні згідно рейтингу «Forbes». Однак, стримані, адже ніяких фактів його співпраці з Тігіпком С. Л. з 2012 року не виявляється (1);

5. Має тісні зв'язки з міжнародною елітою, як Голова Верховної Ради, який є серед тих, хто більше 2 років широко представляє Україну на міжнародній арені (0);

6. Має поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. З одного боку, тісно часто підтримує рішення виключно на користь правлячої групи. Як, проголосувавши за призначення Гончарука О. В. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [36], призначення Шмигала Д. А. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [38], призначення народного депутату від «Слуги народу» Монастирського Д. А. міністром внутрішніх справ [33], тощо. Але при цьому не підтримуючи ряд рішень на таку користь і проти контр-правлячих груп та опозиції правлячої групи. Зокрема, не підтримавши призначення Степанова М. В. міністром охорони здоров'я [37], призначення Шарплета С. М. міністром

освіти [34] та введення санкцій проти Медведчука В. В. та його майна як член Ради національної безпеки та оборони (1).

Щодо Рудик К. О. – голови партії «Голос» та її фракції у Верховній Раді – 8:

1. Не належала до складу жодного уряду (2);

2. Не була та не є членом правлячої та контр-правлячої групи (2);

3. За рядом даних має стримані зв'язки з правлячою групою. Зокрема саме у співпраці з владою її звинувачують опозиційні до неї члени партії у внутрішньопартійному конфлікті [65]. Хоча і не виявляється, що вона голосувала хоч за одне на пряму вигідне лише правлячій групі рішення. Зокрема вона була проти призначення Гончарука О. В. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [36], призначення Шмигала Д. А. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [38], призначення народного депутату від «Слуги народу» Монастирського Д. А. міністром внутрішніх справ [33], призначення Степанова М. В. міністром охорони здоров'я [37], призначення Шкарлета С. М. міністром освіти [34] (1);

4. Зв'язки з фінансовою елітою країни не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

5. Має тісні зв'язки з міжнародними елітами. Є засновницею та й нині працює компанії «Ring Ukraine», яка на пряму придбана «Amazon» – 3 найбільша компанія світу за Індексом за Fortune Global (0);

6. Має поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. Рівень напруженості її з правлячою групою поміркований за причинами, підкресленими у пункті 3. Окрім того має поміркований рівень напруженості з контр-правлячою групою «Європейської солідарності», з якою вона і «Голос» в цілому то мають конфлікти, а то і активно співпрацюють у ряді випадків як на загальнонаціональному (щодо спільної заяви підтримки «Голосом» протестів «Ні капітуляції» разом з «ЄС» та «Батьківщиною»), та і локальному рівнях – під час координації спільної підтримки кандидатів з «ЄС» [40], [16], [19]. Навпаки з контр-правлячою групою «Батьківщини» «Голос» та Рудик К. О. мають більше конфліктів, ніж співпраці, окрім одного підкресленого вище випадку, коли Рудик К. О. ще була членом, а не головою «Голосу» (з приводу «Ні капітуляції») (1);

Щодо Смешка І. П. – голови партії «Сила і честь» – 8:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);
2. Не був і не є членом правлячої чи контр-правлячої групи (2);
3. Має наявні, стримані зв'язки з контр-правлячою групою. А саме з 7 жовтня 2014 року по 30 січня 2015 року був радником та головою Комітету з питань розвідки при Президенті Порошенку П. О., а у з 12 березня 2015 по 14 січня 2019 року – позаштатним радником Президента Порошенка П. О. (1);

4. Має наявні ймовірні зв'язки з фінансовою елітою України за доведенням ряду представників громадськості та ЗМІ, які, наприклад, вказували, на фінансування передвиборних кампаній Смешка І. П. у 2019 році Ахметовим Р. Л. [47] (1);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. З одного боку мав конфлікт з Порошенком П. О. та його правлячою групою, що в 2019 році втратила владу і стала контр-правлячою. Зокрема, він істотно розкритикував Порошенка П. О. після першого туру виборів та відмовився його підтримати у другому турі виборів Президента України 2019. З іншого боку не мав жорстких конфліктів з нині правлячою групою. Так, Смешко І. П. стримано схвально охарактеризував Зеленського В. О. перед другим туром, хоча і теж не підтримав. А перед виборами до Верховної Ради 2019 представники «Сили та честі» та представники «Слуги народу» взаємно висловились про готовність до коаліції в разі їх проходження до Верховної Ради [50], [31]. Нині особливих конфліктів з правлячою та контр-правлячими групами немає і їх політичним атакам особливо не підлягає (1).

Щодо Терехова І. О. – в. о. міського голови міста Харкова:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);
2. Не був і не є членом правлячої та контр-правлячої групи (2);
3. Має тісні зв'язки з правлячою групою у минулому. З 2010 співпрацював з Кернесом Г. А. як міським головою Харкова, якого у 2010 у обрали міським головою від «Партії Регіонів», на різних посадах. Зокрема – з 2010 по 2015 заступником, а з 2015 по 2019 – першим заступником. Також за деякими даними був у 2019 році у партії «Довіряй ділам», співголовою якої був Кернес Г. А. Партія

йшла єдиним списком на вибори до Верховної Ради 2019 року разом з контр-правлячою групою – «Опозиційним блоком» (0);

4. Має тісні зв'язки з фінансовою елітою країни, оскільки у 2015 балотувався та був обраний депутатом Харківської міської ради від партії «Відродження», вплив на яку в цілому Хомутинника В. Ю. та Коломойського І. В. детально підкреслювався під час аналізу Бондаря В. В. (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Має мінімальний рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни, в чому показовим є наступні факти. На місцевих виборах 2020 року міським головою Харкова було втретє обрано Кернеса Г. А., який тоді знаходився у тяжкому стані здоров'я через хворобу. 9 грудня на сесії Харківської міської ради нового скликання була винесена пропозиція обрати особою, яка мала повноваження стати в. о. міського голови в разі неієздатності міського голови, тобто секретарем міської ради – Терехова І. О. Такі пропозиції мав за нормами виносити Кернес Г. А., який, однак, тоді знаходився на лікуванні вже за кордоном. Однак, його поплічники заявили, що Кернес Г. А. нібито надіслав подання про кандидатуру Терехова І. О. електронною поштою з електронним цифровим підписом. І за таку сумнівно щодо нормативної частини винесену кандидатуру проголосували фракції і правлячої, і контр-правлячої групи в міській раді – «Слуги народу» та «ЄС» (0).

Щодо Тимошенко Ю. В. як голови партії «ВО «Батьківщина» – 1:

1. Належала до трьох урядів України, у 1999-2001 роках як віце-прем'єр-міністр з питань паливно-енергетичного комплексу в уряді Ющенка В. А., у 2004-2005 та у 2007-2010 роках як прем'єр-міністр (0);

2. Належить до контр-правлячої групи – «Батьківщини» (0);

3. Має тісні зв'язки з контр-правлячими групами України згідно даних, наведених у пунктах 1 та 2 (0);

4. Мала та має тісні зв'язки з фінансовою елітою України. Зокрема за рядом даних під час свого прем'єрства у 2007-2010 використовувала службове становище для надання вигод Коломойському І. В. [12]. А також має наявні ймовірні зв'язки з Пінчуком В. М. за доведенням ряду представників громадськості та ЗМІ [54] (0);

5. Має тісні зв'язки з міжнародною елітою, як прем'єр-міністр, яка широко представляла її на міжнародній арені та через перебування на посаді голови партії, яка є спостерігачем у «Європейській народній партії», про зв'язок якої з міжнародними елітами детально розписано в аналізі Порошенка П. О.(0);

6. Має поміркований рівень напруженості його зв'язків з правлячими та контр-правлячими групами України мінімальний. Оскільки з одного боку ні вона, ні фракція «Батьківщини» у Верховній Раді не голосували за жодне вигідне переважно правлячій групі рішення, як наприклад щодо призначення Гончарука О. В. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [36], призначення Шмигала Д. А. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [38], призначення народного депутату від «Слуги народу» Монастирського Д. А. міністром внутрішніх справ [33], призначення Степанова М. В. міністром охорони здоров'я [37], призначення Шкарлета С. М. міністром освіти [34]. Також Тимошенко Ю. В. заявами підтримувала серію протестів «Ні капітуляції» [40], хоча активну участь у саме їх здійсненні вона та представники «ВО «Батьківщина» не брали. З іншого боку, останнє Тимошенко Ю. В. робила у співпраці з «ЄС». А також неодноразово пропонувала «Слузі народу» коаліцію у Верховній Раді, хоча і отримувала відмови з приводу [49], [53]. Звісно, що Тимошенко Ю. В. сама очолює контр-правлячу групу. І представники останньої за результатами місцевих виборів у 2020 році активно співпрацювали зі «Слугою народу» і «ЄС», зокрема для отримання більшості в обласних радах [8] (1).

Щодо Тягнибока О. Я. як голови партії «ВО «Свобода» – 9:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);

2. Не був членом правлячої чи контр-правлячої групи (2);

3. Має стримані зв'язки з контр-правлячою групою – «Батьківщиною». Протягом 2012-2015 року «ВО «Свобода» під керівництвом Тягнибока О. Я. активно співпрацювала з «Батьківщиною» як проти організації Януковича В. Ф., так і в перші роки після падіння його режиму. Зокрема у винесенні спільних кандидатів та узгодженні винесення кандидатів на виборах та довиборах до Верховної Ради 2012 року та 2013 року та місцевих виборах 2015 [17], у формуванні першого уряду Яценюка А. П. у 2014, куди увійшли в тому числі представники «ВО «Свободи». Після 2015

співпраця припинилась і активних її виявів не спостерігається за фактами (1);

4. Має наявні ймовірні зв'язки з фінансовою елітами України за доведенням ряду представників громадськості та ЗМІ, які, наприклад, вказували на співпрацю з Фірташем Д. В. одного зі спонсорів «ВО «Свобода», її члена та народного депутата від неї у 2012-2014 – Кривицького І. І. [60] (1);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

6. Має поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. За останні 2 роки, наприклад, були наявні як факти жорсткого зіткнення Тягнибока О. Я. та очолюваної ним «ВО «Свобода» з правлячими та контр-правлячими групами, так і співпраці з ними. Зокрема до перших потрібно віднести зіткнення представників очолюваної ним партії з представниками правлячої та контр-правлячої груп протягом виборчих кампаній 2019-2020 років та їх участь та самого Тягнибока О. Я. в серії протестів «Ні капітуляції» у 2019-2020, причому часто відокремлено від представників контр-правлячих груп «ЄС» та «Батьківщини», а не у співпраці з ними, як це зробив той же «Голос». Також представники «ВО «Свобода» у місцевій політиці, наприклад, міські голови Івано-Франківська Марцинків Р. Р. та Тернополя Надал С. В. мали та мають жорсткі конфлікти з правлячою групою [29], [6]. До других – активну співпрацю представників «ВО «Свобода» з представниками правлячих та контра-правлячих груп за результатами місцевих виборів 2020 року. Зокрема щодо формування більшості в обласних радах зі «Слугою народу», «ЄС» та «Батьківщиною» [8] (1).

Щодо Філатова Б. А. як міського голови Дніпра:

1. Не належав до складу жодного уряду (2);
2. Не був і не є членом правлячої чи контр-правлячої групи (2);
3. Не має зв'язків з правлячими і контр-правлячими групами (2);

4. Мав тісні зв'язки Коломойським І. В. Працював адвокатом у структурах холдингу «Приват». У 2014 році працював заступником Коломойського І. В. як голови Дніпропетровської Обласної державної адміністрації. У 2015 році був обраний міським головою Дніпра від партії «УКРОП», а також балотувався від неї до обласної

та міської Дніпровської рад першим номером у списку. Вплив Коломойського І. В. партію «УКРОП» в цілому вже встановлювався під час аналізу Батенка Т. І. У 2018 році з партії, однак, вийшов з «УКРОПУ», що стало одним з перших публічним виразом конфлікту з Коломойським І. В., який істотно триває і до сьогодні [2] (0);

5. Зв'язки з міжнародними елітами не виявляються за даними з відкритих джерел (2);

1. Має поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. З одного боку має значний конфлікт з правлячою групою «Слуги народу», серед об'єктивних виявів якого і критика дії та структури «Слуги народу», і жорстке протистояння на місцевих виборах [2]. З іншого боку Філатов Б. А. співпрацював з контр-правлячою групою «ЄС». Зокрема, на президентських виборах 2019 року він підтримував Порошенка П. О. ще до першого туру [59]. А у Дніпровській міській раді представники партії «Пропозиція», членом Головної політичної ради якої є Філатов Б. А., склали коаліцію з ЄС [46] (1).

Щодо Шмигала Д. А. – прем'єр-міністра України:

1. Був міністром розвитку громад і територій в уряді Гончарука О. В. 4 лютого-4 березня 2020 року. Є прем'єр-міністром з 4 березня 2020 року (0);

2. Не належав та не належить до правлячих чи контр-правлячих груп України (не є членом «Слуги народу») (2);

3. Має тісні зв'язки з правлячою групою «Слуги народу». Його уряд сформований за її пріоритетної підтримки (за призначення Шмигала Д. А. прем'єр-міністром України та схвалення складу його уряду [38] проголосувало 242 з 248 депутатів у фракції «Слуги народу» у Раді на той час) та частково з її членів (0);

4. Має стримані зв'язки з Ахметовим Р. Л. Працював у компанії «ДТЕК» Ахметова Р. Л. та її підрозділах, звільнився звідти у першій половині 2019 року [63]. Ніяких даних, що під час роботи в «ДТЕК» чи після неї він особисто зустрічався з Ахметовим Р. Л. чи мав тісну особисту співпрацю з ним, не виявляється (1);

5. Має тісні зв'язки з міжнародною елітою, як прем'єр-міністр України, який більше 2 років широко представляє її на міжнародній арені (0);

6. Поміркований рівень напруженості з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни. З одного боку

працює як прем'єр-міністр за підтримки правлячої групи «Слуги народу». З іншого боку контр-правлячі групи, які мають представництво у Верховній Раді («ЄС» та «Батьківщина») майже ніколи не підтримують законопроекти його уряду та призначення в ньому, вигідні пріоритетно правлячій групі, про що вже неодноразово зазначалось під час аналізу (1).

Корекція запропонованого інструментарію в результаті аналізу

В результаті застосування наведеного інструментарію можна одразу відмітити один результат – Індекс популіста 8 для Медведчука В. В. А конкретніше його суперечність із загальним розумінням популістів за стратифікаційним підходом, за яким популістами є узагальнено ті, хто максимально за зв'язками та інтересами віддалені від політичних еліт та правлячих/контр-правлячих груп країни. Однак, наведені щодо обох цих політиків факти створюють загальне розуміння, що вони такими явно не є. І навпаки такий результат більше узгоджується із комунікаційним підходом, за якими популісти узагальнено розуміються як політики, що просто використовують популістську риторику (адже Медведчука В. В. періодично активно використовував таку складову стандартної популістської риторики як апеляцію до загальної народної волі через референдуми та підвищення їх ролі). Тобто, у даному аспекті практична частина наведеного мною інструментарію суперечить дійсності, а тому потрібно її скоригувати, виправити її операціоналізацію таким чином, аби вона успішніше відповідала дійсності в питанні.

Виходом з цього є, по-перше, виправлення першого індикатора практичної частин інструментарію з *«Належність до складу уряду»* на *«Належність до складу уряду, обіймання посади спікера парламенту, посад заступників спікера парламенту, а також всіх посад, особи на які напряму призначаються парламентом в результаті голосування»*. Чому? Адже показник не-популізму в межах даного індикатора пояснюється тим, що до уряду «мало імовірно потрапити без належності чи схвалення до правлячої групи» [57, с. 66]. Тобто, для потрапляння до уряду потрібно з високою ймовірністю мати зв'язки у правлячій групі. Та ще й бути підтрима-

ним більшістю у парламенті країни, якщо саме парламент у державі призначає уряд, значну кількість представників в ньому зазвичай складає правляча група. Однак, це не відповідає дійсності, адже не лише до уряду, а до інших органів та на інші посади не можна увійти без згоди правлячої групи. Такими точно є посади керівництва парламенту, яке обирається голосуванням членів парламенту, серед яких значну кількість зазвичай складають представники правлячої групи. А також всі інші посади, особи на які обираються таким шляхом. Тобто, наприклад, в парламентарних республіках, де Президент обирається голосуванням парламенту, і посада Президента включно. Тут важливо зазначити, чому потрапляння на посаду голови держави, там де вона обирається голосуванням усіх, хто має на це право в країні, як і на посади, куди голова держави має можливість за нормами закону призначати осіб лише за власною волею, не є показником не-популізму. А тому, що голова держави на цю посаду може бути призначений чисто в результаті голосування, без належності до правлячої групи чи навіть політичних еліт, урахування їх побажань або в суперечним. А особи, яких він може призначити за власною волею – призначені лише за цією волею без урахування побажань правлячої групи (важливо також підкреслити, що уряд сюди не відноситься, оскільки навіть в державах, де голова держави може призначати членів уряду, це не робиться лише з його власної волі. Потрібні спеціальні процедури та/або згода парламенту голосуванням, як наприклад, у США – вищої палати парламенту чи в Україні за часів президентсько-парламентарної республіки. Тобто, правляча група тут все ж виділяється через активну участь у цьому процесі та згоді на нього певних організованих груп осіб). Також тут потрібно зазначити, що оскільки показників обіймання певних посад у даному напрямку тепер декілька, вони будуть рахуватись сумарно (до прикладу, якщо одна і та ж сама особа обіймала посади, до прикладу Голови Верховної Ради один раз і прем'єр-міністра один раз, це буде за цим індикатором оцінюватись як багаторазове обіймання посад і оцінюватись значенням – 0).

По-друге, встановлення необхідності вважати міжнародними елітами не лише представників правлячих чи контр-правлячих груп країн «Великої сімки», топ-100 найбагатших людей світу, керівництв Європейського Союзу, Міжнародного валютного фонду,

Світового банку, представниками керівництв та володарями 20 і більше % акцій у топ-100 найбільших компаній світу, адже чи визначення міжнародних еліт не реалістично вузьке. Воно не включає політичні еліти деяких держав, які входять в міжнародні органи світу, наділені вищими керівними функціями, а не тільки держав з найбільшим неформальним впливом. Як мінімум Ради безпеки ООН. Тобто міжнародними елітами з моменту цього визначення потрібно вважати окрім перелічених груп, ще й представників правлячих чи контр-правлячих груп держав-членів Ради безпеки ООН. Звісно, оскільки правлячі групи вже таких держав, а не тільки «Великої сімки», істотно конфліктують між собою, це збільшує ймовірність того, що одні з них будуть підтримувати навіть діячів та рухи з не-еліти у певних країнах на хоч якусь протизагуг партнерів інших з цих держав у цих країнах. Але, по-перше, не-елітарні ознаки таких у більшості випадків не будуть сприяти зблизитися з ними тісно представникам з міжнародної еліти, для позначення якості чого існує рівень вимірювання «помірковані» у даного індикатора. По-друге, навіть якщо це тісне зближення відбудеться зі сторонніх причин, це надасть лише 1/6 ознаки не популізму для діяча чи руху з не-еліти за вимірюванням Індексу популізму щодо такого. Якщо це дійсно діяч чи рух з не-еліти за іншими ознаками, то він все одно буде популістським за результатом вимірювання Індексу популізму щодо нього.

Відповідно до встановлених корекцій в операціоналізації практичної частини наведеного інструментарію потрібно вказати додаткові факти та змінити значення відповідних індикаторів у таких вказаних українських політиків.

1. Щодо Арахамії Д. Г. та індикатору зв'язки з міжнародними елітами:

Має стримані зв'язки з правлячою групою КНР. Показником цього є те, що у нього брало інтерв'ю державне видання КНР, де він схвально відкликався про правлячу групу КНР – Комуністичну партію Китаю (КПК) та обґрунтовував, чому «Слуга народу» має взяти її за приклад [10]. Також був присутній на зустрічі представників посольства КНР з політиками України [48] (1);

2. Щодо Бойка Ю. А. та індикатору зв'язки з міжнародними елітами:

Має тісні зв'язки з правлячою групою РФ. Зокрема як особи-

стий тісний партнер Фірташа Д. В. – тривалого партнера російських державних підприємств («Газпром») чи осіб, чия діяльність пов'язана з РФ як державою (пов'язаними з російською владою Ротенбергом А. Р., Анісімовим В., який вніс за нього заставу для виходу Фірташа Д. В. з під варти після ув'язнення в Австрії у 2014). А також через співпрацю з правлячою групою РФ напрямку. Зокрема 22 березня 2019 Бойко Ю. А. та Медведчук В. В. зустрілись у Москві з тодішнім прем'єр-міністром РФ Медведєвим Д. А. та головою правління «Газпрому» Міллером О. Б, де звинувачували українську владу у небажанні налагоджувати відносини з РФ, поливали обрану українцями владу брудом і брали на себе без усяких повноважень та делегування від українців справу відновити співпрацю з РФ [5]. Також від керівництв «ОПЗЖ» (куди він входить) та «Єдиної Росії» як правлячої групи РФ були наявні заяви, що вони ведуть міжпартійне співробітництво (подібні випадки в усіх випадках будуть ідентифікувати зв'язок з правлячими групами держави лише лідерів тієї партії, що його веде та окремих представників цієї партії, що беруть у ньому особливу участь – мають повноваження та є долученими до зустрічей з питання. Відповідний зв'язок від такого співробітництва в усіх членів даної партії не ідентифікується) [58] (0);

3. Щодо Гройсмана В. Б. та індикатору належності до складу уряду, обіймання посади спікера парламенту, посад заступників спікера парламенту, а також всіх посад, особи на які напрямку призначаються парламентом в результаті голосування:

Окрім вже вказаного був Головою Верховної Ради з 27 листопада 2014 по 14 квітня 2016 (0, значення не змінюється);

4. Щодо Корнієнка О. С. та індикатору зв'язки з міжнародними елітами:

Має стримані зв'язки з правлячою групою КНР, адже в ефірі китайського державного телеканалу обґрунтовував модель економічного розвитку КНР як приклад для України. А також зазначав про те, що «Слуга народу» та Комуністична партія Китаю ведуть партійне співробітництво [10] (1);

5. Щодо Львовочкіна С. В. та індикатору зв'язки з міжнародними елітами у його випадку

Має тісні зв'язки з правлячою групою РФ з тих самих причин,

що у Бойка Ю. А., окрім зустрічі з Медведєвим Д. А. та Міллером О. Б. (0);

6. Щодо Медведчука В. В.

- Та індикатору належності до складу уряду, обіймання посади спікера парламенту, посад заступників спікера парламенту, а також всіх посад, особи на які напряду призначаються парламентом в результаті голосування: у 1998-2000 заступник Голови Верховної Ради, у 2000-2001 перший заступник Голови Верховної Ради (0);

- Та індикатору зв'язки з міжнародними елітами: має тісні зв'язки з правлячою групою РФ з фактів, що підкреслені за аналізу Бойка Ю. А. з питання (окрім фактів щодо Фірташа Д. В.). Окрім того є кумом Президента РФ та керівника «Єдиної Росії» у 2008-2011 Путіна В. В. та неодноразово зустрічався з ним та іншими представниками правлячої групи РФ приватно, особливо у 2014-2020. [27]. Також брав участь ще у ряді публічних зустрічей з правлячою групою РФ, окрім вказаної з Бойком Ю. А. [5], [11] (0);

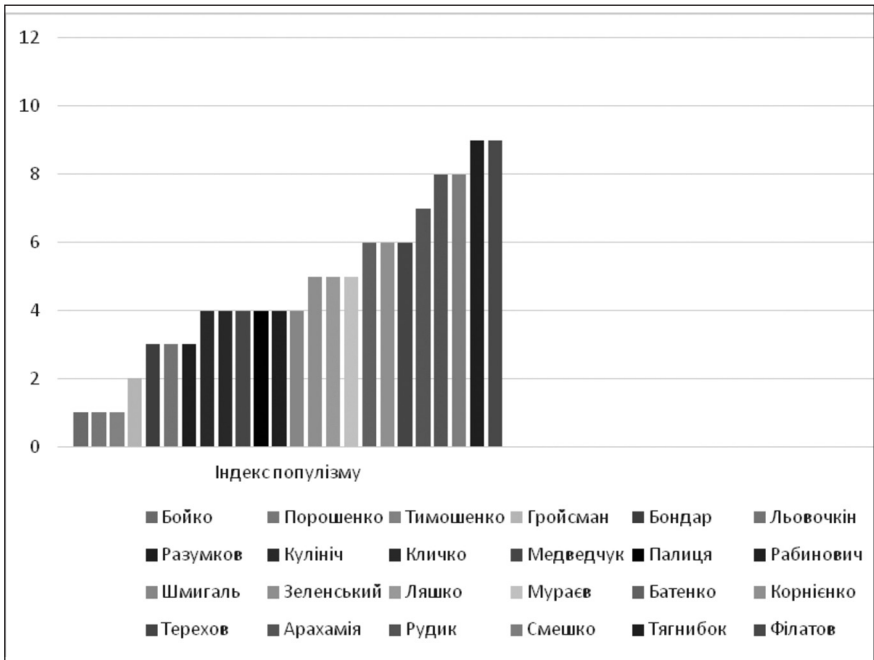
7. Щодо Рабиновича В. З. та індикатору зв'язки з міжнародними елітами у його випадку:

Має тісні зв'язки з правлячою групою РФ. Був учасником зустрічі представників «Єдиної Росії» з представниками «ОПЗЖ» 11 березня 2020. Також від керівництв «ОПЗЖ» (куди він входить) та «Єдиної Росії» як правлячої групи РФ були наявні заяви, що вони ведуть міжпартійне співробітництво [58] (0);

8. Щодо Разумкова Д. О. та індикатору належності до складу уряду, обіймання посади спікера парламенту, посад заступників спікера парламенту, а також всіх посад, особи на які напряду призначаються парламентом в результаті голосування:

Є головою Верховної Ради з 29 серпня 2019 (1).

В результаті Індекс популіста змінюється у наступних політиків: у Арахамії Д. Г. з 8 на 7, у Бойка Ю. А. з 3 на 1, у Корнієнка О. С. з 7 на 6, у Львовочкіна С. В. з 5 на 3, у Медведчука В. В. з 8 на 4, у Рабиновича В. З. – з 6 на 4, у Разумкова Д. О. – з 4 до 3. Тоді фінальний Індекс популіста для політиків з найбільшою підтримкою в Україні на сьогодні складає:

Висновок і перспективи подальших розвідок у напрямку.

В межах даного дослідження було проведено наступне. По-перше, за ходом застосування наведеного практичного підходу до дослідження популізму до масиву основних політиків в Україні усунення недоліків в його операціоналізації. Усунення, в результаті якого операціоналізація даного підходу тепер виглядає так. А саме вона складається з наступних індикаторів:

1. «Належність до складу уряду, обіймання посади спікера парламенту, посад заступників спікера парламенту, а також всіх посад, особи на які напряму призначаються парламентом в результаті голосування» – індикатор за чіткою ознакою належності політичного діяча до органів та посад державної влади країні, куди мало імовірно потрапити без належності чи схвалення до правлячої групи (партія/рух або політично організована в інших спосіб група осіб, які обіймають ключові посади у вищих органах влади країні). В федеративних /конфедеративних державах за оцінкою з використанням цього критерію зараховується також

належність до складу відповідних органів та посад також на рівні суб'єктів федерації/конфедерації. Зараховується, оскільки до таких і на які теж мало імовірно потрапити без належності чи схвалення до правлячої групи суб'єкту федерації/конфедерації. В унітарних країнах належність до органів та посад виконавчої влади місцевого самоврядування не зараховується за оцінкою з використанням цього критерію. Не зараховується, оскільки рівень поноважень та статусу представників складу таких органів та посад менше, відповідно й імовірність потрапити не будучи членом правлячої групи адміністративно-територіальної одиниць, де здійснюється місцеве самоврядування з формуванням цього органу значно підвищується.

2. «Належність до правлячої чи контр-правлячої груп країни» – пряма належність до партій/рухів чи політично організованих в інший спосіб груп осіб, які брали участь у формуванні уряду країни більше одного разу. Уряду, який є чинним на момент аналізу (тоді належність до правлячої групи), або урядів, які були чинними попередньо і не були сформовані за участі тих же самих партій, що чинний на момент аналізу (тоді контр-правлячої групи або правлячої групи у минулому). Належність до правлячої чи контр-правлячої груп ураховується у формуванні індикаторів визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження, оскільки таким чином окреслені правлячі чи контр-правлячі групи постають як політичні актори країни з найбільшим постійним впливом щодо формування влади.

3. «Зв'язки з правлячими чи контр-правлячими групами країни» – зв'язки з партіями/рухами чи політично організованими в інших спосіб групами осіб, які брали участь у формуванні уряду країни більше одного разу. Метою даного критерію є виявити наявність зв'язку з правлячими чи контр-правлячими групами політичного діяча, який формалізовано не належить до них, але неформально як раз належить або веде тісне партнерство.

4. «Зв'язки з фінансовою елітою» – зв'язки з топ-50 найбагатших людей країни за підтвердженими фактами. Топ-50 найбагатших людей країни береться згідно рейтингів видання «Forbes» як найбільш одночасно і достовірних, й універсальних у цьому питанні. За оцінкою з використанням даного індикатору зараховуються лише зв'язки з фінансовою елітою, як з не-політичною елітою кра-

їни, яка з найбільшою імовірністю буде конвертувати свою могутність в іншій сфері суспільства в сферу політики. Щодо інших не-політичних еліт суспільства (інтелектуальної, військової, тощо) така ймовірність існує але менша, аби не зараховувати належність еліт як прямий фактор належності чи неналежності до еліти.

5. «Зв'язки з міжнародними елітами» – зв'язки з найвпливовішими людьми світу в політичній та економічній сферах. А саме представниками правлячих чи контр-правлячих груп держав «Великої сімки», держав-членів Ради безпеки ООН, топ-100 найбагатших людей світу, керівництв Європейського Союзу, Міжнародного валютного фонду, Світового банку, представниками керівництв та володарями 20 і більше % акцій у топ-100 найбільших компаній світу. Зв'язок з міжнародними елітами підвищує ймовірність належності політика чи політичного руху певної країни до політичної еліти цієї країни. Адже міжнародна еліта з власних інтересів може з однаковою ймовірністю як підтримувати та вести партнерство з представниками еліти інших країн, так і ні. Але підтримувати політичних діячів чи рухи з не-еліти вона буде з меншою ймовірністю через інтерес запобігти посилення останніх у власній країні за ланцюговою реакцією. За оцінкою з використанням даного індексу враховується лише належність до міжнародних політичної та/або фінансової еліти з причини, аналогічної описаній в індикаторі 3. Топ-100 найбагатших людей світу береться згідно рейтингів видання «Forbes» з причин, аналогічних описаним в індикаторі 3. Топ-100 найбільших компаній світу береться згідно рейтингів видання «Fortune», оскільки дані щодо нього є значно доступнішими за роками та з усіма країнами, ніж дані щодо аналогічного рейтингу від «Forbes». В даному випадку береться топ-100 а не 50 через більшу масштабність статків та впливу осіб та компаній у даних рейтингах.

6. «Рівень напруженості відносин з представниками правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни» – рівень конфліктності відносин на основі реальних справ – конфліктів діями з представниками правлячих чи контр-правлячих груп країни за підтвердженими фактами. Діями, в якості яких розглядаються: відкрита опозиційна боротьба з партіями еліти у органах влади країни різного рівня без явних чи неявних союзів з ними; мітинги чи інші громадські акції проти представників правлячих чи контр-прав-

лячих груп; участь у просуванні розслідувань порушень закону представниками правлячих чи контр-правлячих груп. Якщо особа сама є членом правлячої групи контр-правлячої групи, рівень напруженості її відносин з представниками правлячих чи контр-правлячих груп враховується не більше поміркованого з урахуванням вже базової належності особи до правлячої чи якоїсь контр-правлячої групи в такому разі» [57, С. 66-68].

Індикаторів, що вимірюються наступним чином і за наступними рівнями:

1. «Належність до складу уряду, обіймання посади спікера парламенту, посад заступників спікера парламенту, а також всіх посад, особи на які напряму призначаються парламентом в результаті голосування» (вимірюється як сума усіх вказаних належностей та обіймань посад):

<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Багаторазова (більше 1 разу):	0;
Одноразова:	1;
Відсутня :	2.

2. «Належність до правлячої чи контр-правлячої групи країни»:

<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Належність до однієї партії більше двох років або належність до декількох партій:	0;
Належність до однієї партії менше двох років:	1;
Неналежність	2.

3. «Зв'язки з правлячими чи контр-правлячими групами країни»;

4. «Зв'язки з фінансовою елітою країни»;

5. «Зв'язки з міжнародними елітами»:

<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Тісні за підтвердженими фактами:	0;
Наявні, стримані за підтвердженими фактами:	1;
Відсутні за підтвердженими фактами	2.

**6. «Рівень напруженості відносин з представниками
правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країні»:**

<i>Рівень вимірювання</i>	<i>Оцінка</i>
Мінімальний або нульовий:	0;
Поміркований:	1;
Значний:	2».

І саме в такому вигляді даний практичний підхід до дослідження популізму буде використовуватись мною у подальших дослідженнях з теми до його подальших корекцій. А також пропонується усім, хто поділяє підхід до дослідження популізму, обґрунтований мною як найбільш ефективний у напрямку.

По-друге у цьому дослідженні проведене складання «мапи популістів в Україні». А саме узгодженого розташування показників Індексу популізму встановлених як основні 24 політика України. З них 19 визначені за Індексом популізму як представники еліти: Бойко Ю. А., Порошенко П. О., Тимошенко Ю. В., Гройсман В. Б., Бондар В. В., Львович С. В., Разумков Д. О., Кулініч І. О., Кличко В. В., Медведчук В. В., Палиця І. П., Рабинович В. З., Шмигаль Д. А., Зеленський В. О., Ляшко О. В., Мураєв Є. В., Батенко Т. І., Корнієнко С. О., Терехов І. О. (перелік наводиться за зростанням Індексу популіста від найменшого до найбільшого значення). І лише 5 – як популісти, а саме Арахамія Д. Г. (Індекс популізму – 7), Рудик К. О. (8), Смешко І. П. (8), Тягнибок О. Я. (9) та Філатов Б. А. (9). З ж політика України встановлені як діючи з найменшими Індексами популізму значенням в 1 – Бойко Ю. А., Порошенко П. О. та Тимошенко Ю. В. І потрібно вказати, що як через своє знаходження в ряді політиків з найбільшою підтримкою, так і через знаходження в ряді політиків з найбільшою елітарністю в Україні ці три політика – є ядром політичної еліти в Україні. Тобто, тими хто одночасно найбільш часто належав до складу уряду, обіймав посади спікера парламенту, посади заступників спікера парламенту, а також всі посади, особи на які напряму призначаються парламентом в результаті голосування; належав до правлячої чи контр-правлячої групи країни; зв'язаний з правлячими чи контр-правлячими групами та фінансовою елітою країни, з міжнародними елітами і у кого найменший рівень напруженості відносин з представниками

правлячих чи контр-правлячих груп в цілому країни.

По-третє, в межах даного дослідження перевірена відповідність встановлення певних політиків як популістів за Індексом популіста та за загальним окресленням з позицій стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження. І така відповідність досягається за використанням скоригованого шляхом усунення недоліків обраного практичного підходу до дослідження популізму. Зокрема популістами за встановленим Індексом популіста серед основних політиків в Україні є Тягнибок О. Я. та Смешко І. П. – нині істотно віддалені від політичної еліти політики, а тому такі, що загально розуміються як популісти за стратифікаційним підходом. І при цьому серед популістів не визначається нікого, істотно наближеного до політичних еліт України, хто не є популістом за загальним розумінням стратифікаційного підходу. Хоча і встановлена певна несподіваність в тому, що популістом, хоча і з мінімальним значенням для цього, є Арахамія Д. Г., член нині правлячої групи. Однак, його випадок вже можливо доцільно пояснити тим, що Арахамія Д. Г. може бути популістом, оскільки належить лише до однієї правлячої групи та короткий термін.

На основі всього зазначеного перспективами подальших розвідок у напрямку потрібно встановити:

- подальше усунення потенційних недоліків в операціоналізації практичного підходу до дослідження популізму на основі стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження через інтегровану сукупність індикаторів, оцінка за якою надає Індекс популіста;

- проведення за допомогою зазначеного практичного підходу порівняльних оцінок ще більших кількостей політиків з різних країн та різних історичних епох. Проведення задля: а) складання «мапи популістів» в інших країнах, окрім України і поступово в усьому світі; б) перевірки відповідності встановлення певних політиків інших країн як популістів за Індексом популіста та за загальним окресленням з позицій стратифікаційного підходу до визначення чітких критеріїв виділення популістських політиків і рухів серед інших та їх дослідження.

Список бібліографічних посилань

1. 100 багатейших украинцев 2021. Forbes.UA. URL: <https://forbes.ua/ru/ratings/100-bogateyshevik-ukraintsev-2021-06052021-1536> (дата звернення 20.08.2021)
2. 100 днів мера. Дніпро. Чесно. URL: <https://www.chesno.org/post/4634/> (дата звернення 20.08.2021)
3. Fortune Global 500. URL: <https://fortune.com/global500/> (дата звернення 20.08.2021)
4. Битва конкурентів: Ляшко атакує Тимошенко. Українська правда. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28125382.html> (дата звернення 20.08.2021)
5. Бойко з Медведчуком у Москві. Про що вони говорили із прем'єром РФ. BBC. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-47671069> (дата звернення 20.08.2021)
6. Відмова від карантину в Тернополі: «Нас змушують закрити місто» – міський голова. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ternopil-karantyn-nadal/31039995.html> (дата звернення 20.08.2021)
7. Вілкула профінансували менеджмент Ахметова та Новинський із прес-секретарем. Чесно. URL: <https://www.chesno.org/post/1087/> (дата звернення 20.08.2021)
8. Ворог мій – друг мій. Слуги плюс ОПЗЖ, ЄС плюс Слуги: хто тепер влада в облрадах: карти. Liga.net. URL: <https://ua-news.liga.net/politics/articles/vorog-miy-drug-miy-slugi-plyus-opzj-es-plyus-slugi-hto-teper-vlada-v-oblradah-karti> (дата звернення 20.08.2021)
9. Государство имени Рината Ахметова. Liga.net. URL: https://project.liga.net/projects/akhmetov_2019/ (дата звернення 20.08.2021)
10. Дают пример всему миру. Лидеры Слуги народа расхвалили коммунистов на ТВ Китая. Liga.net. URL: <https://news.liga.net/politics/video/dayut-primer-vseму-miru-lidery-slugi-naroda-rashvalili-kommunistov-na-tv-kitaya-video> (дата звернення 20.08.2021)
11. Депутати ОПЗЖ з'їздили до РФ. У Раді відреагували. Суспільне. URL: <https://suspilne.media/18828-deputati-opzz-poihali-na-peregovori-u-derzdumu-rosii/> (дата звернення 20.08.2021)

12. Держава віддала «Укрнафту» Коломойському. Чесно. URL: <https://far.chesno.org/case/342/> (дата звернення 20.08.2021)

13. Дистанційне управління: наскільки олігарх Дмитро Фірташ зберіг вплив в Україні? Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dystantsiine-upravlinnia-naskilky-oliharkh-dmytro-firtash-zberih-svii-vplyv-v-ukraini/31158444.html> (дата звернення 20.08.2021)

14. Друг всіх президентів: Як Львовчкін душить Зеленського в обіймах. Апостроф. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2021-04-08/drug-vseh-prezidentov-kak-levochkin-dushit-zelenskogo-v-obuyatiyah/38872> (дата звернення 20.08.2021)

15. Ексдружина й син Ігоря Палиці ведуть бізнес із Коломойським та володіють елітною нерухомістю. URL: <https://www.slidstvo.info/news/eksdruzhyna-ta-syn-igorya-palytsi-vedut-biznes-iz-kolomojskym-ta-volodiyut-elitnoyu-neruhomistyu/> (дата звернення 20.08.2021)

16. Європейська солідарність підтримала перед другим туром у Черкасах кандидата від "Голосу". LB.ua. URL: https://lb.ua/news/2020/10/28/469275_ievropeyska_solidarnist.html (дата звернення 20.08.2021)

17. Заява політичних партій ВО «Батьківщина» і ВО «Свобода». URL: <https://ba.org.ua/zayava-politichnix-partij-vo-batkivshhina-i-vo-svoboda/> (дата звернення 20.08.2021)

18. Ігор Коломойський не проти повернутися в гру: співвласник "Приватбанку" збирає навколо себе народних депутатів. РБК-Україна. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/igor-kolomoyskiy-proch-vernutsya-igru-sovladelets-1477571354.html> (дата звернення 20.08.2021)

19. Кандидат від «Європейської Солідарності» на виборах міського голови Рівного Олександр Третяк заручився підтримкою партії «Голос». URL: <https://eurosolidarity.org/2020/11/12/kandydat-vid-yevropejskoyi-solidarnosti-na-vyborah-miskogo-golovy-rivnogo-oleksandr-tretyak-zaruchyvsvya-pidtrymkoyu-partiyi-golos/> (дата звернення 20.08.2021)

20. Київ програв вибори мера. Чому Кличко = Тищенко = Ткаченко = Тимошенко. Bihus.Info. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4wEOgKStvmE> (дата звернення 20.08.2021)

21. Кличко відмовився від депутатського мандату і залишився

мером. Hromadske. URL: <https://hromadske.ua/posts/klychko-vidmovyvsia-vid-deputatskoho-mandatu-i-zalyshaietsia-merom> (дата звернення 20.08.2021)

22. Климпуш-Цинцадзе: з євроінтеграцією України «відбувається розворот». Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/klimpush-tsyttsadze-kazhe-scho-vidbuvajetsia-rozvorot/30402257.html> (дата звернення 20.08.2021)

23. Коаліції решал та бариг. Як утворюються неприродні союзи у місцевих радах. Hromadske. URL: <https://hromadske.ua/posts/koaliciyi-ryeshal-ta-barig-yak-utvoryuyutsya-neprirodni-soyuzi-u-miscevih-radah> (дата звернення 20.08.2021)

24. Коаліція «слуг народу» і ОПЗЖ існує у восьми облрадах. У п'яťох «зелені» об'єдналися з ЄС. URL: <https://glavcom.ua/digest/koaliciya-slug-narodu-i-opzzh-isnuje-u-vosmi-oblradah-u-ryatoh-zeleni-objednalisya-z-jes-727171.html> (дата звернення 20.08.2021)

25. Коаліція ЄС і ОПЗЖ в Чернівецькій обласній раді – це політична проституція, – Максим Бурбак. URL: <https://promin.cv.ua/2020/12/24/koalitsiia-yes-i-opzzh-v-chernivetskii-oblasnii-radi-tse-politychna-prostytutsiia-maksym-burbak.html> (дата звернення 20.08.2021)

26. Конкурс капітанів квартал програв – соцмережі про батл Зеленського-Тимошенко. BBC. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-47671069> (дата звернення 20.08.2021)

27. Медведчук літає приватним літаком в Росію напřям, попри припинення прямого авіасполучення – «Схеми». Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28124741.html> (дата звернення 20.08.2021)

28. Медведчук у Мінську був представником від СБУ й медіатором між президентами — представник України Марчук. Hromadske. URL: <https://hromadske.ua/posts/medvedchuk-u-minsku-buv-predstavnikom-vid-sbu-j-mediatorom-mizh-prezidentami-predstavnik-ukrayini-marchuk> (дата звернення 20.08.2021)

29. Мер Франківська підтримав підприємців, які протестують проти карантину у "червоній" зоні. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3092574-mer-frankivska-pidtrimav-pidpriemciv-aki-protestuut-proti-karantinu-u-cervonij-zoni.html> (дата звернення 20.08.2021)

30. Меркель запропонувала офіційно включити Медведчука у "мирні" переговори. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/06/25/7030140/> (дата звернення 20.08.2021)

31. Партія "Сила і честь" готова створювати коаліцію зі "Слугою народу" в новій ВР. Інтерфакс. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/593771.html> (дата звернення 20.08.2021)

32. Піддати газу: 7 фактів з біографії Юрія Бойка. Mind. URL: <https://mind.ua/publications/20193918-piddati-gazu-7-faktiv-z-biografiyi-yuriya-bojka> (дата звернення 20.08.2021)

33. Поіменне голосування про призначення Монастирського Д.А. Міністром внутрішніх справ України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=14887 (дата звернення 20.08.2021)

34. Поіменне голосування про призначення Шкарлета Сергія Миколайовича Міністром освіти і науки України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=8804 (дата звернення 20.08.2021)

35. Поіменне голосування про проект Закону про державну підтримку інвестиційних проектів зі значними інвестиціями (№3760). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=7136 (дата звернення 20.08.2021)

36. Поіменне голосування про проект Постанови про призначення О.Гончарука на посаду Прем'єр-міністра України (№1022). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=41 (дата звернення 20.08.2021)

37. Поіменне голосування про проект Постанови про призначення Степанова М.В. Міністром охорони здоров'я України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=4805 (дата звернення 20.08.2021)

38. Поіменне голосування про проект Постанови про призначення Шмигала Д.А. Прем'єр-міністром України (№3168). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=4315 (дата звернення 20.08.2021)

39. Порошенко – Кличко. Віденський альянс під патронатом Фірташа. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/2/7021142/> (дата звернення 20.08.2021)

40. Порошенко, Тимошенко и Вакарчук призвали українцев вийти на Майдан перед зустріччю в Парижі. Радіо Свобода. URL:

<https://www.svoboda.org/a/30307976.html> (дата звернення 20.08.2021)

41. Призначення Гройсмана прем'єр-міністром: хто як голосував. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/uk/призначення-гройсмана-прем'єр-міністром-хто-як-голосував/a-19186060> (дата звернення 20.08.2021)

42. Президентську кампанію Ляшка фінансували колишні менеджери Ахметова і ясновидиця з Вишневого. Bihus.Info. URL: <https://bihus.info/prezidentsku-kampaniyu-lyashka-finansovali-kolishni-menedzheri-akhmetova-i-yasnovidicya-z/> (дата звернення 20.08.2020)

43. Рабінович хоче об'єднання партій і єдиного кандидата в президенти. Українська правда. URL: (дата звернення 20.08.2021)

44. Рада не відправила Гройсмана у відставку. BBC. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48443245> (дата звернення 20.08.2021)

45. Рік Коломойського: як змінився вплив олігарха після того, як Зеленський переміг на виборах (Частина 1). Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kolomoyskiy-empire-in-zelenskyi-age/30537948.html> (дата звернення 20.08.2021)

46. Розподіл комісій у Дніпрі: "слуг" та депутатів Краснова Філатов нейтралізував етикою. Чесно. URL: <https://www.chesno.org/post/4425/> (дата звернення 20.08.2021)

47. Силу і честь та Вілкула фінансувала людина з підприємства Ахметова. Чесно. URL: <https://www.chesno.org/post/3504> (дата звернення 20.08.2021)

48. Синьхуа цитує Арахамію: "Принципы Слуги народа и Компартии Китая во многом совпадают". Liga.net. URL: <https://news.liga.net/politics/news/sinhua-tsitiruet-arahamiyu-sluga-naroda-namerena-perenimat-opyt-kompartii-kitaya> (дата звернення 20.08.2021)

49. Слуга народу відповіла на пропозицію «Батьківщини» про створення коаліції та «сильного уряду». URL: <https://babel.ua/news/60866-sluga-narodu-vidpovila-na-propoziciyu-batkivshchini-pro-stvorennya-koalicii-i-silnogo-uryadu> \ (дата звернення 20.08.2021)

50. Слуга народу готова до коаліції з партією Смешка, – представник Зеленського. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=f8ITChzWgGY> (дата звернення 20.08.2021)

51. Суспільно-політичні настрої населення. Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_23-25_iyulya_2021.html (дата звернення 20.08.2021)

52. Татаров супроводжав Ахметова во время похода в «НАБУ». Цензор.Net. URL: https://censor.net/ru/news/3234528/tatarov_soprovojdal_ahmetova_vo_vremya_pohoda_v_nabu_bihusinfo_fotoreportaj (дата звернення 20.08.2021)

53. Тимошенко готова до коаліції з Зеленським. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/06/10/7217640/> (дата звернення 20.08.2021)

54. Тимошенко і Пінчук. Новий курс для олігарха (розслідування). Радіо «Свобода». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/schemes/29526002.html> (дата звернення 20.08.2021)

55. Тимошенко підтримає Ляшка на виборах до Ради. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/06/15/7255726/> (дата звернення 20.08.2021)

56. Ткаченко О. А. Вимірюючи популізм: теоретичний інструментарій для дослідження феномену. Молодий вчений. 2020. № 2(78). с. 264-269. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/2/58.pdf> (дата звернення 20.08.2021)

57. Ткаченко О. А. Індекс популіста. Суспільно-політичні процеси. Наукове видання Академії політичних наук України. 2020. № 2(16). С. 59-78.

58. У партії «Єдина Росія» заявили, що обговорили Медведчуком «співпрацю з «ОПЗЖ». URL: <https://hromadske.radio/news/2019/10/24/u-partiyi-yedyna-rosiya-zayavyly-shcho-obgovoryly-medvedchukom-spivpracyu-z-opzzh> (дата звернення 20.08.2021)

59. Філатов: «Мені не подобається візантійщина Порошенка, але йому немає альтернативи». Чесно. URL: <https://www.chesno.org/t/58/boris-filatov.html> (дата звернення 20.08.2021)

60. Фірташ і «Свобода». Наші гроші. URL: <https://lviv.nashigroshi.org/2013/09/18/firtash-i-svoboda/> (дата звернення 20.08.2021)

61. Хомутич розповів, який вплив на "Відродження" має Коломойський. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/09/22/7156003/> (дата звернення 20.08.2021)

62. Хто йде в Київраду: хостес, забудовники, підсудні – аналіз

списків. Bihus.Info. URL: https://www.youtube.com/watch?v=WhL_HSh9FBc (дата звернення 20.08.2021)

63. Шмигаль розповів про знайомство з Ахметовим. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/08/8/7262258/> (дата звернення 20.08.2021)

64. Штекель М. Чому людина Ахметова очолила партію Ляшка? Радіо «Свобода». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29066085.html> (дата звернення 20.08.2020)

65. Як у "Голосу" сів голос. Історія великих чвар і маленького рейтингу. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/06/16/7297369/> (дата звернення 20.08.2021)

Розділ V.

ОБЕРЕГИ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ

Володимир Мельниченко

доктор історичних наук, академік НАПН України,
лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.

**«СЕРДЕЧНЕ ПРИВІТАННЯ ВСІМ,
ХТО ШАНУЄ ПАМ'ЯТЬ
ВЕЛИКОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТА»:
ВОЛОДИМИР КОРОЛЕНКО**

У статті досліджено вплив творчості Тараса Шевченка на формування світогляду Володимира Короленка. Розкрито діяльність письменника як видатного сина українського народу, заступника знедолених і принижених, борця з тоталітарними режимами. Виснувано необхідність відображення в енциклопедичних виданнях інформації про те, що Володимир Короленко — український російськомовний письменник.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, Володимир Короленко, Михайло Грушевський, Україна, українці, син українського народу, гуманіст, лицар совісті, подвижник української землі, неприйняття царизму, ставлення до більшовизму, «Історія мого сучасника», щоденник Короленка, вшанування пам'яті в енциклопедичному форматі.*

Слова, винесені в заголовок статті, Володимир Короленко написав у вітальній телеграмі, відправленій з нагоди 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка із Франції, де лікувався, до Києва. Через 100 років після смерті самого письменника (грудень 1921 року) добре видно, що щире привітання займає важливу нішу в Короленковому духовному наративі й вимагає сучасного наукового тлумачення.

Михайло Грушевський: «Зробив певне вражіння голос російського письменника»

Володимир Галактіонович Короленко (1853–1921) народився в Житомирі у родині повітового судді, котрий походив із старовинного козацького роду. Мати — полька. Після переведення батька до Рівного навчався в Рівненській гімназії (1866–1871). Через понад чотири десятиліття на сторінках автобіографічного чотиритомного твору (не закінченого) «Історія мого сучасника» Короленко розповів про знайомство з творчістю Тараса Шевченка завдяки вчителю Веніаміну Авдієву, який попередив, що цей поет «у програму не входить». За словами Володимира Галактіоновича, спочатку з поезією Кобзаря в його душу ввірвався романтизм старої України, потім сприйняття деяких поетичних творів Шевченка почало суттєво змінюватися. Втім, прочитаємо в оригіналі:

«А затем кое-где из красивого тумана, в котором гениальной кистью украинского поэта были разбросаны полные жизни и движения картины бесчеловечной борьбы, стало проглядывать кое-что затронувшее уже и меня лично. Гонта, служа в уманьском замке начальником реестровых казаков, женился на польке, и у него было двое детей. Когда гайдамаки под предводительством того же Гонты взяли замок, иезуит приводит к ватажку его детей-католиков. Гонта уносит и режет обоих “свяченным ножом”, а гайдамаки зарывают живьём в колодце школяров из семинарии, где учились дети Гонты.

У Добролюбова я прочёл восторженный отзыв об этом произведении малороссийского поэта: Шевченко, сам украинец, потомок тех самых гайдамаков, “с полной объективностью и глубоким проникновением” рисует настроение своего народа¹. Я тогда принял это объяснение, но под этим согласием просачивалась струйка глухого протеста... В поэме ничего не говорится о судьбе матери зарезанных детей. Гонта её проклинаяет:

*Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?..*

Думалось невольню: ведь он на ней женился, зная, что она католичка, как мой отец женился на моей матери... Я не мог разделять жгучей тоски о том, что теперь...

*Не заріже батько сина,
Свої дітини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України...²*

Это четырёхстишие глубоко застряло у меня в мозгу. Вероятно, именно потому, что очарование националистского романтизма уже встречалось с другим течением, более родственным моей душе...

Статьи Добролюбова, поэзия Некрасова и повести Тургенева несли с собой что-то прямо бравшее нас на том месте, где заставляло. Казак Шевченка, его гайдамак, его мужик и дивчина представлялись для меня, напротив, красивой отвлечённостью. Мужика Некрасова я никогда не видел, но чувствовал его больше. Всегда за непосредственным образом некрасовского "народа" стоял интеллигентный человек, с своей совестью и своими запросами... вернее — с *моей* совестью моими *запросами*...

Эта струя литературы того времени, этот особенный двусторонний тон её — взяли к себе мою разноплемённую душу... Я нашёл тогда свою родину, и этой родиной стала прежде всего русская литература...»³.

Але в Короленкових роздумах про Шевченка та його творчість запам'яталося назавжди й найголовніше — «геніальний пензель українського поета...» І ще. Твори Шевченка — «це була любов і захоплення».

Тут варто нагадати, що й такі видатні поціновувачі геніальної творчості Тараса Шевченка, як Іван Франко і Пантелеймон Куліш у певні часи висловлювали сумнів щодо національної значущості й історичної живучості деяких Шевченкових творів. Скажімо, молодий Іван Франко через двадцять літ після смерті Шевченка писав, що «в "Гайдамаках" патріотичний епос не міг удатися», називав цей твір «одним із слабших між творами Шевченка» і дорікав поетові, що він схибив у «націоналізм козацький, котрий спонукав його шукати ідеалу життя України в минувшості і виспівати той ідеал у великій поемі», тобто, «заблудився з дороги». Пантелеймон Куліш у листі до Тараса Шевченка від 25 липня 1846 року заявив щодо

поєми «Гайдамаки»: «...Это торжество мясников, а драма Ваша — кровавая бойня, от которой поневоле отворачиваешься».

Тому не випадково Михайло Грушевський з усією серйозністю поставився до мотивувань Володимира Короленка, зауваживши, що такі признання в устах письменника, для котрого гуманний, етичний момент був провідним мотивом творчості, мусив вразити кожного, хоч трохи ближче ознайомленого з духом Шевченкової поезії — настільки вони суперечать основному гуманному тонові сеї поезії.

Грушевський визнавав, що певні подробиці та образи української минувшини в Шевченковій творчості не раз бентежили декого своїм кривавим колоритом і навіть спричинили закиди про негуманні настрої Шевченкових поезій. Подібні думки лунали найчастіше в польських колах, але, за словами Грушевського, «зробив певне вражіння голос російського письменника, що своє відчуження від української стихії, до котрої належав він походженням, толкував тими антипатичними нотами, які його вразили в сій книзі життя українського народу — Шевченковим “Кобзарі”».

Михайло Грушевський не став перепиняти чи повчати Володимира Короленка й лише толерантно зауважив, що поезія — не тематична формула, тому безпосередні переживання поета, продиктовані конкретними реальними враженнями, не раз відходять від провідних мотивів його творчості. На думку Грушевського, Шевченко не був теоретиком ані практичним політиком, його сила лежала в глибині й імпульсивності його чуття, вражливого і гарячого. Але в основі своїй се чуття було глибоко гуманне, безмірно далеке від усякої національної виключності, націоналістичного канібалізму. Любування в поверхневих ефектах української минувшини грає у Шевченка дуже малу роль, особливо в пізнішій творчості. Він шукав передусім моральних, етичних вартостей в українській минувшині й зневажливо відкидав зверхній блиск і «славу куплену кровію»...⁴

Володимир Короленко: «По-українськи не говорив ніколи й ніколи по-українськи не думав...»

Після закінчення Рівненської гімназії зі срібною медаллю Володимир Короленко вступив у 1871 році до Петербурзького технологічного інституту, а 1874 року переїхав у Москву, де вчився в

Петровський землеробській і лісовій академії. Через два роки він був не лише виключений з академії за участь у студентських заворушеннях, але й арештований і висланий з Москви у Кронштадт під нагляд поліції. З того часу за революційно-народницьку діяльність Короленко провів із невеликими перервами в тюрмах і на засланні понад шість років життя. До речі, в уже згаданому творі «Історія мого сучасника» письменник розповів, як на засланні в місті Вишній Волочок Новгородської губернії в'язні відзначали Шевченківські роковини: було виголошено промову про значення творчості українського Кобзаря, прослухану зі співчутливою увагою. За словами Короленка, про Шевченка знали навіть ті в'язні, які не розуміли української мови.

У 1881 році сталася подія, що повною мірою виявила рішуче неприйняття Короленком російського самодержавства та його незламний крицевий характер — він відмовився присягнути цареві Олександру III⁵, за що був знову засланий на три роки в Якутію, в Сибір. Очевидно, що така життєва позиція викристалізувалася не без впливу творчості Шевченка, який, говорячи словами незабутнього Івана Драча, носив у собі «лютий гнів на всіх царів». Звісно, не випадково в своїх записах за 1898 рік Володимир Короленко занотував цитату з болісного листа Шевченка до Василя Жуковського (січень 1850 р.) про заборону йому малювати на засланні. Показово й те, що до 40-ї річниці від смерті Кобзаря Володимир Галактіонович опублікував у журналі «Русское богатство» (1901, № 2) статтю «Матеріал до біографії Шевченка», в якій додав нові штрихи до перебування Шевченка на засланні, посиляючись на... документи, знайдені ним в Уральському архіві, де письменник працював над історичними джерелами для роману «Царь-навальник» про пугачовський бунт.

Мене вразив особливо невеликий шевченківський епізод із спогадів Корнія Чуковського про приїзд до нього в Куоккалу Короленка навесні 1911 року. Якось господар, який був майже на 30 років молодший від Майстра, на прогулянці в човні у Фінській затоці почав читати йому вірші Миколи Некрасова й Тараса Шевченка. Спочатку баладу «У тієї Катерини / Хата на помості...», зтим уривки з поеми «Неофіти» та з «геніальної "Марії"». Схвилюваний Короленко тоді промовчав, але через кілька днів заговорив із Чуковським про те, що йому необхідно відмовитися від «газетних

статей-одноденок» і присвятити себе серйозній темі, «яка була б насущно потрібна найширшому колу людей», адже «ви любите Некрасова, Шевченка...» Чуковський зізнався, що цю розмову вважав «однією з найвпливовіших подій всього свого письменницького життя». Справді, він став дослідником творчості Некрасова, водночас, на мій погляд, його прекрасні публікації про видання Шевченкового Щоденника (газета «Речь») та «Шевченко» («Русская мысль»), які побачили світ у 1911 році, пов'язані з настановами Короленка...

Володимир Галактіонович постійно брав участь у вшануванні пам'яті Тараса Шевченка під час його роковин. Цікаво, що його було обрано до організаційного комітету відзначення 33-ї річниці з дня смерті поета в Петербурзі. Наприкінці 1913 року, очевидно, готуючись до від'їзду за кордон на лікування, письменник завчасно вмістив у газеті «Полтавский день» статтю «Ювілей поета-селянина». Втім, сутнісно найголовніше про непроминальну Шевченкову присутність в духовному просторі письменника здобуваємо знову-таки в «Історії мого сучасника», в якій, окрім уже розглянутого сюжету з поемою «Гайдамаки», що вікликав інтерес і відповідний аналіз Михайла Грушевського та Сергія Єфремова, цитуються ще кілька поезій Шевченка. Це — «До Основ'яненка» (1839), «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845), «У неділеньку у святую...» (1848).

Нагадаю, що «Історію мого сучасника» Короленко писав у 1905–1921 роках, тобто, згадана розповідь про знайомство з творчістю Шевченка в Рівненській гімназії з'явилася через кілька десятків років після того часу. Звісно, що, цитуючи поетові рядки, письменник по-новому зв'язався з опублікованими Шевченковими текстами й, очевидно, переосмислював їх, явно зосереджуючись на ватажках козацького війська — гетьманах:

*Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!*

.....
*У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдалили з гармати,*

*Знаменами, бунчугами,
Гетьмана укрили...*

Перші три рядки взято з поеми «Гайдамаки», а наступні п'ять — із вірша «У неділеньку у святую...» Між ними пролягло чимало років історичного часу. Навряд, щоб учитель Веніамін Авдієв так уривчасто-вибірково за одним присідом читав гімназисту дві поеми Шевченка. Напевне, Володимир Галактіонович через десятки років відібрав рядки, що запам'яталися, чи відображали його тодішнє сприйняття, чи були суголосними з новими відчуттями, втім, очевидно видається присутність у спогадах не лише гімназиста, а й уже відомого письменника...

Привертає увагу важливий момент у розмові з Авдієвим, коли той зауважив, що Шевченко не лише оспівував, а й «часто засуджував минуле»:

*Варшавське сміття — ваші пани
Ясновельможнії гетьмани.*

Вдумаємося в те, що написав Короленко відразу після цієї цитати з Шевченка:

«Но основной, господствующей нотой всё-таки была глубокая тоска об этом прошлом, разрешавшаяся беспредметной мечтой о чём-то смутном, как говор степного ветра на казацкой могиле...

Это я теперь раскрываю скобки, а тогда в душе уживались оба настроения, только одно становилось всё живее и громче».

Короленко сам акцентує, що на початку ХХ століття «розкриває дужки», тобто, фактично дає зрозуміти: «беспредметна» українська мрія його не захопила й «пануючою нотою» щодо України залишалася лише туга за її славним минулим:

*Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покріють Україну
Червоні жупани!*

Саме після цих Шевченкових рядків Короленко зазначив: «...Та самая рука, которая открывала для меня этот призрачный мир, —

ещё шире распахнула окно родственной русской литературы, в которое хлынули потоками простые, ясные образы и мысли». Таким чином, у сприйнятті письменника «все живішою й сильнішою» проявлялася течія російської літератури, що й стала його духовною батьківщиною.

Водночас мудрий Володимир Галактіонович добре розумів історичну силу й нездоланність українського національно-визвольного руху під покровом Тараса Шевченка, як і важливість досягнення ним Шевченкової мови в багаторічній духовній присутності в Україні. Про це хвилююче свідчить цікавий і характерний запис у щоденнику відомого громадського діяча і публіциста Євгена Чикаленка в березні 1912 року. Якось він стрівся з Володимиром Короленком у залізничному вагоні й той говорив йому: «От теперь я zrozumів, що український національний рух — це не штучне явище, не фантазія купки українських інтелігентів, а глибоко народний органічний рух, який, певне має будучність. От чому я й почав студіювати українську мову, бо я на Україні, мабуть, назавжди оселився»⁶.

Проте українська мова не стала йому рідною, тому й зізнався чесно Володимир Короленко в листі до Максима Горького 10 червня 1913 року: «По-украински не говорил никогда и никогда по-украински не думал. Пробовал здесь, просто даже из любопытства, и вижу, что ничего не выходит. Не хочу поэтому и заигрывать с украинской литературой, делая вид, что могу писать по-украински».

Сергій Єфремов: «Короленко убрав у себе кращі сторони української народної стихії...»

У царині російської журналістики й літератури Володимир Короленко з'явився наприкінці 1870-х років, а перші книги побачили світ у 1886 році, коли він мешкав у Нижньому Новгороді. Десять літ творчої праці в цьому місті (1885–1895) стали надзвичайно плідними. З 1895 року Короленко жив у Петербурзі, де редагував журнал «Русское богатство», в якому й було опубліковано головний твір письменника — «Історія мого сучасника».

У 1900 році академік Володимир Короленко переїхав у Полтаву, де й жив до кінця свого життя. Так! На початку того року його було обрано Почесним академіком Академії наук Росії разом з

Львом Толстим і Антоном Чеховим. Від звання Короленко відмовився 1902 року у зв'язку з протестом проти анулювання Миколою II обрання Почесним академіком Максима Горького. Блискучий приклад всеросійського визнання великого письменника і — Короленкового кришталевого благородства!

Його визнали російським літературним генієм, а називали ще й «моральним генієм». Особливо важливо нагадати слова Максима Горького: «Как неутомимый возбудитель этических чувств и правосознания В. Г. был активнее и ближе к жизни, чем Л. Н. Толстой». Рішучі й безстрашні виступи письменника проти шовінізму й антисемітизму, єврейських погромів, зокрема, цикл статей «Справа Бейліса» (1913) увійшли в історію засудження міжнаціональної ворожнечі. Недарма наприкінці минулого століття Єврейська Рада України присвоїла Короленку звання «Праведник України». Письменник брав участь в організації захисту селян на судових процесах у Харкові й Полтаві в зв'язку з селянськими заворушеннями в Україні, виступав у пресі з вимогою судити не їх, а поліцейських чиновників, які організували масові розправи над селянською біднотою, зокрема, йшлося про начальника каральної експедиції у великих Сорочинцях статського радника Ф. В. Філонова. Про «похмуру драму, що розігралася в містечку Сорочинцях (прославлених колись веселими оповіданнями Гоголя)...», Короленко розповів у нарисах «Сорочинська трагедія» (1907). За його словами, вони мали величезний резонанс у суспільстві: «чиновництво сполошилось, як мурашник, суспільство... і селянство підбадьорювались». Корній Чуковський згадував, як письменник зізнався йому, що в період написання таких статей він страждав безсонницями: «Особливо сильно вони дошкуляли йому... коли викривав бузувіра Філонова, який катував українських селян».

Рівно через десять років опісля Михайла Грушевського ще один великий українець Сергій Єфремов особливу увагу звернув на саму сутність духовного вибору Володимира Короленка на користь російської літератури й геніально-стисло проаналізував його:

«З Короленка був насамперед російський письменник... Таке він дуже часто проказує і не раз вертається до цієї новотвореної "батьківщини" на сторінках своїх творів, мов щитом укриваючись нею кожного разу, коли наворачталася настирлива думка про такі національну приналежність. А вона, думка ця, все верталась...

Видко, питання не було вирішене до краю... І справді — серед численного гурту письменників, що постачила Україна російському письменству, важко одшукати більше з цього погляду виразну постать, аніж Короленко: перед ним чи не поступався тут навіть сам Гоголь, що ніяк не міг розібрати — яка у його душа... Зовсім несвідомо для себе, не культивуючи, не дбаючи про те, Короленко убрав у себе кращі української народної стихії сторони, зібрав мов у фокусі типові риси національної творчості й надзвичайно яскраво одбив їх у своїй особистій творчості»⁸.

За словами нашого знаного сучасника, літературознавця Михайла Наєнка, коли Володимир Короленко «брався за художнє перо, то воно в нього писало... українською кров'ю». В цьому виразно виявився також і непроминяльний могутній вплив творчості Тараса Шевченка, який уже ніде й ніколи не відпускав талановитого письменника з українською душею. Українська тема пронизує твори письменника «Ліс шумить», «Сліпий музикант», «У поганому товаристві», «Судний день», «Без язика», «Історія мого сучасника» та ін.

Володимир Короленко був одним із небагатьох російських письменників, який із початку й до кінця своєї творчості вільно вживав у своїх творах лексеми «українець», «українці»: «мой товарищ, природный украинец» («Марусина заимка»); «в воспоминаниях украинца...» («Слепой музыкант»); «Шевченко, сам украинец, потомок тех самых гайдамаков...» («История моего современника»); «все старания украинца...» («История моего современника»).

У повісті «Сліпий музикант», що побачила світ, коли Володимир Галактіонович був у віці Ісуса Христа, є дивовижний за геніальною простотою й глибокою українськістю текст: «... У украинской дудки нашлись союзники, так как она была у себя дома, среди родственной украинской природы. Прежде чем Иохим срезал ее своим ножом и выжег ей сердце раскаленным железом (Идетесь про дудку, вирізану з верболозу. — В. М.), она качалась здесь, над знакомою мальчику родной речкой, её ласкало украинское солнце, которое согревало и его, и тот же обдавал её украинский ветер, пока зоркий глаз украинца-дударя подметил её над размытою кручей».

Справді, такий текст міг написати лише письменник, талант якого проріс в українському духовному ґрунті, душа якого належить Україні...

Проте слід твердо пам'ятати свідчення самого Короленка, в щоденнику якого знаходимо 26 січня 1917 року відповідь на питання, чому він не пише «про український народ»: «Вы спрашиваете, почему я мало писал из жизни Украины? Моя жизнь сложилась так, что в тот период, когда определяются литературные склонности и накапливаются самые глубокие и сознательные впечатления, — я находился далеко от Украины: в северо-восточной России и далёкой Сибири (Йшлося про роки тюрем і заслань. — В. М.). С тем народом я жил, там проехал и прошёл тысячи вёрст по русским и сибирским трактам и бесконечным рекам, с теми людьми работал в полях и лесах. Понятно, что Украина осталась для меня в виде воспоминаний детства и прошлого, почему и в моих произведениях отразилась лишь такими рассказами, как “Лес шумит” или “Судный день”⁹, а Россия и жизнь её народа вошли в воображение как настоящее, как часть моей собственной жизни. Это о работе художественной...»

Стосовно публіцистики, то Короленко справедливо вважав, що приділив Україні й українському національному рухові значну увагу. Він зізнавався, що «письменницька совість примушує його занурюватися з головою в публіцистику». Переконливим і яскравим прикладом системного й пристрасного публіцистичного захисту письменником української мови є стаття «Котляревський і Мазепа» (1916), в якій йшлося про відкриття у 1903 році пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві. На тому торжестві були присутні й українці зі Львова, який тоді входив до складу Австро-Угорської імперії. Так от, їм не посміли перечити у виголошенні привітань українською мовою, а «місцевим» українцям — зась. Адже цією мовою «говорив проклятий Мазепа»: «Выходило таким образом, что язык Котляревского и Шевченка, привлекавший в русскую Украину зарубежных паломников, законен только в Австрии. На своей родине, у своей колыбели он запрещён». Тоді як Полтава мала стати центром «торжества української мови», все вилилося фактично в «злочинне торжество» її могильників... Володимир Короленко в'їдливо нагадував про те, що нібито через кілька років у Петербурзі було визнано незаконність полтавської заборони промов українською мовою, втім, очевидно, той сенатський документ перетворився в гоголівську «пропалу грамоту»:

«И не оказалось никакого гоголевского запорожца, который

бы сумел разыскать “пропавшую грамоту” и применить её к делу, чтобы незаконно высланный за рубеж язык Котляревского и Шевченка был вновь водворён по месту своего рождения и старого жительства...»

У листопаді 1917-го, в листі до М. Балабай Володимир Галактіонович зазначив, що в основі розвитку української літературної мови має залишатися «язык Шевченка, Котляревского и Кулиша». Нагадаю, що свого часу й Микола Гоголь пророчив Кулішеві важливе місце в літературі, навіть побачив у ньому творця праці з історії України.

Здається, Тарас Шевченко був поруч із Володимиром Короленком, коли він розповідав про Івана Котляревського: «Он первый стал писать на языке, на котором говорило население целого края, но у которого не было письменности. Он сделал этот мягкий, выразительный, сильный, богатый язык языком литературным, и украинская речь, которую считали лишь местным наречием, с его лёгкой руки зазвучала так громко, что звуки её разнеслись по всей России. На ней впоследствии пел свои песни и кобзарь Шевченко»¹⁰.

Як тут не згадати рядки молодого, двадцятичотирирічного поета з поезії «На вічну пам'ять Котляревському» (1838):

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!*

Цікаво, що Володимир Короленко зауважив про будинок Івана Котляревського біля Успенського собору: «Кстати же, дом Котляревского приютился над кручей горы по другую сторону собора». Це прекрасно передано на малюнку Тараса Шевченка «Будинок І. П. Котляревського в Полтаві», виконаному 1845 року. Короленко нагадував, що неподалік знаходилося й дворище Мазепи, також достойне «інтелектуального паломництва».

Вагомим свідченням встановлення Володимира Короленка в український культурний ґрунт є його дружні стосунки з багатьма українськими письменниками, культурними та громадськими діячами. Михайло Коцюбинський називав його своїм улюбленим автором,

а творчість визначав як «книгу життя», в якій воно дивовижно вірно відображено великим художником. Володимир Короленко спілкувався з Іваном Карпенком-Карим, Панасом Мирним, Марком Кропивницьким, Гнатом Хоткевичем, Христіною Алчевською... Леся Українка вважала, що твори Короленка необхідно перекласти українською мовою...

Серед знайомих Короленка був і великий український художник Ілля Рєпін, який створив дивовижний психологічний портрет художника. Саме Рєпін якось особливо захоплено назвав Короленка «нашим полтавцем», ідентифікуючи українське походження їх обох... Нагадаю, що і Корній Чуковський присвятив свою знамениту статтю «Шевченко» саме Рєпіну...

Після революційних подій 1917 року Володимир Галактіонович висловився з національного питання в «Листах із Полтави»:

«Вывод: нужно признание национальных культур, полное проявление национальных особенностей. Отныне нельзя преследовать ни одного вероисповедания, ни одного языка, ни одного племени, ни одного национального сознания».

Та про самостійну незалежну Україну в Шевченковому розумінні не йшлося: «...Будущее великой России рисуется мне в виде своего рода федерации наподобие американских штатов...» І ще раз: «А разумная федерация — это несомненное будущее свободной России».

Володимир Короленко: «Як завжди я висловлював одверто своє негативне ставлення до більшовизму...»

Про безпосереднє сприйняття Короленком крутозламних революційних подій 1917 року в Петрограді свідчить його запис у щоденнику 29 жовтня: «В Петрограде большевистский мятеж». А 13 листопада додав: «Ленин и Троцкий идут к насаждению социалистического строя посредством штыков и революционных чиновников... Во время борьбы ленинский народ производил отвратительные мрачные жестокости».

На початку 1919 року Головою Раднаркому України став ленінський посланець, давній знайомий письменника Христіян Раковський¹¹, який ще навесні 1918 року врятував його від більшовицького розстрілу і став надійним щитом у роки громадянської війни.

Уже 20 березня Короленко писав йому¹²: «...С кем или с чем вы воюете? Достаточно ли того, чтобы данный человек принадлежал к буржуазии или к хлеборобам, чтобы объявить его врагом народа, поставленным вне закона?... Приглядываясь к происходящему, я ниоткуда не вижу того, что мог бы признать настоящим, правильным, верным... Говорят, предстоят расстрелы. Берегитесь этого средства. Виселицы не помогли Романовым, несмотря на 300-летние корни».

Втім, 7 (20) липня 1920 року Короленко занотовує в щоденнику про розгортання «кривавого безумства» — червоного терору, в тому числі, на селі: «Раковский, к моему великому огорчению, поплыл уже по этому течению»¹³. Великий гуманіст засуджував і білий терор: «Взаимные обвинения в зверствах, к сожалению, одинаково верны для всех» (22 березня 1919 року).

На початку лютого 1921 року Короленко зафіксував у щоденнику, що написав Раковському лист з приводу «арештів українців», йшлося про численних представників української інтелігенції в Полтаві. Це вкрай важлива тема, проте в статті, присвяченій шевченкознавчим сюжетам, немає можливості не лише докладно розповісти, а навіть просто перелічити конкретні неймовірні зусилля Короленка по врятуванню десятків людей від більшовицьких розстрілів. Так само можу лише позначити його величезну безкорисливу роботу в «Лізі порятунку дітей», засновану з його ініціативи в Полтаві восени 1918 року. Але хочу неодмінно зазначити, що у всепожираючому вогні громадянської війни цей одинокий полтавський велет, як і раніше в своєму житті, керувався не класовими переконаннями чи революційною доцільністю, а загальнолюдськими принципами моралі, совісті, справедливості, добра. І ніколи не схиляв голову перед тими, до кого доводилося звертатися, рятуючи людей. Ось яскравий конкретний приклад.

У червні 1920 року у Полтаві побував нарком освіти, полтавчанин Анатолій Луначарський, який виступив на мітингу в місцевому театрі. Наступного дня місцева газета надрукувала замітку, в якій було сказано таке: «...На митинге присутствовал В. Г. Короленко, который, подойдя к тов. Луначарскому, сказал, что советская власть сильна. "Прослушав вашу речь, я ещё больше убедился в этом"». У той же день Володимир Галактіонович написав спростування: «Тов. Редактор. В сегодняшнем номере "Укросты"»

приведены якобы мои слова, сказанные после митинга А. В. Луначарскому. Если уже редакция сочла нужным приводить мои слова, то прошу изложить их точно, как они были сказаны... Обращая к Луначарскому, я сказал буквально следующее:

“Я прослушал всю вашу речь. Она проникнута уверенностью в силе. Но силе свойственна справедливость и великодушие, а не жестокость. Докажите же в этом случае, что вы действительно чувствуете себя сильными. Пусть ваш приезд ознаменуется не актом мести, а актом милосердия”. Ничего другого я не сказал и перешёл к изложению самого ходатайства. — 9 июня 1920 г. В. Короленко».

Отже, Володимир Галактіонович підійшов до Луначарського в надії, що той усе-таки допоможе відвернути конкретні «безтямні жахи» — врятувати кількох людей, уже приречених більшовиками на розстріл. Місцева влада письменника не почула. У цьому рідкісному для безсудних часів і повної партійної залежності преси випадку хочу наголосити навіть не виняткову мужність Короленка, а його, сказати б, всеперемагаючу, інтелігентську, милосердну невідступність і принциповість у боротьбі зі злом. Адже газета таки надрукувала спростування, хоч і по-своєму трактоване: «В заметке о митинге в театре в словах В. Г. Короленко, обращённых к т. Луначарскому, вкралась неточность. Обращение В. Г. Короленко к тов. Луначарскому носило частный характер и не касалось политических вопросов».

У рік своєї смерті Короленко залишив у щоденнику кілька записів-зойків, із якими він і відійшов у Засвіт: «Разве можно сравнить эту статистику (йшлося про кількість розстрілів у період царювання Миколи II. — В. М.)... с миллионами жертв красного террора?!» (12 січня 1921 року); «Сколько лжи! Ленин тоже уже запутался...» (6 лютого); «Но коммунизм лицемерен до мозга костей» (25 травня); «...Насильственный коммунизм вызывает и на Украине и даже в России глубокую вражду» (28 серпня).

На мою думку, потрясаючий драматичний щоденник Володимира Короленка, написаний у Полтаві у 1917–1921 роках, не поступається видатним «Окаянным дням» Івана Буніна¹⁴, створеним переважно в Україні, в Одесі у 1919 році, силою історичних емоційних свідчень про кровопролитну громадянську війну та ненавистю до Володимира Леніна і більшовиків. Водночас Короленко

вважає власною неперевершеною зануреністю в історичні події, безприкладною участю в рятуванні людей від розстрілів і допомозі знедоленим і голодуючим.

Очевидно, що Короленковий щоденник необхідно видати в перекладі українською мовою з обов'язковими науковими коментарями. Це дасть змогу сучаснику переконатися, що Володимир Галактіонович був не лише великим письменником, лицарем правди і справедливості, а й мислителем, який досягнув для майбутнього жорстокі післяреволюційні роки в Україні й у наш час допомагає позбутися від будь-яких ілюзій щодо нинішньої Росії.

Володимир Короленко: «Ви повинні прямо визнати свої помилки...»

Безприкладним історичним феноменом стали Короленкові «Листи до Луначарського», написані у червні – вересні 1920 року із Полтави¹⁵. Вони були опубліковані в Парижі 1922 року видавництвом «Задруга» й дуже швидко потрапили до... Леніна. У додатку до газети «Правда» від 22 вересня 1922 року наводилося питання редакції до заступника голови Раднаркому Льва Каменєва, який побував у вождя в Горках: «Чим Володимир Ілліч цікавиться?». Той відповів: «...Тільки що опублікованими листами Короленка до Луначарського». Потрясаюче! Значить, історія розпорядилася так, щоб листи, фактично адресовані саме Леніну, він усе-таки прочитав. Але знав би, говорячи словами Короленка, «ленінський народ», про що в тих листах ішлося! А йшлося в них у сухому залишку так:

«Что представляет ваш фантастический коммунизм?... Не создав ничего, вы разрушили очень многое, иначе сказать, вводя немедленный коммунизм, вы надолго отбили охоту даже от простого социализма... Инстинкт вы заменили приказом и ждёте, что по вашему приказу изменится природа человека. За это посягательство на свободу самоопределения народа вас ждёт расплата... Не желал бы быть пророком, но сердце у меня сжимается предчувствием, что мы только ещё у порога таких бедствий, перед которыми померкнет всё то, что мы испытываем теперь... Теперь тучи над вашим господством на Украине опять сгущаются... Вы должны прямо признать свои ошибки, которые вы совершили

вместе с вашим народом¹⁶... Но возможно ли это для вас? Не поздно ли, если бы вы даже захотели это сделать?».

Про що думав тяжко хворий Ленін, прочитавши ці останні запитання в останньому, шостому листі Короленка до Луначарського? Партія більшовиків уже відмовилася в березні минулого 1921 року на X з'їзді РКП (б) од спроби стрімкого революційного переходу від капіталізму до комуністичного ладу через політику воєнного комунізму. Ленін заявив, що то був «надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений "комунізм"», а політику визнав «дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її». На зміну воєнному комунізму було проголошено нову економічну політику, запроваджену в Україні з осені 1921 року. Очевидно, Ленін відзначив для себе глибину розмислів письменника, його правоту в цьому життєво важливому для країни питанні. Проте про повну згоду з Короленком, якого в листі до Горького у 1919 році він назвав «жалюгідним міщанином, зачарованим буржуазними забобонами», не могло бути й мови.

Якби навіть Володимир Іллєч був абсолютно здоровим на час прочитання листів Володимира Галактіоновича, вони не спонукали б його відмовитися від грандіозного «комуністичного експерименту», в здійсненні якого вірив. У листах Короленка не було нічого такого, чого б Ленін особисто не знав, оголювалися лише їхні кардинально різні підходи до побудови нового суспільства.

Короленко писав у листах про найголовнішу для нього цінність — людське життя: «Насколько мой слабый голос будет в силах, я до последнего дыхания не перестану протестовать против бессудных расстрелов и против детоубийства». Письменник не допускав навіть думки про винищення власного народу заради досягнення високої мети: «Вы допустите, вероятно, что я не менее любого большевика люблю наш народ... Но я люблю его не слепо, как среду, удобную для тех или других экспериментов, а таким, каков он есть в действительности».

Що ж до Леніна, то, за маловідомими словами Луначарського, який у цілому захоплювався вождем, «він був недобродушний, він би не зупинився ні перед якими жертвами, своїми чи чужими, якщо ці жертви здавалися йому необхідними для розв'язання основної соціальної проблеми». Таке свідчення сподвижника вождя звучить як моральний вирок йому. Втім, як і ці слова: «Ленін

жорстокий, сухий, величний геометр, зодчий, який не рахувався з тим, що будувати йому доводилося із людського лісу і що тріски, які при цьому летять, це — людські страждання, людські життя».

Та все-таки нагадаю, що на час прочитання «Листів до Луначарського» більшовицький вождь, за його ж словами, був «інвалід і не міг уже зайнятися роботою по-справжньому...»

Наостанок зауважу, що Ленін прочитав Короленкові листи через пару місяців після їх опублікування за кордоном, а для широкої радянської громадськості вони стали доступними через 68 років опісля написання — у 1988-му. Тобто, за три роки до краху радянської системи й розпаду СРСР. Пророцтва Володимира Короленка збулися в історичних вимірах дуже швидко — впродовж одного людського життя — він прожив саме 68 років.

Мирослав Попович: «Короленка можна назвати гордістю України...»

Аби читач у повній мірі спостеріг амплітуду суперечливих, і, навіть, несумісних оцінок історичної фігури Володимира Короленка, наведу дефініцію знаного професора Євгена Онацького зі створеної ним «Української малої енциклопедії»¹⁷:

«Короленко Володимир (1853–1921) — московський письменник українського роду, що належав до категорії тих “усердних малоросів”, що, живучи в Україні, зневажали культуру рідного народу і віддавали всі свої сили на збагачення культури окупанта»¹⁸.

На такий одномірно-категоричний підхід до велетенської постаті Володимира Короленка нині можна відповісти суто українським крилатим вигуком його героя з оповідання «Судний день», який у письменника й наведений українською мовою: «Цур тобі, пек тобі».

Бо вже згаданий великий українець, видатний історик Михайло Грушевський також зараховував «усердних малоросів», енциклопедично затаврованих Євгеном Онацьким, до «національно-байдужої інтелігенції, української родом, але вповні відданої службі російській культурі...» Проте ми вже знайомі з науково мотивованою і толерантно-шанобливою відповіддю вченого Володимиру Короленку й виваженою оцінкою його творчості мудрим Сергієм Єфремовим...

Про тісні зв'язки Короленка з Україною та його захоплення Шевченком писали радянські літературознавці Н. Крутікова, Г. Ігнатенко, П. Малий, О. Міксон та ін. У сучасному короленкознавстві глибоко й всебічно досліджуються світоглядна й громадянська позиція, правозахисна діяльність Володимира Короленка та його видатний внесок у гуманітарну думку в Україні, в розвиток української культури, розкриваються українознавчі мотиви творчості великого письменника.

Не заглиблюючись у цю простору тему, нагадаю про Короленківські читання в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка та монографічну працю його дослідників¹⁹. Особливо відзначу також системне проведення, починаючи з кінця минулого століття, Короленківських читань у Харківській державній науковій бібліотеці імені В.Г. Короленка та результативне видання наукових Короленківських збірників.

Знаний український філософ, історик культури Мирослав Попович акцентував на тому, що «характеристика гуманістичних концепцій в культурі України неможлива без згадки про Володимира Галактіоновича Короленка» і вважав його «духовним батьком пізнішого безоглядного гуманістичного дисидентства, правозахисного руху». В цьому контексті, за словами Мирослава Поповича, його «можна назвати гордістю України»...²⁰

Сучасні дослідники з Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка доктор філософських наук, професор Петро Кравченко та кандидат філософських наук, доцент Ярослав Блоха цікаво міркують про Володимира Короленка як ідеолога українського культурного націоналізму, наполягають на тому, що його спадщина «і сьогодні повинна бути джерелом національного єднання українського народу, який відстоює своє право на незалежність у протиборстві із зовнішніми та внутрішніми ворогами нашої держави»²¹.

Між іншим, як історик, можу засвідчити, що публіцистичні праці Володимира Короленка та його щоденник, написані в Полтаві, є дуже цінними, повчальними і недостатньо використаними джерелами з історії України. Сьогодні пильної уваги заслуговують чимало призабутих мудрих спостережень і максим видатного письменника, який, зокрема, зауважив, що «російська душа якась безскелетна». Та й нашим неперебірливим владущим на користь

пішла б історична засторога прямохарактерного Короленка про згубну неморальність політиканства й, особливо, «найгіршого з політиканств, політиканства урядового».

У хаосі російського лихоліття, Першій світовій війни, революційної смуги Володимир Короленко вивищувався в Україні як видатний син українського народу, великий людинолюбець планетарного масштабу, народний заступник, непоборний захисник знедолених і принижених, мужній борець із тоталітарними режимами, всесвітній безкорисливий лицар совісті, справедливості й громадянської доброти...

Замість післяслова

Більшу половину життя Володимир Короленко прожив в Україні — з часу народження й до від'їзду в Петербург у 1871 році, тобто, перші 18 літ, а у 1900 році він поселився в Полтаві, де й помер у грудні 1921 року, там же й похований. Отже, майже 40 років українського буття за царизму й радянської влади.

В Україні пам'ять про Володимира Короленка увічнена в музеях його імені в Полтаві (з 1928 року), Рівному (з 1940 року), Житомирі (з 1973 року), на його пошану названі вулиці в містах Бровари, Дніпро, Житомир, Київ, Львів, Полтава, Харків, Черкаси та ін., а в Житомирі й Рівному — майдани, зведено пам'ятники у Житомирі та надгробок на могилі у Полтаві, відкрито барельєф на стіні колишньої Рівненської гімназії (нині — обласний краєзнавчий музей), меморіальні дошки в Житомирі, Полтаві, Харкові. Ім'я Володимира Короленка носять Полтавський національний педагогічний університет (з 1949 року), бібліотеки у Запоріжжі, Маріуполі, Рівному, Харкові, Чернігові, школи в Житомирі й Полтаві (Народний дім імені Володимира Короленка)... Ці підвалини народної пам'яті закладено ще в радянські часи, але кріпко тримаються, більше того, зміцнюються в незалежній Україні. У 1990 році Національна спілка письменників України встановила літературну премію імені Володимира Короленка за кращий твір, написаний російськомовними літераторами України. Цікаво, що в Полтаві до Дня міста вручається щорічна міська премія його імені, лауреатом якої в різних номінаціях стають не лише знані люди, а й школярі та студенти. 2003 року Національний банк України випус-

тив у серії «Видатні особистості України» пам'ятну монету «Володимир Короленко», випущено також поштову марку з його портретом...

Відчуваєте всеукраїнський розмах і масштаб ушанування й вдячної пам'яті? Звісно, насамперед, ідеться про сутнісні заслуги Короленка саме перед Україною. Тоді як українські сучасні енциклопедії називають його переважно «російським письменником, прозаїком і публіцистом» чи фактично безнаціональним «письменником». У Вікіпедії — «російський письменник українсько-польського походження».

Увага! В наявності випинання російськомовної іпостасі Володимира Короленка й фактичне відсторонення від його українськості в заголовних рядках українського енциклопедичного формату, що вимагає наукового виправлення, уточнення. Відповідні напрацювання відображено в цій статті. Наприклад, уже згадані Петро Кравченко і Ярослав Блоха ідентифікують Володимира Короленка як одного «з найбільш відомих українських мислителів, письменників і громадських діячів...». Мені видаються дуже важливими міркування доктора філософських наук, професора Павла Ямчука, який відносить Володимира Короленка «до особливого типу вітчизняних філософів», який вбачав у цивілізаційному феномені українства «альтернативу як імперії, так і революції».

На мій погляд, такі глибокі різнобічні роздумування суттєво наближують у нашому випадку до шуканої енциклопедичної формули заслуг Володимира Короленка перед Україною...

Дає підказ навіть продуманий текст меморіальної дошки, встановленої у Харкові в 2003 році і поновленої у 2013 році:

«В цьому будинку, під час відвідання Харкова неодноразово перебував великий гуманіст, письменник, публіцист, захисник прав знедолених, Праведник України Володимир Галактіонович Короленко».

*Пам'ятаєте, як у Шевченка?
Отакий-то муж праведний
Був він на сім світі.*

Сучасне сприйняття інтелігентними земляками великого подвизника української землі щиро висловив у поемі «Полтавець Ко-

роленко. Книга про борця» відомий полтавець, письменник Микола Костенко (1939–2016):

*Коли душу сумнівом тривожу
І не знаю, що рятунком є, —
Знов до Короленка я приходжу
Свій до свого ходить по своє.*

Головне, не забувати й наголошувати, що творчість Володимира Короленка становить російськомовне відгалуження української ментальності, духовності, крові. Тобто, Володимир Короленко — український російськомовний письменник... І далі — визначення, що вже згадувалися, достойні енциклопедії.

Чи був Шевченко поруч із Короленком у його праведних діяннях? У липні 1918 року Володимир Галактіонович сказав на його публічному вшануванні з нагоди 65-річчя в Полтаві: «Как ни темно впереди, есть всё-таки несомненное, незыблемое, чему стоит и надо служить без вопроса о скором успехе. Эти незыблемые маяки — истина, право, справедливость». А мені відразу згадується, що за п'ять років до того в статті про Тараса Шевченка в газеті «Полтавский день» Короленко назвав самого поета «запаленим маяком, який освітлює величезні простори» — письменник ідентифікував Кобзаря з істиною, правдою й справедливістю. Ось і відповідь...

¹ Микола Добролюбов писав: «У Шевченка мы находим все элементы украинской народной песни. Её исторические судьбы внушили ему целую поэму "Гайдамаки", чудно разнообразную, живую, полную силы и совершенно верную народному характеру или по крайней мере характеру малороссийских исторических дум. Поэт совершенно проникается настроением эпохи, и только в лирических отступлениях виден современный рассказчик... любящий славу родимого края и с грустной отрадой припоминающий подвиги отважных предков».

² Ці поетичні рядки Короленко взяв із Шевченкового вірша «Гоголю». Чи варто доказувати, що в них немає «пекучої туги» за синовбивством заради України. Кобзаря хвилювало зовсім інше: «Не

заріже — викохає / Та й продасть в різницю / Москалеві...» Це так само неприпустимо, як віддати Тарасового сина Андрія з «Тараса Бульби» польській шляхті.

³ Короленко В. Г. Собрание сочинений : в 5 т. Т. 4. Л., 1990. С. 268–270. До цих зізнань Володимир Короленко зробив окрему виписку, і я процитую ту її частину, що нас особливо цікавить: «Эта часть истории моего современника вызвала оживлённые возражения в некоторых органах украинской печати. Позволю себе напомнить, что я пишу не критическую статью и не литературное исследование, а только пытаюсь восстановить *впечатление*, которое молодёжь моего поколения получала из своего тогдашнего (правда, неполного) знакомства с самыми распространёнными произведениями Шевченка. Верно ли передаю его? Думаю, верно. Это была любовь и восхищение».

⁴ Грушевський М. Твори: у 50 т. Т. 2. Львів: Світ, 2005. С. 430–431.

⁵ Стосовно наступного після Олександра III царя, останнього російського імператора Миколи II, то в рік своєї смерті Короленко записав у щоденнику про крах його політики, зокрема, й тому, що він «заохочував погромників і чорносотенних убивць»: «Понял ли этот самый убогий из Романовых, когда сам в далёкой Сибири стоял перед дулами красноармейцев, таких же ожесточённых, как его слуги-чорносотенцы».

⁶ Чикаленко Є. Щоденник: у 2 т. Т. 1. Київ: Темпора, 2004. С. 221. Євген Чикаленко називав Володимира Короленка «славнозвісним московським письменником-гуманістом», «одним з найбільших сучасних російських письменників».

⁷ В іншому місці Сергій Єфремов зазначив, що «все ж позиція Короленка щодо українства була позицією, сказав би я, сторонньої людини». Читаючи листи Володимира Галактіоновича, звертаєш увагу на те, що він уживає рідні йому словосполучення «наша Україна», «у нас в Полтавщині», «наша полтавська земля», втім, урешті-решт, позиціонує себе «професійним спостерігачем (публіцистом) полтавського життя».

⁸ Короленко В. Твори: в 3 т. Т. 1. Київ: Державне видавництво України, 1923. С. XXXVII. Як відомо, в цьому виданні вміщено твори письменника в українському перекладі під редакцією Сергія Єфремова. Серед них — «Яшка», «Соколинець», «Великодньої ночі», «Мороз», «Феодали», «В дорозі», «Останній промінь», «Серед лихих

людей» («Діти підземелля». — В. М.), «У ночі», «Сліпий музика», «Старий дзвонар», «Божий городок» та ін. У 1929 році побачила світ унікальна книга «Вибрані твори для дітей», упорядкована Сергієм Єфремовим, який включив до неї твори «Макарієв сон», «Ліс шумить», «Химерна», «Черкес», «Хапун» («Судний день». — В. М.) та ін.

⁹ До цього оповідання, читаючи яке згадуєш Миколу Гоголя, письменник узяв епіграфом рядки з Шевченкової поеми «Відьма»: «Огонь погас, а місяць сходить, / В яру пасеться вовчулак...». Відомо, що на початку 1890-х років Короленко хотів сам перекласти твір українською мовою.

¹⁰ Короленко В. Г. Котляревский и Мазепа. Собрание сочинений: в 10 т. Т. 8. Москва, 1954. С. 573.

¹¹ Із щоденника Короленка видно, що Раковський відвідав його в Полтаві 31 березня (13 квітня) 1920 року: «Как всегда я при этом свидании высказывал откровенно своё отрицательное отношение к большевизму, и, как всегда, Раковский был уверен и высказывал оптимистические надежды...». Говорив Короленко й про те, що «коммунисты пользуются глубокой ненавистью деревни». Якось записав у щоденнику (11 травня 1920 року) слова незнайомого мужика: «Був у нас Микола-дурачок, хліб був п'ятачок. А прийшли розумні комуністи, стало нічого їсти». Резюмував: «Такие обобщения в меткой, чисто народной форме возникают теперь отовсюду, как снег в воздухе осенью».

¹² Листи В. Г. Короленка до Х. Г. Раковського й А. В. Луначарського переклав українською мовою й упорядкував для видання відомий літературознавець Василь Яременко. Див.: Короленко В. Г. «... Что написано — неопровержимо» — «...Що написано — неспростовне». Київ: Видавничий дім «Персонал», 2010. 486 с.

¹³ Втім, окремо хочу відзначити, що Християн Раковський у листах до Володимира Леніна, які мені вдалося знайти в архіві понад 30 років тому, доповідав, як нещадно й безсоромно Росія грабувала Україну: «Мы отсюда гоним хлеб и уголь, мы вывезли из Киева в 1919 г. громадное количество драгоценностей и всякого имущества, мы отправили в Наркомфин в 1920 г. всю валюту иностранную, которую нашли здесь, но на наши нужды Москва не обращает никакого внимания» (Див.: Мельниченко В. Христиан Раковский: Неизвестные страницы жизни и деятельности. Киев: Вища школа, 1992. С. 39).

¹⁴ Іван Бунін називав Володимира Короленка титаном і в рік його шістдесятиріччя (1913) заявив: «Когда жил Л. Н. Толстой, мне лично не страшно было за всё то, что творилось в русской литературе. Теперь я тоже никого и ничего не боюсь: ведь жив прекрасный, непорочный Владимир Галактионович Короленко».

¹⁵ Як свідчив Володимир Бонч-Бруєвич, ініціатива належала Володимиру Леніну: «Треба просити А. В. Луначарського вступити з ним у переписку: йому найзручніше, як комісару народної освіти, і до того ж письменнику». Безперечно, Ленін, який знав антибільшовицьку позицію Короленка, прагнув перетягнути його на свій бік. Після зустрічі з Луначарським у Полтаві в червні 1920 року Короленко написав йому шість листів, але їхньої публікації та відповіді на сторінках преси, як обіцяно, не відбулося.

¹⁶ В іншому місці Короленко, закликаючи «вожаків скороспілого комунізму» відмовитися від експерименту, зазначив: «Конечно, для этого понадобилось бы всё напряжение честности и добросовестности для того, чтобы признать свою огромную ошибку».

¹⁷ Вийшла в світ у Буенос-Айресі у 8 томах, 16 книгах протягом 1957–1967 років; перевидання здійснюється в Києві видавництвом «Пульсари» з 2016 року.

¹⁸ Українська мала енциклопедія. Книжка VI. Літери Ком.—Л. Буенос-Айрес, 1960. С. 729.

¹⁹ Див.: Ревегук В., Кочерга Н. В. Г. Короленко. Громадська діяльність письменника (1917–1921). Полтава: Дивосвіт, 2014.

²⁰ Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. С. 533.

²¹ Кравченко П., Блоха Я. В. Г. Короленко як ідеолог українського культурного націоналізму // Філософські обрії. 2016. № 36. С. 18.

Розділ VI

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 343.8: 316.34

Горбатенко Володимир Павлович,

доктор політичних наук, професор,

академік АПН України,

провідний науковий співробітник

відділу правових проблем політології

Інституту держави і права

імені В. М. Корецького НАН України

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2400-954X>

E-mail: stateandlaw@ukr.net

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ І СУТТЄВЕ ПРИРОЩЕННЯ ФУТУРОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

*(Рецензія на наукову працю Петра Сухорольського
«Основи футурології: монографія».*

Львів: Видавництво «Апріорі», 2021. 628 с.)

Упродовж останніх десятиліть футурологія здобуває все більше визнання як навчальна та наукова дисципліна. Її викладають в університетах багатьох країн як окремий навчальний курс, а подекуди і як окрему спеціальність. Зміни і нестабільність останніх років ще більше посилюють актуальність знань у сфері прогнозування, проектування та творення майбутнього. За цих умов розуміння теорій, що з'являються у межах сучасної футурології, усвідомлення потенціалу її підходів і методів стають суттєвою перевагою практично для будь-якого фахівця. Зокрема, йдеться про політиків, державних службовців, підприємців, інженерів, освітян та багатьох інших.

Незважаючи на це, наукової та навчальної літератури, яка б висвітлювала різноманітні аспекти цієї багатогранної дисципліни і, водночас, відповідала б реаліям XXI ст., є не так багато. Тому фундаментальна монографія, підготовлена українським політологом

Петром Сухорольським, безумовно, буде корисною для широкого кола осіб, що цікавляться майбутніми перспективами нашої країни чи людської цивілізації загалом та намагаються сформулювати об'єктивну, зважену позицію щодо подій, які відбуваються у світі. Дослідження складається із шести частин, у яких висвітлено головні теорії та концепції, що становлять основу сучасної футурології: 1.Футурологія як сучасна дисципліна. 2.Уявлення про майбутнє. 3.Роль утопії. 4.Постіндустріальні теорії. 5.Глобальні виклики. 6.Технологічна цивілізація. Важливими перевагами запропонованої структури є комплексність та великий обсяг використаного матеріалу, що охоплює як сучасні публікації з провідних світових футурологічних журналів, так і класичні праці, які не втратили свою актуальність за багато десятиліть і століть.

Автор книги переконливо доводить, що сучасна футурологія є сформованою окремою дисципліною з характерними лише для неї поняттями, концепціями, цінностями, засобами, методами – тобто усім тим, що складає її своєрідну дисциплінарну матрицю. Достатньо глибоко розкрито та уточнено визначальні поняття футурології, показано взаємозв'язок знань про майбутнє із низкою соціальних, гуманітарних та природничих наук, історію їх розвитку, завдання та проблеми на сучасному етапі.

У цій книзі вдумливий читач відкриє для себе багато нової інформації. Зокрема, приваблює розширена, викладена зрозумілою мовою версія, що стосується основних понять науки про майбутнє. Так, пояснюючи сутність футурології як науки, спрямованої на передбачення майбутнього й систематизацію різногалузевих знань про нього, автор розкриває найважливіші критерії, що стосуються цієї сфери наукових знань. Такі, зокрема, як: віра в те, що мислення, спрямоване в майбутнє, може підвищити ефективність діяльності людини; переконання в необхідності використання знань про майбутнє для належної реалізації політики; прагнення зробити світ кращим, забезпечити добробут прийдешніх поколінь; спрямованість на реалізацію бажаних варіантів майбутнього нормативними засобами; турбота про соціальні наслідки технологічних змін; формування цінностей, спільних для всього людства.

У роботі розкриті нові для вітчизняного наукового середовища терміни й поняття. Такі, зокрема, як форсайт – конкретна діяльність з метою дослідження практичних результатів, які стосуються

формування кращого майбутнього; ризома – поняття, що характеризує наявність багатьох невпорядкованих зв'язків, неоднорідності та нестабільності в суспільному розвитку; цифровий тоталітаризм, характерними ознаками якого є перенасичення інформацією і втрата орієнтації людини, залежність медіа-простору від великих корпорацій, поширення негативних наслідків пропагандистської діяльності, витік персональних даних та їх протизаконне використання.

У методологічному контексті охарактеризовано особливості інструментарію сучасного футуролога, висвітлено суть та переваги багатьох актуальних методів прогностичних досліджень, подано їх авторську класифікацію, а також класифікації інших відомих дослідників. Варто відзначити увагу автора до двох ключових аспектів, важливих для сучасних соціальних наук, а саме: етичних засад діяльності та стандартів якості досліджень. Перший із них часто не виправдано ігнорують у теперішніх реаліях, за умов, коли науково-освітня сфера перетворилася на один із елементів загальної економічної та політичної системи. Другий – має велике значення з огляду на статус футурології як відносно молоді дисципліни, а також розповсюджені маніпуляції на тему майбутнього у медіа-просторі та масовій культурі.

Цікавою й корисною є частина роботи, присвячена власне майбутньому, а точніше – нашим уявленням про нього. Поняття «образ майбутнього» стало центральним для багатьох впливових футурологічних шкіл, представники яких стверджують, що вивчення, розвиток та творення таких образів є головною метою усієї футуроорієнтованої діяльності. З іншого боку, вони вважають деградацію образів майбутнього у сучасному суспільстві головною причиною та симптомом занепаду нашої цивілізації. Образ майбутнього, з погляду автора, формують спільні й відмінні уявлення про прийдешнє, що складається з припущень, вірувань, очікувань, мрій, сподівань. Головне значення образів майбутнього полягає в тому, що вони вирішально впливають на поведінку людей, на прийняття зважених рішень та заохочують до суспільно корисної діяльності. Враховуючи ці міркування, автор слушно вважає, що основну увагу необхідно звернути не на прогнозування, а на творення майбутнього, змістивши акценти з технологічної системи на людину та повернувши їй свободу обирати власний

шлях у житті. Відповідно автор розглядає та детально аналізує велику кількість утопій та антиутопій, які переконливо доводять існування притаманного для людини прагнення уявляти і творити інші світи та альтернативні версії майбутнього.

Розмірковуючи про майбутнє, автор звертає увагу на численні проблеми у сферах політики, економіки, освіти, науки, праці, соціального забезпечення тощо, які у межах домінантних на сьогодні підходів розглядають, як правило, крізь призму теорій постіндустріалізму, глобалізму та технологізації. Дослідник зосереджує увагу на виявленні слабких місць та суперечностей цих домінантних концепцій, що дозволяє зрозуміти, чому вони не працюють належним чином у реальному світі. Слід погодитися з ним у тому, що найбільш промовистим свідченням останнього є масштабні та загрозливі глобальні проблеми, які нависли над нашою цивілізацією й поступово перетворюються на головний чинник її подальшого розвитку.

Звертаючи увагу на практику нинішнього суспільно-політичного розвитку, автор утверджує значення в цьому процесі професії футуролога та визначає основні ознаки, властиві цьому суб'єктові: знання теорії, основних понять, концепцій, що стосуються майбутнього; глибоке розуміння теоретико-практичного відбору й застосування методів футурологічних досліджень; участь у футурологічних організаціях та конференціях; впровадження інноваційних технологій.

У відповідності з вищезазначеним можна зробити висновок, що монографія П. М. Сухорольського «Основи футурології» є оригінальною та інноваційною роботою, яка формує цілісну, масштабну картину надскладних процесів, властивих сучасному світові. Чіткість висловлених думок, продумані й збалансовані оцінки та аргументовані висновки дають усі підстави констатувати, що означена книга є корисною не лише для науковців, а й заслуговує на те, щоб активно використовувати її в навчальному процесі з метою популяризації знань про майбутнє людства і нашої країни, також рекомендувати політикам, державним діячам і управлінцям з метою формування цілісної стратегії розвитку України на середньострокову та довгострокову перспективи.

Баймуратов Михайло Олександрович,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий консультант Інституту
законодавства Верховної Ради України,
Заслужений діяч науки і техніки України

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УНІТАРИЗМУ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

*(рецензія на монографію «Сучасний унітаризм:
доктрина і практика»: монографія / Ю. С. Шемшученко,
О. В. Скрипнюк, О. В. Батанов та ін.; відп. ред. Ю. С. Шемшученко.
Київ: Вид-во «Юридична думка», 2021. 514 с.)*

Вихід у світ монографії «Сучасний унітаризм: доктрина і практика», підготовленої колективом науковців під керівництвом академіка НАН України Ю. С. Шемшученка, є знаковою подією у вітчизняній юридичній та політичній науці. Це фундаментальне наукове видання присвячене актуальній як з точки зору конституційної теорії, так і практики конституційного будівництва проблемі. Адже Конституція України, встановлюючи основи конституційного ладу та визначаючи українську державу як демократичну, правову та соціальну, фіксує найважливіші сенсоутворюючі ознаки її демократизму, які знаходять свій вияв передусім у принципах та устоях конституційного ладу України, насамперед суверенності держави, народовладді, поділі державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, ідеологічному, економічному та політичному плюралізмі, етнічній багатонаціональності і політичній єдності Українського народу, визнанні та гарантуванні місцевого самоврядування тощо.

Унітаризм – це конституційно-правовий феномен, поняття, сутність, зміст, цілі та перспективи розвитку якого є предметом наукового інтересу протягом тривалого часу. Різноманіття думок щодо ключових загальнотеоретичних питань свідчить про актуалізацію теорії і практики будівництва унітарних держав, а значна теоретична база унітаризму постійно вимагає доповнення з огляду на те, що практика будівництва унітарних відно-

син динамічно розширюється, так як принципи унітаризму знаходять широке застосування не тільки в територіальній організації публічної влади унітарних держав, а і в процесах інституціоналізації засад конституційного ладу в цілому, функціонування політичної, правової, соціальної, економічної, фінансової, духовної та інших систем суспільства.

Враховуючи унікальне місце у системі конституційного ладу, сучасний український унітаризм потребує додаткового дослідження, насамперед, в аспекті його сутності, змісту, принципів, зміцнення в контексті забезпечення прав людини, децентралізації публічної влади, системних викликів та протиріч, які постали перед Україною в результаті анексії Автономної Республіки Крим та збройної агресії з боку Росії тощо.

Осмислення як історичного, так і сучасного досвіду унітаризму з точки зору його місця та ролі у системі конституційного ладу через призму порівняльно-правового підходу дозволяє зрозуміти перспективи політичного та соціально-економічного розвитку України як суверенної держави у віддаленому майбутньому. Також важливими є ціннісні, онтологічні, системно-структурні та функціональні характеристики сучасного унітаризму, які найбільш рельєфно проявляються у практиці територіальної організації публічної влади та реалізації прав людини, яка склалася під впливом загальновизнаних ідей та принципів сучасного конституціоналізму та муніципалізму.

На наше переконання, однією з парадигмальних засад реалізації відповідних державницьких завдань та цілей має бути доктрина українського унітаризму.

Книга «Сучасний унітаризм: доктрина і практика» – це ґрунтовне, всебічне дослідження національного та зарубіжного досвіду у сфері діяльності територіальної організації публічної влади, конституційної регламентації принципів та функцій територіального устрою тощо.

В ході дослідження, авторами монографії було систематизовано теоретичні підходи до дослідження поняття та сутності унітаризму. Запропоновано нові методологічні підходи до дослідження проблем сучасного вітчизняного унітаризму. Охарактеризовано особливості унітарної форми державного устрою як елементу форми держави та здійснено класифікацію

факторів, що детермінують унітаризм. Досліджено принципи унітарного устрою та виявлено особливості системи принципів унітарного устрою сучасної Української держави.

Авторським колективом було глибоко та всебічно проаналізовано теоретичні та прикладні проблеми розвитку місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади в Україні в умовах конституційної реформи, а також сформульовано концепцію розвитку теорії унітаризму в умовах викликів, які поставили перед Україною в результаті анексії Автономної Республіки Крим та збройної агресії з боку Росії. Розкрито низку інших актуальних як з точки зору теорії, так і практики, питань, пов'язаних із специфікою інформаційної політики, економічної та бюджетно-фінансової політики у контексті проблем та викликів унітаризму в сучасній Україні тощо.

Також у книзі було розроблено оригінальні пропозиції і рекомендації для органів державної влади з питань вітчизняного унітаризму, його розвитку в аспекті наукового забезпечення державної регіональної політики, субсидіарності та децентралізації публічної влади.

Звичайно, як у всіх колективних роботах, кожному автору притаманний свій стиль, переконливість і аргументація викладу, своя націленість на творчий розвиток теоретичної думки. Та все ж завдання щодо аналізу конституційно-правового забезпечення принципу унітаризму в Україні у світлі світового досвіду як єдиної цілісної проблеми авторами виконане.

Слід зазначити, що автори не обходять гострих та дискусійних проблем конституційно-правового забезпечення принципу унітаризму в Україні, а навпаки, висловлюють власті міркування щодо цього. Насамперед це знайшло свій вияв у дискусійних питаннях порівняння унітаризму та федералізму.

Можливо не всі положення, висловлені в науковій роботі є безспірними, але вони заслуговують на увагу громадськості, можуть бути використані не лише в теоретичних розробках, а й, безсумнівно, мають значний інтерес для практики.

Резюмуючи, зазначимо, що монографія «Сучасний унітаризм: доктрина і практика» присвячена актуальній тематиці, висновки та рекомендації, які роблять автори мають науково-теоретичний та прикладний характер. Вони містять іннова-

ційні підходи до досліджуваної проблеми. Книга є свого роду відкликом на кардинальні та складні запити сучасності, рефлексує на динаміку розвитку конституційного ладу та територіального устрою України у перехідний період, складність та суперечливість реформування територіальної організації публічної влади, містить пропозиції щодо необхідності вдосконалення законодавства та організаційних заходів в досліджуваній галузі, забезпечення постійної доктринальної та організаційної уваги до даної проблеми конституціоналізму. Тому можна зробити висновок, що перед нами актуальне, високопрофесійне наукове дослідження, яке є важливим внеском у вітчизняну політико-правову науку.

Розділ VII.

СТОРІНКИ ПАМ'ЯТІ

Рудакевич Олег Михайлович,
доктор політичних наук, професор,
академік АПН України

ПАМ'ЯТІ ІВАНА ВАРЗАРЯ – ОДНОГО ІЗ ФУНДАТОРІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

28 вересня 2021 р. на 85 році життя відійшов у інший світ один із фундаторів політичної науки суверенної України Іван Михайлович Варзар. Під його науковим керівництвом було підготовлено більше двадцяти докторів та кандидатів політичних наук, одним із яких пощастило бути й мені. В процесі підготовки навчального енциклопедичного словника-довідника «Історія політичної думки» за загальною редакцією Н. М. Хоми я виступив з ініціативою включити у пантеон видатних політичних мислителів ім'я І. М. Варзаря, який є фундатором однієї із політичних наук – «політичної етнології». Хоч за задумом організаторів видання «Історії політичної думки» у нього мали увійти інтелектуали, яких уже немає серед живих, творчий колектив вирішив зробити виняток і включити в енциклопедію статтю про І. М. Варзаря. Такий матеріал було підготовлено мною. На знак поваги до наукової творчості, освітньої та практичної політичної діяльності великого вченого та громадянина суверенної України прошу опублікувати у виданні Академії політичних наук України «Суспільно-політичні процеси» цю енциклопедичну статтю про життєвий шлях та наукову творчість Івана Михайловича Варзаря.

Варзар Іван (25.07.1937, с. Домулжень Флорештського р-ну, Молдова) – політолог, етнолог, фундатор нової науки і навч. дисц. «політ. етнологія», академік Укр. академії політ. наук. Народився в сім'ї малоземельних селян. У 1966 р. закінчив педагог. ін-т ім. В. Г. Бєлінського (м. Миколаїв) за спец. «рос. мова та літ-ра»; у 1991 р. – екстернат Ленінгр. ун-ту (Росія) за спец. «політологія». Секретар райкому ЛКСМУ (1966–1967); штатний лектор райкому КПУ (1967–1971); зав. кафедри соц.-політ. дисциплін УМЛ

Київ. міськкому та обкому КПУ (1973-1990); гол. ред. наук. вид-ва "Вища школа" (1974-1979). У 1975 р. – кандидат філос. наук (дис. із теоретико-революціологічних проблем захищена у Київ. держ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка); Зав. кафедри соц.-політ. теорії УДУХТ (1985-1997); У 1995 р. захистив докт. дис. з політол. в Ін-ті д-ви і права НАН України, присвячену теорет.-методолог. засадам політ. етнології. У 1995-2000 рр. – голова наук. комісії з політол. Наук.-метод ради МОН України. Провідний консультант і радник ректора Націон. Академії держ. управління при Президентові України, а згодом міністрів і Прем'єр-міністра України (1997-2006). З 1995 проф. кафедри політ. наук Націон. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова.

Основні праці: «Політ. етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія» (1994); Ідейно-теоретичні засади державотворчої політики Л. Д. Кучми» (1999), «Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі» (2003), "Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України" (2007); «Політ. етнологія в теоретичних і методичних акцентах та інтерпретаціях» (2009), «Політ. етнологія. Пропедевтичний курс» (2011). Всього опублікував понад 600 наукових, наук.-метод. та публіцист. праць, з них – понад 200 з політолого-етнологічних проблем.

В. вніс помітний вклад у загальне соціогуманіт. та політ. знання, започаткувавши нову науку – *політ. етнологію* та, заклавши основи нової державознавчої науки – *політ. кратології*, конституювання якої продовжується. Розробив півтора десятка теорет. концепцій із політології та державознавства, обґрунтував нові суспільствознавчі методи – історіологічний і метод тріадної кореляції цінностей та орієнтацій соц.-політ. розвитку, увів у наук. вжиток понад три десятки нових понять і термінів. Із середини 90-х років формується і розвивається авторська наук. школа **В.** із політ. етнології.

Досліджуючи взаємозв'язок і взаємодію етнічної («етноісторичної»), політ. та ін. сфер сусп. життя, дійшов висновку, що етноістор. сфера відіграє особливу роль в організації соціуму. «Як у політикумних «верхах», так і в народних «низах», – вважає вчений, – побутує дефіцит розуміння того, що за умов нескінченного перехідного періоду кризують не лише екон. та політ. суспільні сфери, – найжорстокіше кризує центральна та формоутворююча етноісторична сфера сусп. життя». Для України, як «багатонародної» д-ви, яку населяють представники 152 народів-етносів, це проявляється в різних рівнях соціоцивілізаційної та політико-культурної зрілості наро-

дів-етносів, диспропорціях по лініях Схід-Захід, Північ-Південь, втручанні сусідніх д-в у внутр. справи України тощо.

В. охарактеризував ідейно-теорет. простір політ. етнології, її методолого-дослідницький арсенал, понятійно-категоріальний апарат та закономірності. Політолого-етнологічну теорію та відповідну науку вчений визначає як галузь знань про політ. життя народів та етноісторичних спільностей. Вона викристалізувалася в процесі синтезу етнологічних, політ., філософ., істор., антрополог. та ін. знань під світоглядно-методолог. впливом Р. Ф. Ітса та ін. відомих етнологів. Політолого-етнологічні проблеми, стверджує **В.**, виникають, як правило, між титульним народом-етносом країни та меншинними народами-етносами, між самими меншинними народами-етносами, а також між народами-етносами цієї країни і народами сусідніх д-в.

У дослідженнях з державознавства і політ. кратології основним політ. «кратологом» соц.-політ. процесів розглядається д-ва. **В.** належить концептуалізація ін.-тів соц. і політ. систем; політ. влад у "кратологічному квадраті": правління – управління – адміністрування – регулювання; дефініціювання феному "сфера держ. політики" та типологізація основних галузей держ. політики; обґрунтування специфіки політ. реформи порівняно з ін. соц. реформами; типологізація чотирьох політ. влад в країні: правлінської (президентської), виконавської, законодавчої, судової.

Літ.: Бебик В. Політична етнологія І. М. Варзаря: є предмет і є особистість // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. – 2012. – № 1; Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. – К. : Школяр, 1994. – 224 с.; Варзар І. М. Держава і народ-етнос в політологічному дискурсі // Варзар І. М. Із контекстів минулих літ: вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. – К. : ФАДА, 2003. – Кн. 1. – 573 с.; Варзар І. М. Політична етнологія в теоретичних і методичних акцентах та інтерпретаціях. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009, – 88 с.; Варзар І. М. Політична етнологія: пропедевт. курс: авт. підруч. / 2-ге вид. перероб. та доповн. – К. : Персонал, 2011. – 354 с.

(Рудакевич О. Варзар Іван. Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / За заг ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. Львів: Новий Світ– 2000, 2014. С. 109–110.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Горбатенко Володимир Павлович – доктор політичних наук, професор, академік АПН України.

Батанов Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор.

Баймуратов Михайло Олександрович – доктор юридичних наук, професор.

Дрьомов Сергій Володимирович – кандидат юридичних наук, академік АПН України.

Мельниченко Володимир Юхимович – доктор історичних наук, академік НАПН України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Мироненко Петро Володимирович – доктор політичних наук, академік-засновник АПН України.

Тимошенко Володимир Андрійович – доктор юридичних наук, професор, академік АПН України.

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, академік АПН України

Ткаченко Олексій Андрійович – студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, асистент дослідник АПН України.

Олійник Артем Юрійович – студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, асистент дослідник АПН України.

Рудакевич Олег Михайлович – доктор політичних наук, професор, академік АПН України.

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», академік АПН України.

**До відома авторів статей,
що приймаються до друку наукового журналу
«Суспільно-політичні процеси»
ISSN 2518-7546**

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у журналі. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше. Якщо буде встановлено, що стаття містить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

- відмовити у публікації;
- опублікувати спростування;
- повідомити керівництво автора за місцем роботи чи навчання;
- заборонити автору публікуватися у науково-популярному журналі «Суспільно-політичні процеси»;
- вжити інших заходів правового характеру.

Редакція проводить відбір статей виходячи виключно з їхньої наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування члену редакційної колегії журналу та зовнішнім рецензентам.

Вимоги до авторів:

- подавати до друку статті, що раніше не публікувалися, містять нові оригінальні результати;
- коректно оформляти посилання на джерела, використані в ході підготовки статті;
- правильно зазначати авторство. Авторами статті вважаються особи, внесок яких у підготовку статті є суттєвим. Особи, які брали опосередковану участь у її написанні, не можуть зазначатися як автори. У випадку співавторства особа, яка подала статтю, відповідає за те, що усі автори ознайомилися з її остаточною версією і дали згоду на публікацію;
- розкривати наявність конфлікту інтересів. Кожен автор повинен повідомити про наявний фінансовий чи змістовний конфлікт

інтересів, який може впливати на зміст і висновки статті, поданої до публікації;

- негайно повідомляти редакцію про виявлені помилки чи неточності у своїй статті та надавати усю необхідну допомогу для їх усунення;

- статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку.

Вимоги до рецензентів:

- попереджати редактора про недостатню кваліфікацію для рецензування роботи або нездатність рецензувати роботу у встановлені строки та відмовитися від рецензування;

- дотримуватися принципів конфіденційності: будь-який текст повинен розглядатися як конфіденційний документ. Рецензенту забороняється його обговорювати з іншими особами або показувати будь-якій особі, якщо на це не отримано згоди редактора;

- дотримуватися принципу об'єктивності: критика повинна бути аргументована, мати за мету покращення роботи автора і не містити жодних суб'єктивних міркувань чи персональних зауважень до автора;

- вказувати на літературу, що стосується теми статті, і не була згадана автором.

Редакційна колегія журналу

Вимоги до змісту та оформлення статей у науковому журналі «Суспільно-політичні процеси» ISSN 2518-7546

Стаття, що подається для публікації у журналі, повинна містити такі структурні елементи (відповідно до Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1):

1. Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

3. Формулювання цілей статті (постановка завдання).
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Стаття оформляється наступним чином:

- індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);
- прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада;
- назва статті (по центру, напівжирним, усі прописні літери);
- анотація (мінімум 5 речень) та ключові слова (мінімум 5 слів) українською;
- текст статті, підготовлений у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx); основний шрифт – Times New Roman; розмір шрифту – 14 пунктів; міжрядковий інтервал – 1,5; вирівнювання тексту по ширині; абзацний відступ – 1 см.; посилання на літературу нумерувати в порядку надходження (1,2,3...), а список бібліографічних посилань, оформлений згідно з ДСТУ 8302:2015, слід наводити в кінці тексту в такому ж порядку із зазначенням цитованих сторінок.

Окремо до статті обов'язково додається розширене резюме англійською мовою обсягом не менше 3000 знаків. Також зазначаються прізвище, ініціали автора (-ів), назва статті, ключові слова англійською мовою.

Статті приймаються українською або англійською мовами у друкованому і електронному варіанті (у вигляді файлу на носії або листом на електронну пошту aps-m@ukr.net).

Статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку. Виняток допускається для членів АПН України

Редакційна колегія журналу

Certificate ICI Journals Master List

Certificates that journal

Суспільно-політичні процеси

ISSN: 2518-7546

has been indexed in
the ICI Journals Master List in 2017

18 December 2018

Date

Index Copernicus Sp. z o.o.
ul. Kasprzaka 31A lok. 1B4, 01-234 Warszawa
REGON 145900211, NIP 7010326698
KRS 0000403736

Signature

Академія політичних наук України

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Наукове видання

Випуск 2 (18) 2021

Мова видання – українська

Виходить два рази на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації Міністерства юстиції України
Серія КВ № 24370 – 14210ПР від 13 березня 2020 року

Головний редактор
Мироненко Петро Володимирович

Макетування
Щегельський Павло Григорович

Підписано до друку 2 листопада 2021 року
Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 35.00
Наклад 500 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»
вул. Леонтовича, 5, оф. 302, м. Київ, 01031
Тел. (044)-227-82-02, e-mail: aps-ua@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:
Серія ДК № 5869 від 13.12.2017 р.